

sociologický časopis

1

ROČNÍK 23

1987

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

K problematice společenského vědomí ● Socialistický internacionalismus a obecně demokratické principy ● Paradoxy Comtovy sociologie ● Tendence a problémy vývoje hmotných podmínek života ● Právně

sociologické problémy rozvodovosti v evropských socialistických státech ● Model vývoje vzdělanostní struktury ČSSR pro období 1960–2010 ● Z empirických výzkumů ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis

Социологический журнал

Sociological Review

Sociologische Zeitschrift

Revue de Sociologie

1

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bárťová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
dr. Jiří Dvořák, CSc.
dr. Pavel Dvořák, CSc.
doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.
prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.
ing. Ivan Hálek, CSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
doc. ing. Miroslav Štráchal, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
prof. ing. František Zich, CSc.
Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 24 93 91-5, 1. 331, 333

Obsah č. 1/1987

STATI

- Kára K.: K problematice společenského vědomí 1
Pomažl K.: Socialistický internacionalismus a
obecně demokratické principy 17
Sedláček J.: Paradoxy Comtovy sociologie 29
Vitečková J.: Tendence a problémy vývoje
hmotných podmínek života 40
Haderka J.: Právně sociologické problémy roz-
vodovosti v evropských socialistických státech 55

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Boguszak M.: Model vývoje vzdělanostní struk-
tury ČSSR pro období 1960-2010 66

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

- Herzmann J. - Hampl S. - Friesse L.: Veřejné
mínění o otázkách války a míru 86
Osecká L. - Macek P.: Životní plány a cíle
dnešních adolescentů 92

RECENZE

- Valenčík R.: J. Pudlák, Kategorie produktivní
práce v politické ekonomii 102
Urbánek E.: A. Sekot, Sociologie náboženství 104

ZPRÁVY A INFORMACE

- Pernica V.: Společenské vlivy a společenská
praxe 107

K problematice společenského vědomí

KAREL KÁRA

Ústav pro filozofii
a sociologii ČSAV, Praha

I když v posledních desetiletích věnoval marxisticko-leninský výzkum, zejména v SSSR, problematice vědomí zvýšenou pozornost a na tomto úseku bylo dosaženo výrazných úspěchů, má řada aspektů této problematiky stále ještě diskusní charakter.

Život společnosti je organickou jednotou dvou nejdůležitějších stránek — materiální a duchovní. Jedním z nejdůležitějších aspektů duchovního života je společenské vědomí.(1)

Společenské vědomí(2) je souhrnem společenských idejí a teorií, sociálních

(1) Vymezení pojmu společenské vědomí je do značné míry těsně spjato s vymezením pojmu společenské bytí, neboť od toho závisí pojmání obsahu společenského vědomí. V marxistické literatuře se setkáváme s různými výklady kategorie společenského bytí. V pojetí kategorie bytí existují dvě krajnosti: jedna z nich spočívá v redukování pojmu společenské bytí na pouhý souhrn výrobních vztahů a druhá naopak obsah tohoto pojmu neúměrně rozšiřuje. Zahrnuje do kategorie společenského bytí veškerý reálný praktický život a činnost (tj. i duchovní život a veškerou činnost lidí). V. P. Tugarinov a J. Vaněk zahrnují do společenského bytí i třídy, národy a rodiny [viz Tugarinov 1974 : 116; Vaněk 1978 : 44]. Tyto názory jsou však nepřesné, neboť tyto jevy tvoří nejen součást společenského bytí, ale jsou i nositeli společenského vědomí.

Materiální stránku života společnosti nazýváme společenským bytím. Pod pojem společenské bytí zahrnujeme nejen systém výroby, ale veškeré materiální společenské vztahy společnosti a přírodu, přesněji řečeno tu její část, která je zahrnuta do společenské praxe [Uledov 1973 : 26—28].

Duchovní stránka života společnosti je souhrnem minulých i současných výsledků duchovní činnosti lidstva. Neexistuje „jako samostatná podstata vedle jeho materiální stránky, nýbrž jako odraz materiálního společenského bytí v hlavách lidí“ [Seleznev 1976 : 22]. Podle některých autorů odráží společenské vědomí vývoj všech složek společnosti i všechny vnější vlivy, které zpětně ovlivňují jednání a aktivitu lidí. Společenské vědomí neodráží vývoj všech složek společnosti a ne všechny vnější vlivy, ale jen ty, které v té či oné podobě vstupují do vědomí lidí.

(2) Společenské vědomí „se liší od vědomí jakožto vlastnosti každé rozumné bytosti (vědomí obecně) i od individuálního vědomí. Vztahy mezi vědomím, společenským vědomím a individuálním vědomím jsou dialektickými spojitostmi mezi obecným, zvláštním a jedinečným“ [Vaněk 1980 : 35].

Pro řešení problematiky sociologického výzkumu vědomí jsou velmi podstatné — jak správně zdůrazňuje F. Zich — práce A. K. Uledova. A. K. Uledov rozlišuje ve své práci Struktura společenského vědomí gnozeologický a sociologický aspekt společenského vědomí. Gnozeologický aspekt společenského vědomí se týká „povahy společenského vědomí jako ‚vědomí‘ bytí, jeho ‚vyjádření‘, tj. jeho chápání jako odrazu společenského bytí“ [Uledov 1973 : 28]. Sociologický aspekt společenského vědomí se týká sociální podmíněnosti společenského vědomí, tj. toho, „za jakých podmínek se uskutečňuje odraz, jaká třída (nebo třídy) vystupuje jako nositelka vědomí atd. Ve skutečnosti je vědomí podmíněno společenským bytím dané formace, epochy, závisí jak na objektu odrazu, tak i na subjektu, tj. na konkrétním nositeli vědomí. Tytéž ekonomické vztahy (objekt odrazu) se různě pojmají ve vědomí různých tříd, např. buržoazie a proletariátu, z nichž každý vidí a hodnotí skutečnosti po svém“ [Uledov 1973 : 28].

Ve své práci Obščestvennaja psichologija i ideologija rozvíjí Uledov dále gnozeologickou a sociologickou problematiku společenského vědomí v souvislosti s rozlišo-

citů a nálad, jejichž prostřednictvím si lidé uvědomují své společenské vztahy. Součástí společenského vědomí jsou i přírodní a technické vědy, které odrážejí vztahy lidí k přírodě, jakož i ta část umění, která má povahu společenského vědomí. Důležitou složku společenského vědomí tvoří světový názor.

„Společenské vědomí“ — napsal F. Zich — „není prostou sumací forem, sfér či úrovní, není ani sumací vědomí tříd či sociálních skupin, ale specifickým dynamickým systémem, relativní samostatnou kvalitou. Jeho jednotlivé komponenty (formy, úrovně atd.) jsou vůči sobě v složitém vzájemně podmíněném a komplementárním vztahu; při dlouhodobě určující roli takových forem vědomí, které vyjadřují základní životní procesy (ekonomické, politické) se vyznačují rozdílnou vahou v závislosti na konkrétně historických podmínkách“ [Zich 1986 : 434—435].

Socialistické společenské vědomí je souhrnem socialistických idejí a teorií, sociálních citů a nálad, jejichž prostřednictvím si lidé uvědomují své socialistické vztahy. Obsahem socialistického vědomí je ideologický a sociálně psychologický odraz socialistických společenských vztahů ve vědomí společnosti, společenských procesů probíhajících za socialismu a neantagonistických rozporů vyplývajících ze socialistických vztahů. Součástí obsahu vědomí socialistické společnosti jsou i přírodovědecké a vědeckotechnické poznatky, které jsou vědeckým odrazem té části přírody, která je zahrnuta do společenské praxe. Adekvátní součástí vědomí socialistické společnosti jako takové je i neideologická složka marxisticko-leninských společenských věd, jakož i druhú (forem) společenského vědomí, pokud odráží vztahy a jevy, jež jsou v souladu s principy socialismu. Součástí socialistického vědomí je i ta část socialistického umění, která má povahu socialistického vědomí. Základní složku socialistického vědomí tvoří marxisticko-leninský světový názor.

Každé společenské vědomí je aktivní vůči společenskému bytí a vyznačuje

---

váním pojmu „společenské vědomí“ od pojmu „vědomí společnosti“. „Pojem „společenské vědomí“ označuje duchovní skutečnost jako odraz společenského bytí, tj. duchovního, odvozeného od bytí jevu. Obsah pojmu „vědomí společnosti“ zahrnuje především útvary lišící se podle subjektu (vědomí třídy, vědomí národa, nebo např. vědomí pracovního kolektivu a jiných skupin lidí), podle rozšířenosti v rámci pospolitosti (specializované a masové vědomí), podle konkrétního zaměření (světový názor, mínění, duchovní klima, společenské normy, tradice atd.)“ [Uledov 1985 : 47]. „Pojem „vědomí společnosti“ nenašel ještě širší uplatnění v literatuře“ [Uledov 1985 : 48].

Uledovovu koncepci „vědomí společnosti“ aplikoval F. Zich na problematiku sociologického výzkumu společenského vědomí ve stati Hlavní rysy společenského vědomí naší společnosti. F. Zich se ztotožňuje s Uledovovým názorem, že „používali se jen pojmu společenské vědomí pro všechny situace, je to nedostatečné a přináší to řadu potíží“ [Zich 1986 : 435]. Dále autor uvádí, že „zvláště při sociologickém výzkumu společenského vědomí je nezbytné přesně identifikovat právě jeho nositele, tj. společnost, národ, třídy, skupiny, jednotlivce, a určit zda zkoumáme jeho obsah, strukturu, vývoj, stav, vztah ke konkrétnímu jednání atd. To umožňuje, aby bylo současně zkoumáno bytí sociálního nositele, jeho objektivní determinovanost, souvislosti a podmínky existence. Právě v tomto sjednocení zkoumání základových a nadstavbových aspektů, bytí a vědomí, objektivní a subjektivní stránky existence sociálních útvarů podle našeho soudu spočívá specifika i potence sociologického poznání společenských jevů“ [Zich 1986 : 435].

Souhlasíme s F. Zichem, že o skutečném stavu vědomí v naší společnosti můžeme získat adekvátní představu pouze tehdy, jestliže jsou názory a postoje nositelů vědomí zkoumány nejen v rovině vědomí, ale v jednotě s jejich společenským bytím. Takto pojatý výzkum je založen nejen na zkoumání vědomí jako odrazu společenského bytí (gnozeologický aspekt vědomí) a jeho sociální podmíněnosti (sociologický aspekt vědomí, ale jeho důležitou součástí tvoří i některé útvary společenského bytí. Jsme toho názoru, že Zichova koncepce, jejímž hlavním obsahem je zaměření sociologických výzkumů tímto směrem, má zásadní význam.

se určitým stupněm cílevědomosti a uvědomělého jednání lidí. Tím spíše to platí o socialistickém vědomí, které je nejvyšším historickým typem třídního vědomí. Socialistické vědomí se vyznačuje vysokým stupněm uvědomělého jednání lidí na základě společenské uvědomělosti.

Od pojmu socialistické vědomí nutno odlišovat pojem společenské vědomí socialistické společnosti na daném stupni vývoje, pro něj je možno použít i označení reálné vědomí socialistické společnosti.(3) „Toto vědomí konkrétně se vyvíjející společnosti vyjadřuje především daný stav změn ve směru formování socialistického společenského vědomí a stav překonávání různých přežitků minulosti i nových negativních jevů ve vědomí a způsobu života lidí, které nemohly být a nebyly zatím překonány“ [Brychnáč—Čechák 1986 : 454].

Proces přechodu od kapitalismu k socialismu je neoddtělitelně spojen s formováním socialistického společenského vědomí. Utváření socialistického společenského vědomí je obecnou zákonitostí vývoje socialismu, která se prosazuje s objektivní nutností.

Socialistické společenské vědomí nevzniká po vítězství socialistické revoluce automaticky. Po nastolení socialistické státní moci a vybudování základů socialismu se stávají socialistické ideje hlavními idejemi v celospolečenském vědomí.(4) V socialistické společnosti existují ještě po dlouhou dobu různé prvky předsocialistické ideologie a psychologie, které se svérázně proplétají s převažujícími socialistickými rysy v existujícím celospolečenském vědomí. Nesocialistické či antisocialistické prvky ve vědomí lidí mají své zdroje nejen ve vnitřních podmínkách, ale jsou i produktem vnějších vlivů, které jsou do vědomí lidu země socialismu vnášeny ze země imperialistické soustavy.

Proces formování socialistického vědomí a uvědomění neprobíhá v socialistické společnosti rovnoměrně. Hlavním nositelem formujícího se socialistického vědomí a uvědomění je strana marxisticko-leninského typu, což je dáno její avantgardní rolí ve společnosti, kterou zaujímá i v oblasti vědomí. Dosažená úroveň vědomí ostatní části společnosti je mnohem nižší. I když vědomí a uvědomění podstatně většiny členů strany má již socialistický charakter, neprobíhá tento proces ani v její členské základně lineárně.

---

(3) S pojmem reálné vědomí jsou spojeny některé nejasnosti. Pojmy reálné vědomí, reálné společenské vztahy apod. používal ve svých pracích již K. Marx. Rozuměl jimi existující společenské vědomí či vztahy. Tyto reálně existující jevy neexistují v „ryzí“ podobě. Společným rysem reálné existujících jevů je, že obsahují cizorodé prvky, které prostupují jejich obsah. Obsah pojmů reálné existujících jevů nutno odlišovat od jejich „modelové“ formy, která je vědeckou abstrakcí, zahrnující pouze ty znaky příslušného jevu, které vyplývají z jeho podstaty a základních zákonitostí. Do obsahu pojmů jevů chápáných jako takových, nepatří tudíž znaky nahodilé a cizorodé. Proto do obsahu pojmů socialismus a socialistické vědomí, chápáných jako takových, nezahrnujeme různé nesocialistické prvky (např. přežitky kapitalismu), které existují v té či oné podobě ve všech socialistických zemích. Obsah pojmů reálný socialismus či reálné společenské vědomí země reálného socialismu tvoří vedle podstatných vztahů, které určují podstatu těchto jevů i různé nesocialistické rysy, které v jednotlivých socialistických zemích a jejich vědomí existují. Problematiku reálného socialismu a jeho společenského vědomí je možno zkoumat v rovině obecného, zvláštního a jedinečného. Z tohoto hlediska má pojem reálné vědomí povahu obecného, reálné vědomí socialistických zemí povahu zvláštního a reálné vědomí v určité zemi (např. v ČSSR) povahu jedinečného.

Také A. K. Uledov používá ve své práci Struktura společenského vědomí pojem reálné vědomí i když jej neurčuje blíže z hlediska obecného, zvláštního a jedinečného [viz Uledov 1973 : 40, 328 aj.].

(4) „Myšlenky vládnoucí třídy jsou v každé epoše vládnoucími myšlenkami, tj. třída, která je vládnoucí materiální silou společnosti, je zároveň její vládnoucí duchovní silou“ [Marx-Engels 1958 : 59].

Nutnost formování a rozvíjení socialistického vědomí našich pracujících nabyla zvláštního významu v období budování rozvinutého socialismu.

Nový obsah vědomí socialistické společnosti se projevuje v růstu uvědomělosti lidu. Třídní uvědomělost mas, neslučitelná s vědomím vládnoucí třídy v třídně antagonistických společnostech, vystupuje za socialismu jako základní ukazatel, podle něhož můžeme posuzovat úroveň vědomí člověka.

„Uvědomělost jako kvalitativní charakteristika vědomí vyjadřuje přesvědčenost lidí, jejich ideovost, aktivní vztah k životu. Vyjadřuje vztah osobnosti ke společnosti a společnosti k osobnosti. Mimo vztahy, reálné činy a jednání lidí nelze hovořit o uvědomělosti, a tudíž ani o vědomí...“ [Uledov 1973 : 244].

Socialistické uvědomění je kvalitativní charakteristikou socialistického vědomí a vyznačuje se těmito základními rysy: 1. je založeno na přesvědčení o správnosti marxisticko-leninské ideologie a nutnosti její aplikace v socialistické společenské praxi; toto přesvědčení je založeno na adekvátní znalosti marxisticko-leninské ideologie a rozumovém a citovém ztotožnění se s ní, jakož i s politikou komunistické strany, která řídí rozvoj socialistické společnosti; 2. vyznačuje se existencí socialistické sociálně a individuálně psychologické roviny ve vědomí lidí, která se promítá i do jejich vztahů, životního způsobu, jednání, činů apod.;

3. je založeno na vysokém stupni aktivního úsilí o uskutečnění cílů a úkolů vytyčených komunistickou stranou. jejíž společenská a společensko-politická praxe je založena na marxisticko-leninské ideologii; povaha a stupeň zapojení lidí do aktivní praktické činnosti jsou důležitým ukazatelem úrovně jejich uvědomění;

4. kvalitativně vyšší úroveň socialistického vědomí, která charakterizuje socialistické uvědomění, se důsledně promítá i do vztahů jednotlivce ke společnosti a společnosti k jednotlivci;

5. podstatnou stránku socialistického uvědomění tvoří jeho internacionalistická rovina [Mužík 1981 : 11—12; 1985 : 43—44].

Stručně řečeno, socialistické uvědomění je založeno na přesvědčení (které má racionální a emocionální stránku) o vědeckosti marxisticko-leninské ideologie, správnosti základních úkolů vytyčených komunistickou stranou a realizovaných pod jejím vedením; toto přesvědčení tvoří nedílnou jednotu s vysoce aktivním vztahem subjektu (jednotlivce, skupiny) ke společnosti a společenské praxi, který nachází svůj výraz ve svědomitém vztahu lidí k povinnostem vůči společnosti.

Nositelům společenského vědomí je společnost, která je v důsledku historického vývoje diferencovaná na třídy, národy a jiné sociální skupiny. V třídní společnosti jsou hlavními subjekty vědomí třídy. Vědomí subjektů společenského vědomí prostupuje gnozeologické formy společenského vědomí a dává jim sociálně podmíněný charakter, v němž třídní složka hraje určující roli. V důsledku různých sociálních podmínek různých tříd a jiných sociálních skupin, mají různé sociální skupiny různou sociální psychologii a různé třídy mají nadto i různou ideologii. Zatímco se sociální psychologie vyznačuje uvědomováním si třídních zájmů na úrovni citů, nálad, názorů a nepřiliš hlubokým (ve smyslu teoretickém) chápáním sociálních podmínek života příslušnými sociálními skupinami, je ideologie(5) charakteristická tím, že odráží

---

(5) Ideologie je nerozlučně spjata s existencí tříd. A. K. Uledov charakterizuje nepřesně „ideologii jako sebevědomí společnosti“ [Uledov 1973 : 190]. Podle našeho názoru je ideologie sebevědomím tříd a jen v socialistické společnosti je současně i sebevědomím společnosti. V prvobytně pospolné společnosti, kdy neexistovaly třídy, nemohla existovat ani ideologie a jestliže neexistovala, nemohla být sebevědomím společnosti této společenské formace. Podobně tomu bude i ve druhé

společenské bytí prizmatem třídních zájmů. Vědomí sociálních skupin je prostoupeno nejen sociální psychologii a ideologií, ale i světovým názorem, vědou a tou částí umění, která má povahu společenského vědomí.

Nejdůležitější zvláštností socialistického společenského vědomí je to, že vyjadřuje společenské bytí v idejích, názorech, citech a jiných duchovních útvarrech sdílených všemi třídami a pracující inteligencí s tím, že vedoucí postavení v něm zaujímá vědomí dělnické třídy. Touto zvláštností se socialistická společnost zřetelně odlišuje od třídně antagonistických společností, v nichž má každá třída svoji ideologii a sociální psychologii.

Ideologickou složkou socialistického vědomí je ideologie dělnické třídy — marxismus-leninismus — která je současně i ideologií všech sociálně třídních skupin socialistické společnosti. Socialistické společenské vědomí je založeno na principu, že v rovině sociálně psychologické se ostatní sociálně třídní skupiny ztotožňují se sociální psychologii dělnické třídy potud, pokud socialismus a historická mise dělnické třídy vyjadřují společné zájmy celé společnosti. Současně je však socialistická sociální psychologie družstevního rolnictva utvářena i specifickou povahou družstevního vlastnictví, které je nižší formou socialistického vlastnictví; v případě pracující inteligence je její socialistická sociální psychologie spoluovlivňována jejím specifickým postavením ve výrobě a sociálně třídní struktuře. Socialistické společenské vědomí odráží tudíž skutečnost nejen z pozic dělnické třídy, ale i z pozic družstevního (kolchozního) rolnictva a pracující inteligence, neboť jejich základní zájmy se v podstatě shodují se zájmy dělnické třídy [Uledov 1973 : 238]. Proto třídní charakter formujícího se socialistického společenského vědomí vystupuje ne v protikladu k vědomí dělnické třídy, družstevního (kolchozního) rolnictva a pracující inteligence, ale v antagonistickém protikladu k nesocialistickým přežitkům, jež stále ještě existují ve vědomí socialistické společnosti; je v antagonistickém protikladu k vědomí, které je vládnoucím vědomím v imperialistickém světě.

Z toho, co bylo řečeno o třídním obsahu socialistického vědomí, je zřejmé, že je nutno se vyvarovat dvou protikladných omylů. Socialistické vědomí jednak nelze redukovat pouze na vědomí dělnické třídy, neboť jeho sociálně třídní základ je širší, jednak je nutno mít na zřeteli vedoucí postavení vědomí dělnické třídy v socialistickém vědomí. Nerespektování těchto zásad by se odrazilo negativně nejen v oblasti teorie, ale vedlo by i ke škodlivým důsledkům v naší společenské praxi.

Tvorba socialistického vědomí a uvědomění v naší sociálně třídní struktuře je velmi obtížným a složitým procesem. Budování rozvinutého socialismu se významně promítá i do sociálně třídní struktury tím způsobem, že posiluje shodu základních zájmů a tvorbu morálně politické jednoty všech sociálně třídních složek naší společenské struktury, zintenzivňuje proces sblížování tříd, překonávání třídních rozdílů a rozdílů mezi fyzickou a duševní prací. Tento proces však neprobíhá v naší společenské praxi bezproblémově, což se odráží i v rovině společenského vědomí a vcelku kladné působení změn v sociálně třídní struktuře spjatých s budováním rozvinutého socialismu na tvorbu socialistického vědomí a uvědomění je současně doprovázeno některými negativními jevy.

Socialistická povaha naší společnosti je základním faktorem, který v rozhodující míře určuje i utváření internacionalistického a socialistického vlasteneckého vědomí a uvědomění. Socialistické zřízení spojuje základní zájmy obou

---

fázi komunismu. Ideologie nebyla a není sebevědomím společnosti ani ve vykořisťovatelských společnostech, neboť jak správně napsal Uledov, „společnost, kde vládnou společenské síly nad lidmi, nemá sebevědomí“ [Uledov 1973 : 204].

našich tříd a pracujících inteligence všech našich národů a národností. Obsah formujícího se socialistického vlastenectví je dán nejen jejich poměrem k národním vlastem, ale zejména jejich poměrem ke společné vlasti. Touto společnou vlastí je ČSSR. Nositelem formujícího se socialistického vědomí a uvědomění je celá sociálně třídní struktura českého a slovenského národa a všech našich národností. Proces utváření internacionalistického a socialistického vlasteneckého vědomí a uvědomění našich pracujících se nachází teprve ve stadiu svého řešení a jeho úspěšné rozvíjení není bezproblémové.

I když v socialistické společnosti již neexistují třídy, v jejichž zájmu by bylo rozvíjení nesocialistické ideologie a psychologie, existují i zde možnosti růstu a přežívání prvků nesocialistického vědomí.⁽⁶⁾ Pozůstatky nesocialistického vědomí jsou v naší společnosti přechodné a pojí se v té či oné míře s odkazem minulosti a působením kapitalistického světa na náš socialistický rozvoj. Nesocialistické prvky vědomí mají své zdroje i v rozporných podmínkách existence a vývoje naší společnosti. Pokud budou existovat cizorodé prvky v naší ekonomické základně, sociálně třídní struktuře a jiných sférách společenského života, budou se stále reprodukovat faktory, momenty a vlivy, které budou narušovat proces tvorby socialistického vědomí a uvědomění pracujících. Proto musí být úsilí strany o utváření socialistického vědomí a uvědomění lidu neoddelitelně spojeno nejen s bojem proti imperialistické ideologii, ale i s úsilím o vymýcení nesocialistických prvků z naší ekonomické základny a ostatních sfér života společnosti.

* * *

Struktura společenského vědomí má různé roviny. Základy členění těchto rovin najdeme již v pracích K. Marxe: „Ostatně o takových jevových formách, jako je ‚hodnota a cena práce‘ nebo ‚mzda‘, na rozdíl od podstatného vztahu, který se v nich projevuje — na rozdíl od hodnoty a ceny pracovní síly — platí totéž, co platí o všech jevových formách vůbec a o základu za nimi skrytém. Tyto formy se reprodukují bezprostředně samy sebou, jako běžné formy myšlení, jejich základ však musí být teprve objeven vědeckým zkoumáním. Klasická politická ekonomie proniká velmi blízko k pravému stavu věcí, avšak neformuluje ho vědomě. Nemůže to udělat, pokud vězí ve své měšťácké kůži“ [Marx 1953 : 571].

Z Marxova rozboru plyne, že strukturu společenského vědomí lze členit na rovinu vědeckého vědomí a nevědeckého vědomí. Vědecké vědomí je výsledkem vědeckého zkoumání, které odhaluje podstatu jevů, zatímco běžné vědomí (chápano jako jedna z forem nevědeckého vědomí) je jevovou formou myšlení, která postihuje jevové aspekty jevů a neodhaluje jejich podstatu.

Marxovo členění rovin struktury společenského vědomí je pouze jedním z možných přístupů k této problematice. Tvoří však základ, z něhož je možno vycházet. V současné literatuře se běžně setkáváme se členěním struktury společenského vědomí na teoretické a na rovinu nižší. Toto členění, které je spojeno s řadou obtíží, vyvolalo živou diskusi — zejména v SSSR — která stále ještě není uzavřena [Čáповá—Hrzal 1986 : 472].

Pojem teoretické vědomí nelze směšovat s pojmem vědecké vědomí. To je dáno tím, že jeho obsah tvoří i různé nevědecké teorie. Teoretická rovina socialistického teoretického vědomí se kvalitativně liší od teoretického vědomí vykořisťovatelských společností. Od socialistického teoretického vědomí nutno

---

(6) Problematika nesocialistických prvků v našem společenském vědomí, jejichž reprodukce a sociální kořeny, které je plodí, je zevrubně osvětlena ve stati K. Pomaizla Ke kořenům a projevům nacionální omezenosti a nacionalismu v českém prostředí [Pomaizl 1972 : 1370—1381].

odlišovat teoretické vědomí reálně existujících socialistických společností. Tak například do teoretické roviny našeho reálně existujícího společenského vědomí patří nejen vědecké vědomí (které určuje charakter našeho teoretického vědomí), ale jeho obsah tvoří i náboženské teorie s tím, že „vědecký ateismus... představuje teoretickou rovinu překonání náboženského vědomí“ [Brychnáč-Čechák 1985 : 8].

Někteří autoři se domnívají, že teoretické vědomí se vyznačuje tím, že „se snaží proniknout do samé podstaty jevu, odhalit zákonitosti jejich existence a vývoje“ [Uledov 1973 : 48]. Podobně charakterizují teoretické vědomí i V. Brychnáč a V. Čechák: „Teoretické vědomí lze charakterizovat jako vědomí pronikající k podstatě a příčinám jevů a procesů a snaží se o jejich určitý ucelený výklad“ [Brychnáč-Čechák 1985 : 633]. Takováto charakteristika teoretického vědomí je nepřesná, neboť postihuje pouze jeden ze dvou základních aspektů teoretického vědomí. Teoretické vědomí je vnitřně rozporné. Jedním z jeho základních aspektů je, že se snaží odhalit podstatu a zákonitosti vývoje jevů. Komě této vědecké stránky má i stránku nevědeckou, kterou tvoří nemarxistické společenské vědy a nevědecké ideologické teorie. Tyto složky teoretického vědomí nejenže neodhalují podstatu jevů, ale snaží se ji zpravidla zatemnit.

Nižší rovinu vědomí vymezují či označují různí autoři různě. Například Š. Čápová, L. Hrzal, A. K. Uledov a další používají pro označení nižší roviny vědomí „běžné“ či „praktické vědomí“, V. P. Tugarinov „každodenní vědomí“, J. Vaněk považuje za nižší rovinu vědomí „empirické vědomí“, a A. V. Baranov, I. A. Seleznev aj. ztotožňují „běžné“ vědomí se sociální psychologií.

Velmi podrobně se zabývá různými přístupy k vymezení obsahu nižší roviny struktury společenského vědomí V. P. Tugarinov; označuje ji, jak již bylo řečeno, jako „každodenní vědomí“.

„Charakteristiky a definice každodenního vědomí jsou v naší literatuře různé. Někdy se charakterizuje jako emocionální na rozdíl od racionálního vědomí. Jindy — jako předvědecké nebo mimovědecké „naivní“, nekritické, ba dokonce „iluzorní“ vědomí. Některé definují každodenní vědomí jako sféru osobních, každodenních elementárních zájmů a ztotožňují je s individuálním vědomím, které se takto redukuje na vymezenou oblast každodenního vědomí, což je nesprávné, protože individuální vědomí obsahuje též vědecké, politické, etické a jiné zájmy. Jiní je zase ztotožňují se společenskou psychologií nebo společenskou psychologií zahrnují do každodenního vědomí jako jeho součást“ [Tugarinov 1974 : 130]. „Jenomže určit podstatu a vymezit sféru každodenního vědomí skutečně není jednoduché“ [Tugarinov 1974 : 130]. Podle V. P. Tugarinova i ta nejpromyšlenější definice postihuje rysy každodenního vědomí jen přibližně.

Různé charakteristiky každodenního vědomí — uváděné V. P. Tugarinovem — nejsou kontrapozicí teoretického společenského vědomí. Jsme toho názoru, že jestliže je protikladem teorie empirie, pak kontrapozicí teoretického vědomí je empirické vědomí. „V marxismu-leninismu“ — napsal K. Rychtařík — „sledujeme vzájemný vztah empirie a teorie jako vztah dvou základních komponent komplexního poznání. Tvoří dialektickou jednotu, vzájemně se předpokládají a podmiňují“ [Rychtařík 1985 : 25].

Protikladem vědeckého vědomí je nevědecké vědomí, které má četné často se od sebe značně lišící formy. Vědecké vědomí tvoří podstatnou součást teoretického vědomí a empirické vědomí stojí proto v tomto smyslu i v protikladu vůči vědeckému vědomí. Takto chápal také vztah mezi teoretickým, vědeckým a empirickým vědomím B. Engels, který v předmluvě k Antidührin-

gu napsal: „Dnes už přírodní vědy dospěly rozhodně tak daleko, že se nevyhnou dialektickému shrnutí. Ale usnadní si tento proces, nebudou-li zapomínat, že výsledky, v nichž se shrnují jejich zkušenosti, jsou pojmy, že však umění zacházet s pojmy není vrozené a že je nedává ani obyčejné všední vědomí, nýbrž že je k němu zapotřebí skutečného myšlení a že toto myšlení má rovněž dlouhé empirické dějiny, o nic víc a o nic méně než empirické zkoumání přírody. Právě tím, že si začne osvojovat výsledky tříapěticíletého vývoje filozofie, oprostí se jednak od jakékoli zvláštní přírodní filozofie, stojící mimo ně a nad nimi, a jednak také od své vlastní omezené metody myšlení přejaté z anglického empirismu“ [Marx-Engels 1966 : 39—40]. Pro nižší rovinu vědomí zde Engels používá označení „obyčejné všední vědomí“ (gewöhnliches Alltagsbewusstsein).

Nižší rovina společenského vědomí se v současné literatuře nejčastěji označuje jako běžné vědomí. Pokud se tímto termínem rozumí rovina vědomí, jejíž hlavní obsahovou složku tvoří empirické poznatky, lze, podle našeho názoru, s obsahem pojmu označovaného běžné vědomí souhlasit. Vcelku správně jeho obsah vymezuje V. A. Medveděv: „Běžné vědomí se formuje tak, že se v hlavách lidí bezprostředně odrážejí přírodní a sociální podmínky jejich existence; je tedy omezeno empirickými poznatky. Takové vědomí se do značné míry vytváří živelně, charakterizují je neuspořádané představy o okolní skutečnosti, a jestliže i pronikne k podstatě nepříliš složitých procesů a jevů, pak je to jen v tom nejprvnějším přiblížení“ [Medveděv 1983 : 89—90].

Pojmy empirické a běžné vědomí se plně nekryjí. Pojem běžné vědomí je širší než pojem empirické vědomí, neboť obsahuje i některé složky vědomí, které nemají povahu empirického vědomí. Některí autoři — u nás Čápová a Hrzal — zahrnují do běžného vědomí veškerou duchovní činnost lidí, která nemá povahu vědeckého vědomí a netvoří příslušnou složku profesionální umělecké tvorby [Čápová—Hrzal 1986 : 473].

Empirické a běžné vědomí je možno pojímat jako dva druhy (či dvě úrovně) nižší roviny společenského vědomí s tím, že empirické vědomí tvoří součást běžného vědomí.

Ve struktuře společenského vědomí stojí teoretické vědomí v dialektickém protikladu k empirickému vědomí a s jistou dávkou nepřesnosti lze říci, že tvoří i protipól běžného vědomí.

Empirií se běžné rozumí souhrn zkušenostních poznatků, zvláště poznatků získaných smysly a souhrn prakticky osvojených znalostí a dovedností, které se utvářejí v procesu vzájemného působení lidského subjektu a objektivní reality, v procesu společenské praxe. Neoddělitelnou součástí empirických poznatků tvoří i jistá úroveň jejich zobecnění. „Empirická rovina poznání není proto nikdy jen ‚holým popisem‘ oproštěným od teoretických premis. Je sice nejnižším, ale přesto určitým stupněm zobecnění... musíme znovu a znovu připomínat, že neexistují empirické údaje, které by nebyly spojeny s teorií, neexistuje žádná ‚čistá empirie‘“ [Rychtařík 1985 : 32—33].

Empirické vědomí „vzniká spontánně jako duchovní doprovod individualisticky pojmávané praxe jednotlivého subjektu, spolu se spontánně se formujícím světovým názorem. Avšak činnost individua má svůj konkrétně historický objektivní podklad, díky němuž získávají jednotlivci v téže době v téže sociálním zařazení obdobnou zkušenost. Tak v sobě i empirické vědomí nese prvky společné mnohým jednotlivcům (skupinám), ale zároveň je modifikováno výrazněji než třeba je tomu u teoretického vědomí vždy z určitého zorného úhlu jednotlivcova postoje“ [Vaněk 1980 : 114]. K tomu je třeba dodat, že právě tyto prvky (přesněji řečeno rysy) společné společenským skupinám tvoří empirickou rovinu společenského vědomí.

Za důležitý aspekt řešení problematiky nižší roviny vědomí považujeme vyjasnění otázky jejího nositele či nositelů. Nutno mít na zřeteli skutečnost, že jestliže nositele empirického vědomí omezíme pouze na vědomí jednotlivců, nezkoumáme nižší rovinu společenského vědomí, ale individuální vědomí. Toto hledisko se bohužel ne vždy respektuje a subjekty empirického vědomí jsou často redukovány pouze na jednotlivce. Je pravda, že společenské vědomí existuje pouze skrze individuální vědomí, avšak není jeho pouhou sumací; jde o vztah obecného, zvláštního a jedinečného. Empirické vědomí má specifickou poznávací funkci a vlastní úkoly, jejichž řešení je spojeno se specifickými metodami poznání.

„Vymezení dvou úrovní vědomí je podmíněné, relativní, neboť tyto úrovně neexistují v čisté podobě. Teoretické vědomí má koneckonců empirický základ a běžné vědomí do určité míry obsahuje zobecněné představy o okolním světě. Hranice mezi běžným a vědeckým vědomím je proměnlivá, pohyblivá. Závisí na úrovni rozvoje společnosti a osobnosti“ [Medveděv 1983 : 90].

V socialistické společnosti, zejména v etapě budování a ve vybudované rozvinuté socialistické společnosti, se utváří vědomí nejširších mas pod vlivem socialistické skutečnosti a odráží postavení člověka, který se stává tvůrcem společenského života. „Běžné vědomí a společenská psychologie se v podmínkách rozvinutého socialismu konstituují v teoreticky obohacený a aktivní duchovní fenomén. Ten se stále více ‚teoretizuje‘, ale zároveň zůstává těsně spjat se životem, s každodenními zájmy a psychologii lidí. Vědecké ideje, které kdysi byly pouze majetkem vědců a ideologických teoretiků, dnes pronikly do vědomí nejširších mas a staly se návodem jejich jednání. Ani dnes samozřejmě nemizí rozdíl mezi běžným a teoretickým vědomím. Je to dáno jednak nestejnou úrovní vzdělání, kultury a teoretické přípravy jednotlivých členů společnosti, sociálních a profesionálních skupin, jednak tím, že běžné vědomí má širší a konkrétnější objekt odrazu než vědomí teoretické“ [Medveděv 1983 : 91].

Podle V. A. Medveděva neexistuje „žádný důvod k tomu, abychom na běžné vědomí pohlíželi jako na něco, co není dosti na úrovni, co není zcela socialistické, a abychom běžné vědomí v tomto smyslu stavěli proti vědomí teoretickému“ [Medveděv 1983 : 91]. Tato úvaha V. A. Medveděva, která zdůrazňuje socialistický obsah běžného vědomí a jeho jednotu s teoretickým vědomím, vyžaduje určité doplnění. Domníváme se, že v podmínkách reálného socialismu je adekvátnější hovořit o procesu formování socialistického běžného vědomí s tím, že mezi běžným a teoretickým vědomím existuje nejen jednota, ale i větší či menší napětí. Toto napětí vyplývá z rozporné jednoty obou rovin vědomí, jakož i z toho, že proces předbíhání a opoždování společenského vědomí vůči společenskému bytí probíhá jinak u teoretického než u běžného vědomí. To platí zejména v socialistické společnosti, kde tendence předbíhání a opoždování vědomí vůči společenskému bytí se oproti předchozím společenským rádům kvalitativně změnily.

I když ani v podmínkách rozvinuté socialistické společnosti se neruší rozdíl mezi běžným a teoretickým vědomím, dochází v důsledku pronikání vědeckých idejí do vědomí lidu k výrazným změnám v nižší rovině vědomí. Běžné vědomí zde nabývá řadu prvků a rysů, které je modifikují do té míry, že v určitém směru dochází k poměrně značnému přesahu jeho obsahu. Hranice mezi běžným a teoretickým vědomím je v socialistické společnosti mnohem rozpornější a pohyblivější, než tomu bylo v předchozím společenském vývoji.

Vymezení obsahu pojmu běžné vědomí je věnována v sovětské literatuře již řadu let zvláštní pozornost. V poslední době se i u nás stala tato problematika

předmětem odborného zájmu. Pro její řešení má zvláštní význam stat Š. Čá-pové a L. Hrzala Některé otázky dialektiky běžného vědomí a společenské praxe. Význam této stati spočívá v tom, že vytyčuje některé otázky, jejichž dořešení umožňuje dále rozvinout vymezení obsahu a rozsahu pojmu běžné vědomí.

Podle Š. Čákové a L. Hrzala „můžeme vymezit rozsah a obsah běžného vědomí jako veškerou duchovní činnost člověka, který při zpracování skutečnosti a hodnocení vlastní zkušenosti neužívá vědeckých metod, vědecké organizace poznání ani specifických prostředků umělecké tvorby.

Vědeckých metod a vědecké organizace poznání či prostředků umělecké tvorby užívá pouze nevelké procento lidí — specialistů profesionálně se zabývajících tímto druhem činností. Používají jich přitom pouze v oblasti své specializace, v ostatních druzích své duchovní činnosti užívají prostředků běžného vědomí. Tato skutečnost je samozřejmým důsledkem rozvoje vědeckého poznání a jeho specializace, právě tak jako profesionalizace umění. Zároveň s rychlým růstem vědeckého poznání roste i úroveň racionální, kognitivní stránky běžného vědomí. Problémy, které byly před několika desetiletími předmětem vědeckého bádání, se v podobě prakticky použitelných závěrů staly samozřejmým obsahem běžného vědomí současníků. V žádném případě však nelze považovat růst úrovně znalostí v běžném vědomí, absorpci vědou získaných poznatků za proces stírání rozdílů mezi běžným a teoretickým vědomím“ [Čáková-Hrzal 1986 : 473—474]. Podle Š. Čákové a L. Hrzala je běžné vědomí založené na poznání, které je pro příslušný subjekt bezprostředně významné a užitečné. K výše uvedenému rozboru je nutno poznamenat, že Š. Čáková a L. Hrzal nevymezují obecný pojem běžné vědomí, ale socialistické běžné vědomí.

Obsah a rozsah obecného pojmu běžné vědomí a běžné vědomí zemí reálného socialismu je třeba odlišovat od pojmu socialistické běžné vědomí (chápaného jako takové). To je dáno zejména tím, že obsah obecného pojmu běžné vědomí a pojmu běžné vědomí zemí reálného socialismu je utvářen odlišnými podmínkami bytí, než je tomu u socialistického běžného vědomí. Tyto odlišnosti jsou dále i důsledkem toho, že do obsahu běžného vědomí a do běžného vědomí reálně existujících socialistických společností pronikají v modifikované podobě nejen ideje, které mají svůj původ v marxisticko-leninské teorii, přírodních a technických vědách, jak je tomu u pojmu socialistické běžné vědomí, ale do jejich obsahu pronikají z teoretického vědomí i duchovní útvary nevědeckých teorií. Ve své stati nezaujímají L. Hrzal a Š. Čáková stanovisko k otázce, zda nemarxistické společenské vědy a nevědecké ideologie jsou založeny na užívání vědeckých metod a vědecké organizaci poznání. Jsme toho názoru, že nemarxistické společenské vědy užívají či mají tendenci užívat vědecké metody a vědeckou organizaci poznání zpravidla tehdy, když zkoumají neideologický obsah problematiky, která je předmětem jejich zkoumání; ideologický obsah nemarxistických společenských věd je založen na užívání pseudovědeckých metod a pseudovědecké organizaci poznání. Nevědecké ideologické teorie „poznávají“ skutečnost prizmatem třídních zájmů příslušných tříd na základě pseudovědeckých metod a pseudovědecké organizace poznání a některé jejich formy (náboženství) nahrazují vědecké metody poznání vírou. Nejen nemarxistické společenské vědy, ale i nevědecké ideologické teorie patří do teoretického vědomí a do běžného vědomí pronikají některé jejich ideje ve formě zjednodušených představ o skutečnosti, jevových formách poznání apod., které běžné vědomí využívá způsobem jemu vlastním.

Označení běžné vědomí používá pro reálné (reálně existující) vědomí (7)

(7) Pojem, pro který F. Zich používá označení běžné vědomí, má v jeho pojetí

F. Zich. I když pojem reálné vědomí vymezuje správně a naše námitky nejsou obsahového, ale terminologického rázu, máme pochybnosti o vhodnosti tohoto označení. Je totiž nutno vzít v úvahu, že řada sovětských badatelů, jakož i někteří naši autoři používají pojem běžné vědomí jako protiklad teoretického či vědeckého vědomí. Uvážíme-li, že v současné době je obsah pojmu „běžné vědomí“ nedořešen a má diskusní povahu, může Zichovo užívání termínu běžné vědomí pro reálné vědomí přispět k prohloubení nejasností spojených s řešením této problematiky.

Z toho, co bylo řečeno o teoretickém a běžném vědomí vyplývá, že běžné vědomí nelze ztotožňovat s reálně existujícím vědomím, které má jak rovinu teoretického, tak i běžného či empirického vědomí. Pokud bychom omezili výzkum našeho společenského vědomí na zkoumání běžného vědomí, zkoumali bychom pouze jeho část. Zaměřit výzkum společenského vědomí tímto směrem by bylo proto zcestné, neboť naše společenská praxe potřebuje poznat celkovou povahu vědomí naší společnosti se zvláštním zřetelem ke stupni pronikání teoretického vědomí do myšlení našich pracujících a k růstu jejich společenské aktivity.

* * *

Jednou z klíčových otázek struktury společenského vědomí a jejich rovin je otázka obsahu pojmu sociální psychologie a jejího místa ve společenském vědomí. Správné zodpovězení této otázky má i nemalý význam pro zkoumání společenského vědomí, jeho procesů a stavů za pomoci sociologicko-empirických výzkumů.

Klasikové marxismu nepoužívali termínu sociální psychologie, i když z některých jejich výroků — zejména Leninových — lze soudit, že si byli vědomi důležitosti role psychiky v sociálních procesech. V marxistické literatuře použil poprvé termínu sociální psychologie italský propagandista marxismu A. Labriola; tento termín začal pak používat a rozvíjet G. V. Plechanov.

Všimněme si blíže místa sociální psychologie ve společenském vědomí.

Předně je důležité si uvědomit, že ne celá psychologie („psychično“) tvoří součást vědomí. Z Rubinštejnova výkladu rozsahu pojmů vědomí a psychologie (psychiky) vyplývá, že pojem „vědomí nepokrývá celou psychickou činnost člověka“ [Rubinštejn 1961 : 241]. „Oblast psychična, jež do vědomí nespadá, tvoří psychické jevy fungující jako signály, které však nejsou obrazy, na jejichž základě by byly uvědomovány předměty“ [Rubinštejn 1961 : 241].

Pro určení místa sociální psychologie ve struktuře společenského vědomí má klíčový význam odpověď na otázku, zda obsah sociální psychologie tvoří i ideje a názory či pouze duchovní útvary, které leží na nižší duchovní úrovni než myšlenky.

Podle A. K. Uledova je v sovětské filozofické a sociologické literatuře často sdíleno pojetí, které z obsahu sociální psychologie vylučuje myšlenky a názory. Toto pojetí je obsaženo v následující definici: „Společenskou psychologii nazýváme souhrn citů, nálad, emocí, návyků, zaměřenosti vůle, zvyků a zvláštních rysů charakteru, vznikajících u daného velkého kolektivu lidí na základě společných sociálně ekonomických podmínek jejich života“ [Mark-

---

tento obsah: „... reálné vědomí sociálních nositelů označujeme jako běžné vědomí“ [Zich 1986 : 436]. „Aktuální (běžné) vědomí určitého nositele (pospolitosti) zahrnuje tedy vždy v té či oné míře všechny relativně samostatné útvary společenského vědomí, tj. jeho druhy či formy. Zahrnuje rovněž všechny úrovně společenského vědomí, tj. společenskou psychiku, empirické a teoretické vědomí či sféry, tj. podle A. K. Uledova společenská psychologie jako masové vědomí, ideologie jako sebevědomí společnosti, věda jako obecný duchovní produkt společenského vývoje“ [Zich 1985 : 36—37].

sistsko-leninskaja filosofija 1965 : 443, cit. podle A. K. Uledova 1973 : 169]. „Jak je zřejmé z uvedené definice, společenská psychologie, podle názorů autorů knihy, zahrnuje různorodé duchovní útvary, které leží na nižší úrovni než ideje a názory. Proti takovému chápání společenské psychologie jsou sice námitky, je však nejrozšířenější ve filozofické a sociologické literatuře“ [Uledov 1973 : 169].

Rada autorů však chápe pojem sociální psychologie mnohem širěji. Tak například F. V. Konstantinov vymezuje pojem sociální psychologie takto: „Společenská psychologie je souhrn citů, nálad, prožitků, myšlenek, iluzí, zvyků, návyků, charakterových rysů lidí dané třídy či společnosti, které živelně vznikají ve vědomí lidí v souvislosti s bezprostředními podmínkami jejich materiálního života“ [Konstantinov a kol. 1952 : 673]. V podstatě shodně definuje sociální psychologii i I. A. Selezněv; od předchozího pojetí se však liší tím, že výše uvedenou definici rozšiřuje o tezi, že „společenská psychologie je nižší rovinou vědomí“ a že „je uvědomováním si společenských vztahů na úrovni běžného vědomí mas“ [Selezněv 1976 : 22]. Také B. D. Parygin nesehlasí s omezováním sociální psychologie na city, nálady, emoce, návyky atd. a zdůrazňuje, že zahrnuje také ideový obsah.

Všimněme si, jak řeší otázku místa psychologie ve vědomí S. L. Rubinštejn, který patří k nejvýznamnějším sovětským psychologům a filozofům. Z Rubinštejnova pojetí, které je založeno na vysoce fundovaném studiu a znalostech této problematiky, vycházíme i my při řešení obsahu sociální psychologie a jejího postavení ve vědomí.

S. L. Rubinštejn člení vědomí na psychickou rovinu a na rovinu, která zahrnuje abstraktní myšlení. Přesto, že chápe obě tyto složky v dialektické jednotě a ukazuje na jejich těsnou souvislost v procesu poznání, činí mezi nimi obsahový rozdíl [Rubinštejn 1967 : 11—33, 264—400].

Obsah psychologie je dán vymezením předmětu jejího zkoumání. „Předmětem psychologického zkoumání je myšlení individua v příčinné závislosti v procesu myšlení na podmínkách, v nichž k němu dochází. Psychické zákony jsou zákony myšlení jako procesu, jako myšlenkové činnosti individua; určují průběh jeho myšlení v zákonitě (příčinné) závislosti na podmínkách, v nichž se děje myšlenkový proces. Logika pak formuluje ty vzájemné vztahy myšlenek (produktů myšlenkové činnosti), které existují tehdy, když je myšlení adekvátní svému subjektu — bytí, objektivní realitě“ [Rubinštejn 1961 : 48].

Rubinštejnovo vymezení rozsahu a obsahu pojmu psychologie, které zahrnuje nejen pocity a nálady, ale i myšlenky o smyslových obrazech [Rubinštejn 1961 : 48; 229] a jeho členění na psychologickou rovinu a rovinu abstraktního myšlení, do níž myšlenková činnost svými produkty — pojmy — přechází, má platnost nejen pro oblast individuální psychologie, ale i sociální psychologie.

Z gnozeologického hlediska jsou poznatky i sociální psychologie, založené na smyslovém vnímání skutečnosti, uskutečňované prostřednictvím počitků, vjemů apod. Výsledkem tohoto procesu jsou smyslové obrazy předmětů a myšlenky o nich, které vznikají u daného velkého kolektivu lidí na základě společných sociálně ekonomických podmínek jejich života. Podle Rubinštejna je smyslové vnímání spojeno s řečí (se slovy, které jsou označením objektu, jež smyslové vnímání odráží) a se schopností jistého stupně zobecnění a rozlišování podstatného od méně podstatného, což se odráží i v úrovni myšlení, která se odlišuje od teoretického (abstraktního) myšlení. Z tohoto pojetí tudíž vyplývá, že sociální psychologie zahrnuje nejen „různorodé duchovní útvary ležící na nižší úrovni než ideje a názory“, ale i myšlenky, „tj. ideje a názory“.

Z Rubinštejnova členění procesu poznání na psychologické a abstraktní (teoretické) nelze činit závěr, že lze sociální psychologii redukovat na nižší rovinu vědomí, nebo že ji lze ztotožňovat s „běžným vědomím“. To proto, že smyslové vědomí prostupuje i teoretické vědomí mimo jiné i tím, že do pojmového zobecnění je zpravidla přimíšena smyslová generalizace.

Nejcharakterističtější funkcí sociální psychologie je její emocionální, volní funkce, podněcující lidi k činnosti při řešení praktických úkolů. „...společenská psychologie je vpletena do praktické činnosti lidí. Tím se liší od ideologie a vědy jako produktů duchovní výroby, vystupujících ve formě teorie, ve formě vědění. Cílem funkcí společenské psychologie, vpletených do tkáně praktické činnosti lidí, je ztělesnění přesvědčení, orientací a jiných sociálně psychologických útvarů v reálných vztazích, v chování lidí. To se týká funkcí adaptace, komunikace, regulování vztahů a jiných funkcí vlastních společenskému vědomí jako celku [Uledov 1973 : 189].

* * *

Všimněme si ještě stručně problematiky stavů společenského vědomí a veřejného mínění. Reálné vědomí socialistické společnosti je dynamickým procesem, jehož jednotlivá stadia vývoje se mohou od sebe značně lišit. Tato stadia je možno osvětlit za pomoci analýzy a syntézy stavů společenského vědomí.

Stav společenského vědomí vymezuje A. K. Uledov takto: „Stavem společenského vědomí obvykle chápeme nikoli prostý souhrn určitých idejí a názorů, představ a citů, ale takovou jejich konstelaci, kdy jedny z nich zaujímají dominující postavení ve vědomí a pronikají všechen jeho obsah. Ve skutečnosti bývá vědomí té nebo oné společnosti proniknuto určitými idejemi (politickými, filozofickými, mravními atd.) a v souvislosti s tím nabývá určité specifičnosti“ [Uledov 1973 : 266]. „Naladění a zaměření vědomí pod vlivem idejí a názorů, jež v něm dominují, představ a citů, tvoří specifickou zvláštnost stavů společenského vědomí“ [Uledov 1973 : 266]. Jedním ze stavů společenského vědomí je veřejné mínění.

Podle A. K. Uledova je v SSSR běžně používána definice, „podle níž je veřejné mínění jedním ze stavů společenského vědomí“ [Uledov 1973 : 51]. Veřejné mínění jako jeden ze stavů společenského vědomí vyjadřuje ideje, názory, city a nálady společnosti či sociálních skupin, které v příslušném časovém úseku pronikají celým obsahem společenského vědomí a dodávají mu určitou kvalitu. Považujeme za důležité ujasnit si, v jakém vztahu je k veřejnému mínění (jako duchovnímu útvaru) společenské jednání lidí a jejich společenská aktivita, neboť „veřejné mínění se projevuje nejen prostřednictvím hodnotících soudů lidí, sociálních společenství, ale i prostřednictvím jejich jednání a činů“ [Medveděv 1983 : 254]. Nutno si totiž uvědomit, že v případě, že budeme sdílet názor, že obsah veřejného mínění tvoří nejen názory a hodnotící soudy lidí, ale i jednání a činy, jejichž prostřednictvím se veřejné mínění projevuje, přecházíme na stanovisko, podle něhož je veřejné mínění nejen duchovním útvarem společenského vědomí, nýbrž obsahuje i některé složky společenského bytí. Povahu duchovního útvaru si veřejné mínění zachová pouze v případě, že do jeho obsahu nebudou zahrnuty všechny aspekty jednání a aktivit lidí, jejichž prostřednictvím se veřejné mínění projevuje, ale jen subjektivní stránka příslušného jednání a činností lidí. Toto stanovisko zaujal i A. K. Uledov, když zdůvodňoval duchovní povahu veřejného mínění; v této souvislosti vyslovil i odmítavé stanovisko k názoru M. J. Kovalzona, podle něhož veřejné mínění překračuje rámec společenského vědomí, neboť zahrnuje i některé složky společenského bytí [Uledov 1973 : 274—275].

S názorem, že obsah pojmu veřejné mínění tvoří nejen ideje, city a hodno-

tíci soudy společnosti a společenských skupin, nýbrž i subjektivní stránka příslušného jednání lidí, lze souhlasit. Nicméně je nutno konstatovat, že usku-
tečnění výzkumu veřejného mínění, který by byl zaměřen pouze na zkoumání
vědomí a respektoval přitom tezi, že veřejné mínění se projevuje i v aktivitě
lidí, bylo by spojeno se značnými obtížemi. Nelze vyloučit, že i pro výzkum
veřejného mínění má oprávnění Uledovova úvaha, kterou vyslovil ve své práci
Společenská ideologie a psychologie, kde se mimo jiné uvádí, že používání
pojmu společenské vědomí pro všechny situace je nedostatečné a přináší řadu
obtíží. Bylo by proto užitečné uvážít, zda by nebylo vhodné založit sociolo-
gický výzkum veřejného mínění na Uledovově pojmu „vědomí společnosti“. Takto
pojatý sociologický výzkum veřejného mínění by umožnil překonat tradiční
pojetí těchto výzkumů, které se zpravidla zaměřují pouze na zjišťování
názorů či mínění společenských skupin, a to odtrženě od společenské
aktivity nositelů příslušných názorů a postojů, a umožňoval by zkoumat názo-
rovou složku veřejného mínění lidí v jednotě s jejich jednáním a společenskou
aktivitou.

* * *

V mnohostranném procesu rozvíjení socialistické společnosti zaujímá důle-
žité místo formování socialistického vědomí a jeho aktivní vliv na všechny
sféry společenského života. To platí zejména v etapě budování rozvinutého
socialismu, v níž se naše společnost nachází. Aby mohlo společenské vědomí
svou roli vůči společnosti adekvátně plnit, je nezbytné nejen dále rozvíjet
proces formování socialistického vědomí našeho lidu, nýbrž i prohloubit vě-
decké poznání vědomí, jeho struktury a zejména těch jeho složek, které mají
stále ještě diskusní povahu. Zvýšená úloha vědomí v naší společnosti byla
zdůrazněna i v Politické zprávě ÚV KSČ, kterou přednesl na XVII. sjezdu
G. Husák. „V současné době, kdy se mobilizace tvůrčích sil lidu stává
určující podmínkou dalšího rozvoje vpřed, klade strana na ideologickou práci
zvýšené nároky. V jejím zaměření je třeba spolu s trvalou orientací na svě-
tonázorovou, morální a pracovní výchovu usilovat o pochopení strategického
kursu naší hospodářské politiky. Nezbytnost urychleného přechodu naší
ekonomiky na cestu intenzifikace — to je vpravdě revoluční úkol, který je
v dnešní době svým historickým významem tak závažný, jako byla v minulosti
socialistická industrializace a kolektivizace zemědělství. Je to úkol, který je
spjat s velkým zápasem za změnu myšlení a celkové psychologie člověka“
[Politická 1986 : 29].

Citovaná literatura

- Brychnáč, V. — Čechák, V.: *K otázce formování socialistického vědomí*. Tvorba 1985, č. 23.
Brychnáč, V. — Čechák, V.: *K problematice výzkumu utváření socialistického spo-
lečenského vědomí*. Sociologický časopis 1985, č. 6.
Brychnáč, V. — Čechák, V.: *Socialistické společenské vědomí, jeho výzkum, for-
mování*. Sociologický časopis 1986, č. 5.
Čápová, Š. — Hrzal, L.: *Některé otázky dialektiky běžného vědomí a společenské
praxe*. Sociologický časopis 1986, č. 5.
Konstantinov, F. V. a kol.: *Historický materialismus*. Praha, Svoboda 1952.
Marx, K.: *Kapitál. I. díl*. Praha, SNPL 1953.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 3*. Praha, SNPL 1958.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 20*. Praha, Svoboda 1966.
Marksistsko-leninská filosofie. Moskva 1965.
Medveděv, V. A.: *Rozvinutý socialismus a otázky formování společenského vědomí*.
Praha, Svoboda-Pravda 1983.
Mužík, J.: *Marxismus-leninismus — ideový základ socialistického vědomí*. In. Mužík,
J. a kol.: *Dialektika formování socialistického uvědomění*. Praha, Panorama 1981.

- Mužik, J.: *Vědecký světový názor jako základ socialistického vědomí pracujících*. Odbory a společnost 1985, č. 2.
- Politická zpráva ÚV KSČ XVII. sjezdu Komunistické strany Československa. In: *Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1986.
- Pomaizl, K.: *Ke kořenům a projevům nacionální omezenosti a nacionalismu v českém prostředí*. Nová mysl 1972, č. 10.
- Rubinštejn, S. L.: *Bytí a vědomí*. Praha, SPN 1961.
- Rubinštejn, S. L.: *Základy obecné psychologie*. Praha, SPN 1967.
- Rychtařík, K.: *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha, Svoboda 1985.
- Seleznév, I. A.: *Válka a ideologický boj*. Praha, Naše vojsko 1976.
- Tugarinov, V. P.: *Filozofia vedomia*. Bratislava, Pravda 1974.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973.
- Uledov, A. K.: *Общественная психология и идеология*. Москва, Мысль 1985.
- Vaněk, J.: *Teorie společenského vědomí*. Praha, Ústav pro kulturně výchovnou činnost 1978.
- Vaněk, J.: *Teorie společenského vědomí*. Praha, Panorama 1980.
- Zich, F.: *Současný stav rozvoje socialistického politického vědomí pracujících*. Odbory a společnost 1985, č. 2.
- Zich, F.: *Hlavní rysy společenského vědomí naší společnosti*. Sociologický časopis 1968, č. 5.

Резюме

К. Кара: К проблематике общественного сознания

Основным содержанием статьи является попытка освещения некоторых основных понятий проблематики общественного сознания.

В статье особое внимание обращается на определение содержания и объема понятий общественное сознание, социалистическое сознание и социалистическая сознательность. Подчеркивается, что при определении классового содержания социалистического сознания необходимо избежать двух противоположных ошибок. Во-первых, социалистическое сознание нельзя сводить лишь к сознанию рабочего класса, ибо его социально-классовое содержание шире, во-вторых, необходимо иметь в виду руководящую позицию сознания рабочего класса в социалистическом сознании. От понятия социалистическое сознание отличается понятие реальное сознание социалистических стран, выражающее, в первую очередь, состояние изменений по направлению к формированию социалистического сознания, и состояние преодоления разных пережитков прошлого и новых отрицательных явлений в сознании и образе жизни людей, которые пока не смогли преодолеться.

Значительную часть статьи создает проблематика плоскостей сознания. Здесь определяется, в первую очередь, содержание понятий теоретическое, эмпирическое и бытовое сознание и освещается их взаимосвязь. Теоретическое сознание характеризуется как внутренне противоречивое. Одним из его основных аспектов является то, что оно стремится выявить сущность и закономерности развития явлений; его второй основной аспект образует его ненаучная сторона (ненаучная часть общественных наук и ненаучная идеология). В работе отличается общее понятие теоретическое сознание от понятий теоретическое сознание социалистических стран и социалистическое теоретическое сознание. Аналогичное различие проводится и в случае эмпирического и бытового сознания. Особое внимание обращается на объем и содержание понятия социальная психология и на ее место в общественном сознании; указывается на то, что наиболее характерной функцией социальной психологии является ее волевая функция, стимулирующая людей на деятельность при решении практических задач. В статье освещается и проблематика состояний общественного сознания и общественного мнения.

Составной частью изложения разных аспектов общественного сознания является критический анализ некоторых мнений, относящихся к этой проблематике.

Summary

K. Kára: On Some Problems of Social Consciousness

The present paper is particularly concerned with an attempt to throw light upon some principal concepts relating to the problem area of social consciousness.

Paramount attention is devoted to the definition of the content and range of the concepts of social consciousness, socialist consciousness and socialist awareness. In determining the class content of socialist consciousness, stress is laid on the necessity to avoid two contradictory errors: on the one hand, socialist consciousness cannot be reduced to working-class consciousness in view of the broader social-class content of the former; on the other hand, it is necessary to have consideration for the leading position of working-class consciousness in socialist consciousness. Distinction is made between the concept of socialist consciousness and that of the real consciousness of socialist countries. The latter serves to express in the first place the state of changes affecting the formation of socialist consciousness and the state of overcoming various anachronisms as well as negative phenomena newly arising in the people's consciousness and way of life which, for the time being, it has been impossible to overcome.

An important part of the paper discusses problems of the levels of consciousness. The content of the concepts of theoretical, empirical and current consciousness is defined here and their interrelations are elucidated. Theoretical consciousness is characterized as internally contradictory. One of its fundamental aspects is its endeavour to disclose the substance and laws of the development of phenomena, another is its unscientific aspect (the unscientific component of social sciences and unscientific ideology). The general concept of theoretical consciousness is distinguished from concepts of the theoretical consciousness of socialist countries and socialist theoretical consciousness. A similar distinction is also made in the case of empirical and current consciousness. Special attention is devoted to the range and content of the concept of social psychology and its place in social consciousness. The volitional function of social psychology is shown to be its most characteristic function: it stimulates people's activity in solving practical tasks. The paper also elucidates problems of the states of social consciousness and public opinion.

A critical analysis of some views referring to this problem area forms a part of the interpretation of various aspects of social consciousness.

Důležitou součástí obecné teorie socialismu představuje problematika obecně demokratického a socialistického, obecně demokratických, historicky převzatých — a pouze socialismu vlastních principů, rysů a procesů, pro oblast nacionálních vztahů konkretizovaná jako problematika tzv. obecně demokratických „národních“ principů (národní svoboda, sebeurčení, samostatnost, nezávislost, suverenita, rovnoprávnost, nevměšování) — a pouze internacionalismu vlastních (uvědomělé povyšování internacionálního nad úzce národní, uvědomělé podřizování národního internacionálnímu, internacionální jednota a semknutost, vzájemná internacionální solidarita, pomoc a spolupráce, boj proti nacionalismu a nacionální omezenosti, odstraňování nacionálních bariér, směřování k budoucímu splynutí národů) principů a jim odpovídajících jevů a procesů. Je to v podstatě problematika vztahu národního a internacionálního za socialismu, a tedy otázka s nejužším vztahem k problému internacionální podstaty socialismu.

Obecně demokratické principy národní svobody, národní sebeurčení, národní samostatnosti, národní nezávislosti, národní suverenity, národní rovnoprávnosti, nevměšování do záležitostí druhých jsou původně principy demokratického nacionalismu nastupující buržoazie, principy buržoazní demokracie. Vyjadřují prosazení v počátcích kapitalismu nového, pokrokového a revolučního principu nacionality do dějin. Odpovídají tehdejšímu stupni rozvoje výrobních sil, schopných — s plnou intenzitou — obsáhnout zhruba národní trh a nacházejících proto v národním rámci, v rámci národního státu optimální půdu pro svůj rozvoj. Jejich prosazení signalizuje definitivní přechod od naturální výroby k všeobecné výrobě a směně zboží. Znamená překonání feudální roztržitosti a vytvoření nového, vyššího, vnitřně hluboce integrovaného celku buržoazně národní společnosti. Jsou spjaty s aktivizací širokých mas a s jejich vtažením do politického života, s vytvářením tehdy historicky nové a vyšší národní kultury.

Pokrokovost obecně demokratických národních principů vyniká v poměru k feudalismu — jako přežilému společenskému pořádku, brzdě a překážce kapitalistického vývoje, jako tehdy hlavnímu nositeli nacionálního útlaku. Projevuje se také později v poměru k nacionálnímu vykořisťování a útlaku ze strany imperialistického kapitalismu, v čemž je objektivní možnost spojení boje za národní svobodu (byť třeba i jen buržoazně národní svobodu) s třídním bojem proletariátu za svržení kapitalismu (což — na rozdíl od oportunistické sociální demokracie — geniálně odhalil Lenin). Proletariát z objektivních důvodů (z uvedené „stejnoseměnnosti“ svého boje s bojem národů za svobodu a také ovšem z toho důvodu, že bojuje za odstranění veškerého vykořisťování a útlaku ve společnosti) může a musí bojovat i za odstranění vykořisťování a útlaku nacionálního. Samozřejmě také z důvodů „subjektivních“ (tj. v zájmu získání spojenců) podporuje požadavky, obsažené v oněch obecně demokratických národních principech. Podporuje ovšem jen to z nich, co je demokratické a slouží osvobození národů. A protože socialismus nelze budovat na nesvo-

bodě a nerovnoprávnosti, přejímá proletariát demokracii a svobodě národů sloužící obsah obecně demokratických národních principů do svého programu, integruje je do proletářského i socialistického internacionalismu. Přejímá je však pouze do svého minimálního programu — neboť jde o požadavky nepřekračující horizont buržoazní demokracie a nacionality, jež nemohou být vlastním cílem socialismu, jenž je sociálně vyšší a není — ve své nejvlastnější podstatě — národní, nýbrž internacionální. Proto převzaté obecně demokratické národní principy i v proletářském internacionalismu představují pouze elementární část, „předsín“ k vlastním, pouze internacionalismu vlastním principům. Proletariát (jeho strana, jeho program, proletářský, socialistický internacionalismus) nepřejímá však buržoazně demokratickou a nacionální omezenost klasicky buržoazií a maloburžoazií vytyčených obecně demokratických národních principů, jež se rozchází (ona omezenost) s historicky, politicky, morálně atd. vyššími principy socialismu, socialistické demokracie, proletářského a socialistického internacionalismu. Klasické obecně demokratické národní principy jsou formální jako veškerá buržoazní demokracie. Omezují se na politicko-právní sféru, ignorují základní sociálně ekonomické skutečnosti. Jsou abstraktní — předpokládají abstraktní národy, jakoby obdařené stejnými možnostmi. Jsou individualistické — chápou národy jako izolovaná individua a usilují o nacionálně individuální cíle. Jsou nacionálně omezené — staví nacionální nad vše ostatní, vyjadřují ideál oddělených národů a národních států. Mají za kapitalismu pochopitelný a oprávněný, za socialismu však zbytečný a škodlivý nacionálně obranářský charakter a až nacionálně izolační a ohrazovací funkci vůči druhým národům a zemím. Podobně jako všechny požadavky a principy buržoazní demokracie jsou formulovány absolutně, jako „věčné“, „nezcizitelné“, „přirozené“ atd. morální principy, odtržené od konkrétně historických podmínek, v nichž vznikly, jejichž jsou výrazem a v nichž mají oprávnění. Tyto omezené stránky přerůstají do vyložené škodlivých, jestliže se v nacionalistickém duchu stavějí obecně demokratické národní principy proti vyšším principům vlastního internacionalismu a socialismu. Je však třeba vidět, že svou omezenost neztrácejí ani zbaveny nacionalistické interpretace a převzaty revolučním dělnickým hnutím, internacionalismem a socialismem. Proto jejich zařazení pouze do minimálního programu, proto jejich zdůrazňování v počátcích socialismu, při likvidaci dědictví kapitalismu, proto neustálé leninské upozorňování a varování (obsažené ostatně už v Manifestu komunistické strany), že v nich nelze vidět vlastní cíl dělnického hnutí. Taková záměna rovná se upadnutí do maloměstáckého nacionalismu. Z hlediska vyšších cílů socialismu, a tím spíše komunismu, představují obecně demokratické národní principy a jejich realizace pouze první, avšak neopominutelný a nepřekročitelný stupeň k oněm socialismu a komunismu vlastním *internacionálním cílům*.

Socialismus musí realizovat do důsledku demokratický (a co nejvíce původní buržoazně a maloburžoazně nacionální omezenosti zbavený) obsah obecně demokratických principů. Bez svobody a rovnoprávnosti atd. nemůže se jít dále k socialismu. Ten však hned od začátku ony principy výrazně překračuje (někdy se hovoří, že je naplňuje novým obsahem — první formulace je však historicky i teoreticky přesnější). Politické osvobození a právní zrovnoprávnění „podbudovává“ sociálně ekonomicky — vyrovnáním zděděných faktických rozdílů mezi národy. Tím, že realizuje jejich individuální práva a potřeby, vede socialismus národy od počátku k internacionální jednotě. Brání, nedopouští, aby se uzavíraly do sebe a ohrazovaly proti druhým. Svoboda, rovnoprávnost a faktická rovnost činí zbytečnou a nesmyslnou obrannou

funkci národní svobody a samostatnosti. Už Marx ukazoval, že namísto (za kapitalismu oprávněného) volání po nacionální nezávislosti vystoupí v socialismu potřeba a výhodnost všeobecné vzájemné závislosti. Samostatnost, nezávislost (národů i jednotlivců) za socialismu nemůže tedy znamenat ohražování proti druhým, izolaci od nich, nýbrž samostatný, iniciativní přístup ke všem společenským problémům, samostatný iniciativní přínos budování nové společnosti. Marxismus-leninismus se svým principem historické konkrétnosti je si od počátku vědom historické omezenosti pouhých obecně demokratických principů, jak to ukazuje už Manifest. Nejenže je tedy nemůže absolutizovat, nýbrž musí proti takové absolutizaci bojovat. Přiznává jim to místo, jež jim historicky přísluší, a tu míru oprávněnosti, která je objektivně dána konkrétně historickým stavem a rolí nacionálního.

Ačkoliv už minulý vývoj nejednou postavil problém vztahu dělnického hnutí k obecně demokratickým principům (teoreticky i prakticky: spory bolševiků s pravičáky a nacionalisty, zveličujícími a absolutizujícími národní, stavějícími je nad a před internacionální, a s levičáky, nedoceňujícími jejich význam a odmítajícími je; i dřívější už spory Marxe a Engelse s pravými a levými, i pozdější spory v a kolem komunistického hnutí; války devatenáctého století a první světová válka; boj proti fašismu; rozmach národně osvobozenického hnutí a poměr k němu atd. atd.), přece tento problém může plněji vystoupit až v současnosti v souvislosti s rozvojem reálného socialismu, který překonal (přes všechny překážky) své obtížné začátky a stanul před úkolem rozvinout se plně do své podoby. I když — a na to je třeba upozornit — současné vyostřování rozporu se stále ještě silným a nebezpečným kapitalismem a potřeba získat pro boj proti jeho nebezpečným plánům spojení z neproletářských a nekomunistických vrstev (obdobně někdejšímu boji proti fašismu) do značné míry problém zatemňuje a brání jeho plnému vyostření, jež by usnadnilo i jeho jasné pochopení.

Z uvedených příčin nepřekvapují nejednotnost a spory kolem obecně demokratických národních principů v marxistické literatuře. A vzhledem k nutnosti postupu socialismu k vyšším formám internacionality nepřekvapuje ani národně komunistická a eurokomunistická reakce na to, a tím méně podpora, již se jí dostává ze strany imperialismu.

V literatuře socialistických zemí posledních desetiletí najdeme celý dia-pazon názorů na obecně demokratické národní principy a jejich vztah k internacionalismu a socialismu. Jsou známa stanoviska vyzvedající tyto principy jako hlavní náplň internacionalismu, jako jeho kritérium. To jsou stanoviska víceméně totožná s eurokomunistickými až národně komunistickými. Leninovo označení podobné redukce internacionalismu jako maloměšťáckého nacionalismu není tu třeba složitě dokazovat — dokazuje se samo, a často velmi bojovně, žárlivě a nedůtklivě.

Stojí za to zmínit se, že toto stanovisko hledá někdy oporu v mezinárodním právu, ignoruje okolnost, že toto právo je dosud z převažující části výrazně buržoazním právem, do něhož se socialistickým zemím daří někdy udělat jen dílčí průlom (např.: prosazení práva sebeurčení, práva každé země disponovat svým přírodním bohatstvím, úsilí o nový, spravedlivý ekonomický řád ve světě, zásada o nepoužívání síly ve vztazích mezi státy apod.), většinou však zatím jen důsledně obecně demokratického charakteru.

Podobný smysl jako toto stanovisko může nabýt i jednostranné a ostentativní odvolávání na známý Leninův výrok z Dětské nemoci, že existují-li národní a státní rozdíly, bylo by nesmyslné usilovat o jejich likvidaci a že správná taktika spočívá naopak v správném přizpůsobování základních zásad

komunismu těmito zvláštnostem. Lenin píše o pouhém přizpůsobování a aplikaci *obecných, internacionálních, všeobecně platných* zásad na konkrétní podmínky jednotlivých zemí, sloužícím prosazení těchto zásad v jednotlivých konkrétních zemích. Těžisko u Lenina není v akcentování zvláštností, nýbrž v boji za prosazení obecného a internacionálního ve zvláštních národních podmínkách. Leninovo základní stanovisko, že pro revoluční dělnické hnutí a socialismus stojí na prvním místě obecné a internacionální, se tím nikterak nemění. Boj proti přezírání existujících zvláštností vůbec neznamená, že by neplatil Leninem opakovaný požadavek podporovat (dokonce za kapitalismu) všechno, co pomáhá bourat nacionální přehradu a stírat nacionální rozdíly (samozřejmě demokraticky, přirozeně, bez ukvapenosti a přehánění. Proto jsou i nesprávné často se v tisku vyskytující výtky, že ti a ti a takové poměry a podmínky „likvidují nacionální zvláštnosti“ a „nacionální svébytnost“. Stírání a jednou i úplná likvidace nacionálních a etnických rozdílů jsou samy o sobě pokrokové. Námitky mohou být a musí se proto obracet jen proti jejich *násilné* likvidaci.

Respektování nacionálních (či „nacionálních“) zvláštností vůbec neznamená jejich nedotknutelnost, jejich fixování, jejich zdůrazňování, či dokonce zvětšování. Je dostatečně známo, jaké škody natropila zpočátku dobře míněná teorie specifických cest k socialismu, když došla až k popření obecných, internacionálních zákonitostí. Byla pravičáckou, k nacionalismu (a tím ke kapitalismu) směřující chybou, jako bylo ignorování a přecházení zvláštností levičáckou chybou, ve svých důsledcích vedoucí k týmž důsledkům. Správné, jedinečně správné je prosazování obecného internacionálního — s ohledem, s respektováním místních (nejen nacionálních) zvláštností. Do té doby než tyto zvláštnosti budou překonány (objektivním, také však subjektivním vývojem; uvážlivým jednáním lidí, stran atd.).

Problematika obecně demokratických národních principů a internacionalismu není ovšem zcela totožná s problematikou obecného a zvláštního, i když se s ní překrývá. Primitivní výklad této problematiky mohl by dokonce celý reálný problém postavit (na základě slovní formulace: *obecně demokratické principy*) na hlavu. Obecné v poměru internacionalismu a „obecně demokratických národních principů“ představuje internacionalismus, nikoli „obecně demokratické principy. Formulace „obecně“ demokratické principy odpovídá jejich abstraktně obecné formulaci buržoazí a maloburžoazí. Přitom jde konkrétně o *buržoazně* demokratické principy.

Od víceméně otevřené absolutizace obecně demokratických národních principů je třeba odlišit skrytou, zakamuflovanou — třeba bezděčně a z nedomyšlenosti nebo neznalosti. V současné době, kdy se především díky socialismu podařilo ve světě prosadit proti imperialismu princip sebeurčení národů a vede se boj za nový ekonomický pořádek, za nové mezinárodní vztahy, za nepřipustnost (imperialistického) vměšování v záležitosti druhých, dochází často ke stírání rozdílu mezi obecně demokratickými a specificky socialistickými požadavky, principy a procesy. Všechno se slévá v jedno a do socialismu jako jemu vlastní se vnáší to, co konkrétně historicky a teoreticko-logicky patří pouze jeho historickým předpokladům. Přidá-li se k tomu jednostranná reakce na imperialistické obviňování, že v SSSR nedošlo k realizaci obecně demokratických národních principů a že jejich provedení před jeho národy teprve stojí, obrací-li se pouze argumenty nepřítele naruby (tj. říká-li se pouze opak toho, co on — na základě své povahy, nebo rafinovaně a provokativně — tvrdí), je možno dojít až k absurdní nehistorické absolutizaci obecně demokratických národních principů.

K takovému případu došlo v otázce sebeurčení. Říjnová revoluce — na základě minimálního programu bolševiků — vyhlásila a realizovala právo na sebeurčení všech národů Ruska. Kdo chtěl (nebo byl k tomu dohnán) — oddělil se. Většina národů Ruska zůstala pospolu, sjednotila se v SSSR a takovým způsobem realizovala své sebeurčení. Na těchto splněných předpokladech se pak vyvíjí dále, na socialistickém základě, daleko za hranice oněch omezených požadavků. A tu přichází imperialismus s plánem „osvobodit“ sovětské národy. Hovoří o osvobození *národů* a ve skutečnosti usiluje o to vrátit je *do kapitalismu*. Je to demagogie (proč neposkytl sebeurčení jim zotročeným národům, proč k tomu musil být donucen v těžkých bojích, stojících tyto národy statisícové a miliónové krvavé oběti?). A je to nehistorické, historicky anachronické, protože socialismem už dávno splněné obecně demokratické úkoly a požadavky jsou překonávány úkoly neskonale historicky vyššími.

Místo aby tuto nehistorickou a zcela falešnou demagogii prohlédli a odmítli, přišli někteří autoři — ovlivnění bojem za prosazení sebeurčení *v kapitalistickém světě* (bojem nejen za politické, nýbrž dnes už i ekonomické a sociální osvobození bývalých kapitalistických kolonií, často v nesocialistickém světě zahrnované do pojmu sebeurčení — obdobně tomu, jak i pouhá demokratická a často dokonce demokraticky nedůsledná opatření jsou někdy vydávána za socialismus) a vycházejíce z etymologie slova sebeurčení a z jeho ztotožnění na tomto základě s pojmem emancipace — k „objevnému“ stanovisku. Podle nich sebeurčení národů, víceméně ztotožňované s postupnou a až v komunismu úplnou emancipací lidstva, není jen obecně (a historicky, konkrétně historicky buržoazně) demokratickým principem, představujícím předpoklad vlastních a dalekosáhlejších socialistických a internacionalistických přeměn, nýbrž naplňuje, realizuje se všemi socialistickými přeměnami společnosti (ekonomickými, sociálními, kulturními, v oblasti nacionálních vztahů atd.) a vyvrcholí v komunismu! (Mimovolně tu může spolupůsobit dnes velmi rozšířené zaměňování rozvoje socialistické společnosti za rozkvět národů jako národů, podporované nepřesným a paušálním používáním termínů národ — národy tam, kde ani o národy výslovně nejde a kde se myslí nebo kde by bylo správnější použít: lid, pracující, lidstvo, společnost apod.)

Tedy místo odmítnutí anachronické demagogie se sebeurčením vůči SSSR, který už je nechal daleko za sebou a řeší daleko vyšší a socialismu vlastní úkoly — přitakání této demagogii, vstup na její platformu a její „tvůrčí rozvinutí“ ad absurdum! V naprostém rozporu s leninským konkrétně historickým pojetím obecně demokratických národních principů, s jejich zařazením pouze do minimálního programu bolševiků, s Leninovým názorem, že až se tyto principy realizují „a trochu se posecká“, budou moci být vyškrtнутy z programu strany. Údiv některých lidí nad tím, že sebeurčení není v programu KSSS, svědčí o naprostém nepochopení sporu, který vedl v této otázce Lenin s Luxemburgovou. Proti Leninovi, který se vši rozhodností prosazoval zařazení požadavku sebeurčení do programu sociální demokracie *Ruska*, argumentovala Luxemburgová poukazem na to, že tento požadavek není „ani“ v programech západních sociálně demokratických stran. Pochopitelně, odpovídal jí Lenin, protože na Západě byly už buržoazně demokratické a buržoazně národní přeměny provedeny, zatímco před Ruskem stál teprve úkol jejich probíjení. Tedy už ve vyspělých kapitalistických zemích nebylo pro tyto požadavky místa! A tady se dovozuje, že vrcholí dokonce v komunismu!

Zastánci těchto neleninských, nehistorických, falešných názorů nechtějí pochopit, že — byť nechtěně — „přihrávají“ nepřátelům socialismu. Požadavek a úkol sebeurčení je namísto tam, kde ještě nebyl splněn, kde tedy existuje národnostní útlak a nerovnoprávnost. Mají tedy buď pravdu imperialisté,

křičící o útlaku národů v SSSR, anebo Sovětský svaz vůbec nepostoupil kupředu a řeší stále ještě elementární úkoly pouze minimálního programu! Také „národní komunisté“ a eurokomunisté, propagující obecně demokratické principy jako vrchol i pro revoluční dělnické hnutí a socialismus a vydávající jejich překročení za „imperialismus“, „hegemonismus“ apod., mohou být spokojeni! To je medvědí služba socialismu, byť se kryje „marxistickou“ frazeologií a hovoří o „socialistickém“ sebeurčení.

Oproti ostrému protipostavení obecně demokratických národních principů a principů vlastních pouze proletářskému, socialistickému internacionalismu stojí názor, který mezi nimi nerozlišuje a staví je (na základě toho, že obecně demokratické principy byly a jsou vintegrovány do internacionalismu) prostě vedle sebe a na stejnou rovinu. Někdy se tak děje víceméně bezděčně při nepromyšlení celé problematiky — svědectví toho můžeme vidět v tom, jak se jednak historicky převzaté a jednak zcela nové principy internacionalismu někdy zpřeházeně vykládají a vypočítávají. Vedle tohoto bezděčného přecházení mezi oběma druhy principů v rámci internacionalismu existuje vědomě a uvědomělé popírání rozdílu mezi nimi, někdy dokonce velmi bojovné.

Lze pochopit, že je to reakce na podceňování významu obecně demokratických principů a na chyby, k nimž v tomto ohledu došlo, popřípadě ještě dochází. Nelze však přehlédnout, že vedle těchto „levičáckých“ chyb hrozí mezinárodnímu dělnickému hnutí i socialismu nikoli menší, nýbrž hlavní nebezpečí: redukce internacionalismu na pouhé obecně demokratické národní principy (dokonce nacionalisticky interpretované) a vydávané přitom za internacionalismus (za jeho hlavní obsah, za „nový internacionalismus“). Nelze také nepostřehnout, že uvedený názor (jemuž koresponduje příslušný výklad vztahu národního a internacionálního, dvou tendencí atd.) je — zřejmě nereflektované — odrazem poměrů, v nichž bylo, popřípadě ještě je třeba dodělávat masu z minulosti nedodělaného, konkrétně historicky předsocialistického. Zatímco v poměru k zaostalým zemím takové stanovisko vyznívá — pragmaticky vzato — příznivě (může jim usnadňovat pochopení marxismu a socialismu), v poměru k vyspělým působí už záporně (i když objektivní potřeba hájit i u nich obecně demokratické principy proti imperialismu toto poznání ztěžuje a oddaluje). Nejzávažnější ovšem je, že z pozice tohoto názoru je ztížen boj proti omezeným eurokomunistickým apod. stanoviskům.

Právě tato skutečnost obrací pozornost k dávno už Marxem, Engelsem a Leninem zdůrazňovanému rozdílu obecné demokracie a socialismu, obecně demokratických národních principů (a vůbec národnostní otázky) a principů vlastních pouze internacionalismu, k jejich upozorňování na omezenost prvních (a na meze uznávání národnostní otázky) — a vyšší politickou, morální a historickou hodnotu druhých. A to při rozhodném boji proti podceňování byť pouhé obecné demokracie (i národnostní otázky). V současném složitém světě, kde vedle sebe současně existují historicky odlišné vrstvy jevů a procesů, kde se za „empirickou“ a faktickou současností skrývá konkrétně historická nesoučasnost, je třeba konkrétně historický rozbor, má-li se správně usoudit, co vzhledem k daným podmínkám (té které země, toho kterého národa, hnutí atd.) platí, a co nikoli; co je na místě, a co je buď anachronismus, nebo předčasné. Největší obtíž je v tom, že socialismus (už vzhledem k tomu, že není plně rozvinut) musí ještě stále dodělávat a dohánět, místo aby se mohl věnovat pouze svému rozvoji a ukázat svou jediné pravou, jeho pojmu, historickému místu a poslání odpovídající tvář.(1)

---

(1) To znevažují tvrzení, která po skončení přechodného období od kapitalismu k socialismu a po vybudování základů socialismu (popřípadě i vzhledem k nástupu

Socialismus jako činitel světové politiky musí reagovat i na to, co je mu cizí, co u něho už patří minulosti. Musí tedy zaujímat stanoviska i k problémům nesocialistického světa, což může vést a vede často k záměně těchto různých stanovisek.

Pro úplnost budiž ještě uveden jeden (krajní) názor, který z poznání historicky buržoazního původu obecně demokratických principů dochází k závěru, že tyto principy do internacionalismu nepatří. To jednak odporuje historii dělnického hnutí a marxismu-leninismu. Kromě toho to ignoruje skutečnost, že marxismus-leninismus a proletářský, socialistický internacionalismus nepřejímají tyto principy se vším všudy, nýbrž maximálně zbavené jejich původní buržoazní a nacionální omezenosti. Nemohou je ovšem předělat z nacionálních v internacionální.(2) Právě proto však tyto principy mohou v rámci internacionalismu představovat pouze jeho elementární vrstvu. Potřeba a žádoucnost demokratických vztahů mezi socialistickými zeměmi a celou socialistickou soustavou na jedné a kapitalistickým, imperialistickým světem na druhé straně neznamená přece, že by takovéto *minimální* vztahy, principiálně možné a dnes všeobecně žádoucí v nesocialistickém světě, byly dostatečné pro rozvoj socialismu.

Je tu ještě další problém. Obecně demokratické národní principy jsou původně principy buržoazní demokracie a demokratického nacionalismu nastupující buržoazie. To by znamenalo, že mezi proletářským a socialistickým internacionalismem a nacionalismem, o nichž platí, že jsou to podle Lenina dvě naprosto neslučitelné ideologie a dva naprosto odlišné světové názory, existuje souvislost!

Metafyzikové mezi marxisty našli dvojí řešení této zdánlivě neřešitelné hádanky. Jedni vyloučili obecně demokratické principy (právě s pomocí podobných úvah) z internacionalismu. Druzí, poukazující na podporu nacionalismu rozvojových zemí komunistickými stranami a socialistickými zeměmi, došli k názoru, že Leninovo ostré protipostavení nacionalismu a internacionalismu zastaralo a že už neplatí. Došli k netřídnímu, nadtřídnímu pojetí nacionalismu a vepluli nakonec do jeho vod.

Na věci není vůbec nic záhadného. A nejenže k vyřešení problému není třeba marxismus odhodit, nýbrž naopak je třeba jej plně pochopit a dokázat na problém aplikovat. Buržoazie a proletariát jsou dvě naprosto protichůdné a nesmiřitelné třídy, stejně jako kapitalismus a socialismus dva naprosto protichůdné a neslučitelné společenské systémy. Nacionalismus je ideologií a politikou buržoazie a maloburžoazie, již je internacionalistická ideologie a politika dělnické třídy naprosto protichůdná. Socialismus však nevyrůstá na holém místě. Navazuje historicky na kapitalismus, který jej historicky připravuje. Při zásadní protikladnosti je tu tedy i návaznost. Kapitalismus a buržoazie jsou už dnes obecně historicky reakční a přežilé. Ale byly kdysi pokrokové a revoluční. Také jejich ideologie, přes všechnu svou omezenost, byla pokroková a revoluční. A na tuto pokrokovost a revolučnost také marxismus navazuje. Nejen na klasickou anglickou politickou ekonomii, nejen na

---

nových generací, které už nezažily kapitalismus) hovoří o tom, že socialismus se již vyvíjí na své vlastní základně. Zcela a úplně na své vlastní základně se bude socialismus v plném slova smyslu rozvíjet, až dosáhne všech jemu obecně historicky příslušných parametrů a až ani rušivé vlivy zvenčí nebudou už podstatné.

(2) I když v jistém ohledu je místo na národy mohou – ovšem pouze podmíněně, spíše defenzivně, pro snazší pochopení druhých atd. – aplikovat analogicky např. na celý socialistický svět, světovou socialistickou soustavu: na obranu samostatnosti, nezávislosti, suverenity socialistických zemí, socialistické části světa proti imperialismu.

francouzský socialismus, nejen na německou klasickou filozofii. Také na demokratický nacionalismus počátků kapitalismu a vzestupující buržoazie. To je také součást kulturního dědictví, jež marxismus přejímá a do sebe integruje. Komu se zdají tyto úvahy nemarxistické, tomu připomeneme Leninova slova, jež metafyzikům musí znít neuvěřitelně: „Bude třeba, abyste vycházeli z onoho buržoazního nacionalismu, který se probouzí a nemůže se neprobouzet u těchto národů a který je historicky oprávněn“, říká Lenin na II. sjezdu komunistických organizací Východu.(3)

Vývoj reálného socialismu s překonáváním dědictví minulosti a doděláváním spousty předsocialistických úkolů spolu a současně se socialistickými přeměnami staví otázku, co je ještě doděláváním nedodělaného, a tedy vlastně předsocialistické, a co je už socialismu vlastní. Někteří podobné rozlišování odmítají: všechno co dělá socialismus, je socialistické! Samozřejmě (aby bylo správně rozuměno): všemu, co probíhá za socialismu (v socialistických zemích) vtiskuje socialismus svou pečť. Například vznik a konsolidace nových národů neprobíhají v něm klasickou kapitalistickou cestou (národním bojem pod vedením buržoazie a s ideologií nacionalismu), nýbrž už na celkové bázi socialismu — za pomoci vyspělejších, pod vedením dělnické třídy a její strany a její internacionalistické ideologie. Ale to neznamená, že vznik a konsolidace národů se proto z historicky typických jevů počátků kapitalismu změnil v typický (tj. všeobecně nutný a všude platný) jev socialismu. K takovým nesprávným názorům, trpícím ignorováním jednoho z vůdčích metodologických principů marxismu — konkrétně historického přístupu — dospívají někteří soudruzi, když vedle sebe jako pro socialismus typické a zákonité jevy kladou jak socialistické národy, tak socialistické národnosti (nebo i sovětský lid a socialistické národy). Zatímco kapitalistické národy se *všude* s přechodem k socialismu změnil v socialistické, národnosti (jako přednárodní forma společenství) vzniknou, přemění se v socialistické jen tam, kde revoluce zastihne zaostalost nebo opožděný vývoj. Tedy nikoli všude, nikoli všeobecně. A i když vznik či přeměna národnosti bude třeba příznačnou, typickou pro většinu zemí reálného socialismu (až se pohne k socialismu Afrika atd.), nestanou se socialistické národnosti součástí obecného pojmu socialismu jako takového, protože ten — jako takový — neřeší obecně historicky přechod od feudalismu, patriarchalismu atd., nýbrž od kapitalismu.

Říjnová revoluce, dodělávajíc mimochodem demokratický převrat, rozdělila půdu i kulakům, kteří ji proto zpočátku podpořili. Je známo, že někteří z toho vyvodili obecný závěr, že do socialistické revoluce jde proletariát se vším rolnictvem! Říjnová revoluce realizovala také znárodnění půdy, požadavek důsledné buržoazní přeměny v zemědělství. Tím se však znárodnění půdy (v takovéto podobě dokonce v žádné jiné socialistické zemi neprovedené) nestalo specificky socialistickým opatřením. Říjnová revoluce do důsledku provedla sebeurčení národů. V očích mnohých lidí se proto toto opatření důsledné buržoazní demokracie přeměnilo v specificky socialistické, nebo dokonce (vzhledem k tomu, že v takovéto úplnosti a důslednosti bylo zatím provedeno jen v SSSR, že je původně požadovala Kominternu a že v boji proti fašismu bylo jako všeobecný požadavek staženo) v téměř utopické opatření daleké komunistické budoucnosti (jehož přijetí V. a VI. sjezdem KSC musilo být tedy hodnoceno jako odsouzeníhodné sektářství)!

I prosté stavění internacionálního společenství typu sovětského lidu vedle socialistických národů jako jevů socialismu nejvlastnějších nelze pokládat za

---

(3) Lenin, V. I.: *O národnostní a koloniální otázce*. Praha, SNPL 1958, s. 502.

správné. Za socialismu sice národy nemohou neexistovat, a v tomto smyslu jsou samozřejmě pro socialismus typické, obecné a zákonité. Ale pro socialismus nejtypičtější a nejpodstatnější, protože historicky nové a s jeho internacionální podstatou organicky spjaté, jeho nejvlastnějším historickému úkolu přípravy komunismu odpovídající je internacionální společenství.

Otázka obecně demokratického či socialistického charakteru je zvláště diskusní v případě vyrovnání zděděných rozdílů. Na jedné straně je jasné, že jde o odstranění dědictví minulosti — což by svědčilo pro „pouze“ demokratický charakter vyrovnání. Na podporu toho by se mohlo uvést, že demokratické vyrovnání (i když samozřejmě skromnějšího obsahu a rozsahu — což bylo dáno zvláštností historické situace druhé poloviny třicátých let, nedovolující ani v demokracii jít dále) bylo požadováno komunistickou stranou pro Slovensko už za kapitalismu. Na druhé straně se však poukazuje na to, že kapitalismus stupňuje rozdíl vyspělých a nevyspělých zemí a ani v rámci rozvinutých zemí není s to úplně likvidovat zaostalé oblasti. Zdá se, že tady se směšuje několik věcí, resp. že se mezi nimi dosti nerozlišuje. Kapitalismus není schopen realizovat do důsledku ani sebeurčení. Neprovedl nikde znázornění půdy. To provedl až socialismus. Ale tím se ani sebeurčení, ani znázornění půdy z v podstatě buržoazně demokratických opatření (pokud se do nich nevkládá to, co už jde za jejich klasický rámec a prosazuje se spolu s nimi a pod jejich názvem) nemění v specificky socialistické. Totéž by bylo možno namítnout v otázce vyrovnání rozdílů. Z neschopnosti kapitalismu provést sebeurčení národů všeobecně a do důsledku vznikl názor, že je za kapitalismu nemožné. Ale nejen Leninem klasicky uváděný příklad Norska, nejen vznik nových buržoazních států po první světové válce, nejen osamostatňování kolonií, nýbrž především začátky kapitalismu poznamenávající vytváření národních států svědčí o nesprávnosti podobného názoru. Ani na vyrovnání rozdílů se nelze dívat jednostranně a zjednodušeně. Kapitalismus ve svém vývoji přivedl řadu národů a zemí na obdobnou úroveň — při vši nerovnoměrnosti vývoje a přenášení jeho těžiška z jedné země na druhou. Jeho „hoblík“ posunul, i když rozporuplným způsobem, i rozvojové země. Vtáhl je do svého koloběhu a rozbořil tak v podstatě staleté či dokonce tisícileté rozdíly ve světě. Dále: kapitalismus s sebou do dějin přinesl odstranění negratnosti — všeobecnou školní docházku atd. Dnes negratnost, dokonce i v nejvyspělejších zemích, často znovu roste. To však je *nový proces*, který — jako celá řada jiných — v kapitalismu probíhá proto, že mu byla dána možnost přežití, že nebyl dosud likvidován. Hitlerovský fašismus zavedl znovu otročskou práci. Koloniální metropole se dekolonizací proměnily ve víceméně národní státy. Imperialističtí účastníci protifašistické koalice v r. 1945 pomohli, musili pomáhat (samozřejmě po svém) likvidaci kolonií fašistických mocností. To všechno jsou fakta, která mají *zvláštní* příčiny. Reálný socialismus musí, musí a bude se musit po svém vítězství s těmito jevy reálného kapitalismu vyrovnávat. Ale negratnost nevejde proto do obecného pojmu kapitalismu, jako do něho nevejde otrokářství ani zpětná přeměna metropolí v národní státy a jako se pomoc dekolonizaci nestane obecným rysem imperialismu.

I když tedy reálný socialismus musí, musí a bude musit vyrovnávat po kapitalismu zděděné rozdíly mezi úrovní zemí a národů, zůstává teoreticky spornou otázkou, zda toto vyrovnání má být zahrnuto do obecného pojmu socialismu. Zdá se nám, že (ať tu jde o jakkoli důležité úkoly) *těžiško* socialismu je přece jinde, *mnohem dále*. A proto se nám zdá správným upozornit na silné, pouze obecně demokratické rysy vyrovnání zděděných rozdílů. Aby

totiž nedocházelo v důsledku sebeuspokojení s vyrovnáním k zapominání na nejvlastnější úkoly a cíle socialismu.

V našich úvahách se vyjevuje, že a jak tzv. nacionální problematika a zvláště vztah národního a internacionálního, otázka internacionální podstaty socialismu nejúžejí souvisí s obecnou problematikou socialismu, že je její integrální součástí a že je nesprávné chápat ji jako nějakou okrajovou a méněcennou záležitost. Bez této problematiky nelze vybudovat obecnou teorii socialismu.

Pokud jde o obecnou problematiku a teorii socialismu samu, ukazuje se stále naléhavěji, že pro její řešení je nezbytné zbavit se zaužívaného ztotožňování socialismu jako takového s konkrétními poměry socialistických zemí a s konkrétním stupněm jejich reálného vývoje a že je třeba rozlišovat socialismus jako takový, obecný pojem socialismu — a reálný socialismus, ještě nehotový, často se spoustou nedodělků z minulosti, ovlivňovaný rušivě zvenčí, poznamenaný i subjektivními chybami a omyly.

Takové rozlišení vyžaduje především potřeba rozvíjení socialismu. Není-li jasný pojem socialismus jako takový, ztotožňuje-li se socialismus jako takový s tím, čeho už bylo v jeho reálném vývoji dosaženo, vede to snadno k sebeuspokojení a ztrácí se vědomí obrovských úkolů, které před reálným socialismem ještě stojí. Snadno pak dochází k tomu, že se i nesocialistické jevy (dokonce protisocialistické — např. nacionální omezenost) mohou vydávat za atribut socialismu! Nerozlišení reálného socialismu a socialismu jako takového znesnadňuje i boj s antisocialistickými silami, které se chytají nedostatků reálného socialismu (často pouze z minulosti zděděných či vyvolaných zvenčí, a tedy ve skutečnosti socialismu cizích), aby je obracely proti socialismu vůbec, proti socialismu jako takovému. Je sice pravda, že antisocialisté někdy rafinovaně a demagogicky proti reálnému socialismu staví model socialismu vypracovaný klasiky a snaží se z tohoto srovnání vyvozovat, že reálný socialismus není buď vůbec socialismem, či že je socialismem „nepravým“ — jako kdyby jim o pravý socialismus, a vůbec o socialismus kdy šlo. To je starý trik v boji proti socialismu, používaný například hned po Říjnové revoluci, kdy se s poukazem na rozvrat Ruska „dokazovalo“, že tohle přece není ten komunismus, jak jej rýsoval Marx!

Touto demagogií se není možno dát zmást. Oni — s výsměchem — staví proti ještě nerozvinutému socialismu ideál socialismu, vypracovaný klasiky, ve snaze dokazovat nereálnost, nedosažitelnost tohoto ideálu, jeho domnělou utopičnost. V jednostranné reakci, při stále a stále se opakujícím primitivním obracení argumentů nepřítelů naruby, došlo a dochází k tomu, že se ignoruje a popírá racionální jádro v oné argumentaci nepřátel — že dnešní reálný socialismus je skutečně ještě nerozvinutý, neodpovídá ještě plně svému pojmu a ani mu reálně historicky ještě odpovídat nemůže. Na místo toho se zaujímá stanovisko, že tento reálný socialismus je (už) socialismem (i při svých nedostacích), což je naprosto správné. Avšak dělá se ta chyba, že ve snaze popřít argumentaci nepřátel se parametry dnešního reálného socialismu vydávají za parametry socialismu vůbec, tj. ve skutečnosti socialismu už plně rozvinutého. Upadá se tedy do léčky, rafinovaně připravené nepřitelem. Upadá se „do směšné závislosti na nepříteli“, jak se vyjadřoval Lenin. Vstupuje se na platformu nepřátelské demagogické argumentace, místo aby byla obrácena proti němu. Ano, náš socialismus je už socialismem, ale nehotovým. Neposuzujte jej proto podle této jeho nehotovosti, nýbrž podle toho, co už v tak krátké době dosáhl. Tato jeho reálná cesta a tyto jeho reálné úspěchy jsou argumentem pro to, že dosáhne i dalších cílů svého dovršení. A bojujete-li proti socialismu jako takovému, neusnadňujte si to lacino poukazováním!

на то, что из преобладающей части унаследовано именно по вам. Если бы вы хотели вывернуть и опровергнуть социализм, вы бы вывернули его развитую форму. Что это за утопическая идея? Не будьте слепы. Сравнение уже сегодняшнего реального социализма с пресоциалистической прошлостью ясно и наглядно указывает, насколько уже было на пути к этому идеалу достигнуто.

Потому антикоммунисты злоупотребили и злоупотребляют идеалом — полным, развитым — социализмом против реального социализма, доходя до того, что и сегодня часто из нашей страны к аргументации против такого идеала — как „абстрактному“. Заставляя же нас втягиваться в ловушку. Марксовско-ленинский модель социализма как такового (как это напр. описано в Критике готтшайского программы или в Государстве и революции) является самоочевидно абстракцией, теоретической абстракцией. Разве мы же отрицаем и отрицаем абстракцию вообще? Отказываемся от ложных, неправильных абстракций, а на правильных наоборот строим. Это же просто алфавит марксизма! Если бы мы же отвергли теоретический (а в этом смысле абстрактный) модель социализма, не только бы мы потеряли критерий того, что является в современном социализме уже социалистическим а что им еще не является, но и какой мир является то социалистическим а до какой еще не является. Не было бы у нас ни инструментов к различению того, что является социализмом а что является неоправданно выдающимся. Мы бы мы же приняли за социалиста каждого, кто себя же провозглашает. А что является еще более важным — потерял бы у нас цель полного а развитого социализма. Мы бы мы же получили удовлетворение над уже достигнутым, провалились бы мы же прагматизму а узкому практицизму. Тяжело же иногда удержать впечатление, что демагогия (часто весьма хитрых а изощренных) врагов, которые часто так уверенно сидят на месте, следуют именно этой цели, что является сознательной провокацией против нас!(4)

(4) Подробные заметки к этой проблеме содержат старшие авторские работы: *Марксизм а националистический вопрос*. Прага, Горизонт 1978, а особенно: *Борьба против антикоммунизма — базисное условие интернационалистической воспитания у нас* (Краевая культурная конференция Острава 1976); в этой работе является целый большой раздел посвящен общему демократическим принципам (IV.2. *Правильно-националистическая аргументация общему демократическим принципам*).

Резюме

К. Помазл: Социалистический интернационализм и общедемократические принципы

Проблема имеет большое значение с точки зрения развития социализма и борьбы против враждебной идеологии и пропаганды. Общедемократические национальные принципы (национальное самоопределение, самостоятельность, независимость, суверенитет, равноправие, невмешательство) — конкретно-исторические принципы буржуазной демократии. Буржуазия, однако, вскоре отказывается от их демократического содержания, и в этом случае за них берется рабочее движение. Избавляя их максимально возможным образом от их буржуазной и национальной ограниченности, оно использует их в своей борьбе против капитализма. Однако, как собственной целью революционного рабочего движения является не одна только политическая демократия, а устранение эксплуатации, так его наиболее свойственной целью является не одно только освобождение наций, а интернациональное, все более сплоченное единство трудящихся, направленное на слияние наций при коммунизме. Общедемократические национальные принципы включены поэтому в минимальную программу коммунистов. Они представляют собой важный, но все-таки только элементарный компонент социализма и интернационализма, в то время, как только им свойственные принципы (сознательное предпочтение интернационального узконациональному, интернациональное единство, сплоченность, солидарность и т. п., разрушение национальных барьеров) с исторической, политической и моральной точки зрения гораздо выше. По отношению к общедемократическим принципам существуют две противоположные ошибки. В борьбе за социализм речь шла скорее об их недооценке. По отношению к строительству социализма — о сведении интернационализма к этим принципам. Это осуществляется

двумя способами: фетишизацией национальной самостоятельности, независимости, суверенитета и т. п. и отрицанием пути к наиболее свойственной социализму интернациональности. Или же внеисторической абсолютизацией общедемократических принципов. Напр., самоопределение, отождествляемое с помощью этимологии с эмансипацией, выдается за наиболее свойственную цель даже коммунизма. При строительстве социализма исключительно важно различие принципов только перенятых и принципов, специфически свойственных социализму, доделывание недоделанного из до-социалистического прошлого, и собственные задачи и процессы социализма, различение того, что имеет силу только для определенных стран и для определенного ограниченного времени, и того, что имеет силу для социализма как такового, для всех стран, которые идут и будут идти к социализму. Проблематика соотношения интернационализма и общедемократических принципов весьма сложна. Ввиду того, что ошибки в ее понимании имеют серьезные политические последствия, они заслуживают надлежащего внимания.

Summary

K. Pomaizl: Socialist Internationalism and Generally Democratic Principles

The problem referred to here is of utmost importance from the point of view of the development of socialism as well as from that of the struggle against hostile ideology and propaganda. The generally democratic national principles (self-determination, self-government, independence, sovereignty, equality of rights, nonintervention) are concretely historical principles of bourgeois democracy. The bourgeoisie, however, soon abandons their democratic content, and they are subsequently taken up by the labour movement. Having deprived them to the greatest possible extent of their bourgeois and national limitations, it makes use of them in its struggle against capitalism. Of course, the actual goal of the revolutionary labour movement is not merely political democracy but the elimination of exploitation. Neither does its most intrinsic goal imply the liberation of nations only, but an international, ever closer unity of working people ultimately aiming at an integration of nations in communism. Hence the generally democratic national principles are included in the communists' minimal programme. They represent an important, yet only elementary component of socialism and internationalism whose most intrinsic typical principles (more significance consciously attached to the international than to the narrowly national, international unity, coherence, solidarity, etc., elimination of national barriers), are historically, politically and morally far superior. Two contradictory errors may be encountered in connection with generally democratic principles. In the struggle for socialism these tended to be rather underestimated; in building up socialism, a reduction of these principles seemed imminent. This takes place in two ways: on the one hand, by fetishizing national independence, autonomy, sovereignty, etc., and by refusing to take steps towards internationality which is most intrinsic to socialism; on the other hand, by an unhistorical absolutization of generally democratic principles. For instance, with the help of etymology identified with emancipation, self-determination is presented as the most intrinsic goal even of communism. In building up socialism, it is of paramount importance to distinguish between principles that are only taken over and those that are intrinsic to socialism, between completing the unfinished from the presocialist past and the actual tasks and processes of socialism, between what holds good only for certain countries and for a certain limited period of time and what holds good for socialism in general, for all countries that are and will be heading for socialism. Problems of the relation between internationalism and generally democratic principles are considerably intricate. They deserve due attention owing to the serious political consequences ensuing from errors in their conception.

Motivy analýzy

Comtova sociologie je dnes už v podstatě antikvární záležitostí. Žádný ze současných buržoazních sociologických směrů ani jednotlivých autorů se k celku Comtova díla důsledně nehlásí a marxistická kritika přesvědčivě dokázala neudržitelnost Comtových názorů, plynoucí jak z nedialektických metodologických východisek, tak z idealistických teoretických předpokladů, což obojí bylo podmíněno koneckonců třídně apologetickou funkcí celého Comtova učení. Přesto má smysl se i dnes z marxistických pozic Comtovými názory zabývat, a to ze stejných důvodů, z jakých se zabýváme i jinými významnými představiteli dějin buržoazní sociologie.

Na jiném místě jsem se pokusil podrobněji dokázat, v čem tyto důvody spočívají [Sedláček 1979]. Zde pouze ve stručnosti připomínám, že dějiny buržoazní sociologie za prvé poskytují současnému marxistickému sociologovi bohatý a zajímavý materiál pro jeden ze speciálních postupů marxistické teorie, jakým je analýza ideologických obsahů myšlenkových struktur. Tato analýza, jež patří k nejzákladnějším a nejoriginálnějším metodologickým nástrojům marxismu, umožňuje dokázat třídní zakotvenost každého podstatného a závažného poznatku týkajícího se společenského života i jeho ideologickou funkci. Vývoj názorů na společnost, včetně názorů buržoazních sociologů, přestává tak být autonomním procesem, jak před vznikem marxismu byl a doposud koneckonců je všemi idealistickými směry chápán, a stává se závislým na vývoji a transformacích hlubších sociálně ekonomických struktur, byť složitě zprostředkovaným a ne vždy snadno a jednoduše odhalitelným.

Z toho ovšem zpětně pro marxistického historika sociologie, ale i všech ostatních společenskovědních disciplín a myšlenkových obsahů vyplývá nelehká povinnost zmíněné hlubší sociálně ekonomické struktury znát a analyzovat. V polemice s buržoazními sociologickými směry minulosti i současnosti vystupuje tato otázka zvlášť do popředí, neboť myšlenka o v poslední instanci určující roli společenského bytí ve vztahu ke společenskému vědomí je předmětem nejostřejších kritik, což je z ideologického hlediska zcela pochopitelné. Pokud by se totiž podařilo dokázat nepravdivost této základní teze materialistického pojetí dějin, mělo by to dalekosáhlé ideologicko-politické následky pro celou marxistickou teorii i pro praxi dělnického hnutí.

Dějiny buržoazní sociologie mohou být za druhé pro současného marxistického sociologa do jisté míry i zdrojem inspirace. Způsoby, jak byly určité sociální problémy buržoazními sociology minulosti teoreticky řešeny, jsou pro nás dnes už většinou překonanou záležitostí, ale problémy a otázky samy často zůstávají a je třeba se jimi zabývat. I v sociologii, zejména v té její části, která se zaměřuje na nejobecnější teoretickou a metodologickou problematiku a kde tudíž nutně dochází ke styku a k určitému prolínání s filozofickými tématy, podobně jako ve filozofii existují jisté otázky, s nimiž se bude každá nová doba a generace tak či onak vyrovnávat. Výstižně to vyjádřil známý sovětský autor T. I. Ojzerman, který napsal: „Vědy naší doby se zabývají hlavně předměty, jejichž sama existence byla v minulosti neznáma. Dnes existuje množ-

ství vědeckých disciplín (včetně oblasti základních výzkumů), které v minulosti vůbec neexistovaly (...). Naproti tomu problémy, jimiž se zabývají filozofie soudobé epochy, v určité míře a v jistém smyslu byly i problémy dřívější filozofie. (...) To znamená, že mnohé ze základních filozofických problémů vznikají už na úsvitu civilizace. (...) Základní filozofické otázky vznikají spolu se samotnou filozofií a to specifickým způsobem charakterizuje filozofické poznání. Proto když se historik filozofie obrací k minulosti, zkoumá problémy, jež si do určité míry uchovaly svůj význam i pro pozdější dějiny lidstva. *Současné* kladení těchto problémů, stejně jako jejich řešení se pochopitelně podstatně liší od dřívějších“ [Ojzerman 1982 : 7]. Domnívám se, že totéž do značné míry platí i pro zmíněnou oblast sociologické problematiky.

Znalost dějin buržoazní sociologie může být proto pro nás zdrojem poučení, i když zpravidla pouze negativním. I neúspěšné pokusy o řešení některých základních sociologických otázek jsou totiž poučné, pokud jsme s to správně analyzovat a vysvětlit, proč jejich autoři nedokázali dospět k pravdivým závěrům.(1)

Konečně jsou buržoazní sociologické směry minulosti zajímavé pro současného marxistického sociologa svými způsoby reagování na marxismus, respektive reagováním na tytéž otázky, které vždy byly v marxismu klíčové. Prakticky všechny tyto směry byly explicitní či implicitní polemikou s materialistickým pojetím dějin. Způsob reagování našich ideových odpůrců na teoretické a metodologické principy, z nichž vycházíme, i na konkrétní řešení společenských otázek, k nimž jsme dospěli, nemůžeme nechat bez povšimnutí, a to jak z důvodů ideologických (obhajoba vlastních východisek patří ke stálým povinnostem marxistického badatele), tak z důvodů rozvíjení teoretického odkazu klasiků marxismu-leninismu (sama kritika, již jsme vystaveni, nás v některých případech může podnítit i k tomu, abychom lépe promýšleli naše závěry a hlouběji i přesvědčivěji je propracovávali).(2)

Uvedené argumenty jsou obecným zdůvodněním toho, proč má smysl, aby se současný marxistický sociolog dějinami buržoazní sociologie zabýval. Jsou rovněž vhodným návodem a východiskem pro marxistickou analýzu Comtova díla.

Tato analýza je nemyslitelná bez rozboru protikladů doby, ve které Comte žil a na niž svým dílem reagoval. Protože to byla doba mimořádně rozporná, plná paradoxů, nelze se divit, že bohaté na paradoxy je i Comtovo dílo.

Základní paradoxy Comtova učení

Tři základní paradoxy Comtovy tvorby naznačil B. Engels ve svém dopise F. Tönniesovi z 24. ledna 1895. Je to 1. paradox vyplývající z toho, že v Comtově systému je „řada geniálních myšlenek, které jsou však téměř pravidelně více či méně pokázeny nedostatečným rozvedením“, 2. paradox vyplývající z „omezeného šosáckého způsobu nazírání, který je v příkrém rozporu s onou genialitou“ a 3. paradox daný tím, že Comte usiloval o „hierarchicky organizované náboženské zřízení s opravdovým papežem v čele, které je plně saint-simonovského původu, ale bez veškerého mysticismu a v maximálně střízlivé podobě, takže Huxley mohl o comtismu říci, že je to katolicismus bez křesťanství“ [Marx, Engels 1975 : 423].

Zabýváme-li se Comtovým dílem podrobněji, než mohl učinit Engels ve

(1) Podrobněji k významu této stránky studia dějin sociologie viz například J. Szacki [Szacki 1981 : 13–28].

(2) K tomu viz podrobněji S. Rainko [Rainko 1979 : 21–25].

stručně poznámce svého dopisu, zjistíme, že obsahuje ještě celou řadu dalších paradoxů. Ostatně sám Engels uvádí, že „pokud jde o tohoto ‚filozofa‘, je (...) třeba vykonat ještě velký kus práce“ [Marx-Engels 1975 : 422].

Za další hlavní paradoxy Comtova díla lze považovat skutečnost, že tento autor sice programově tvořil své učení jako teoretický nástroj boje proti pozůstatkům „starého režimu“, tj. proti feudalismu, klerikalismu a jejich ideovým oporám v podobě tradičního náboženství a konzervativní doktríny, ale zároveň si uvědomoval i některé nedostatky „nového režimu“, tj. kapitalismu reprezentovaného především velkou buržoazií, a poukazoval na určité slabiny její politiky (zejména parlamentarismu) a ideologie (zejména liberalismu hlásajícího volnou konkurenci a nezasahování státu do ekonomických otázek, což obojí podle Comta vede k vykořisťování, a tím k dezorganizaci společnosti). Comte, který je dnes všeobecně považován za zakladatele buržoazní sociologie, by s touto třídní charakteristikou svého učení o společnosti nikdy nesouhlasil, a nadto sama buržoazie v době Comtova života v tomto autorovi svého ideologa nespatořovala.

Při své kritice některých stránek kapitalismu i při šíření a propagaci svého učení se Comte jako k sociální opoře s oblibou obracel k proletariátu, jemuž podle tohoto autora patří významné společenské poslání v reorganizaci společnosti na nových, tj. pozitivistických principech. Comte dokonce někdy neváhal nazývat své učení socialistickým, ovšem na rozdíl od revolučního socialismu to měl být podle jeho vlastního upřesnění tzv. socialismus systematický. Paradox Comtovy doktríny zde spočívá v tom, že historické poslání proletariátu redukuje pouze na morální působení této třídy. K reorganizaci společnosti a ke změně postavení proletariátu není zapotřebí žádných změn v oblasti výrobních vztahů. Comte odmítá myšlenku revoluční změny skutečnosti a prohlašuje, že proletariát může splnit své poslání ve společnosti jen za podmínky, že se vzdá revolučních postojů a revolučních doktrín, tedy toho, co je jeho nejvlastnějším a neodmyslitelným znakem.

Dalším hlavním paradoxem Comtova díla je to, že na jedné straně, v oblasti teorie a metodologie, programově hlásal exaktnost a vědeckost, a na druhé straně se v jeho díle i praktické činnosti projevují dalekosáhlé spekulace, utopické úvahy o budoucí reorganizované společnosti, profetismus a dokonce všestranně propracované nové pozitivistické náboženství.

Jiný paradox Comtova učení lze spatřovat v tom, že byl sice zastáncem gnozeologického minimalismu, tzv. „přízemního“ zkoumání faktů (a v tomto smyslu obsahuje jeho dílo řadu pro pozitivismus typických agnostických prvků, neboť zdůrazňuje, že mnohé stránky reality jsou pro vědecké zkoumání nedosažitelné), zároveň však byl v jistém smyslu maximalistou, neboť jeho cílem bylo vypracovat vyčerpávající systém zahrnující veškeré lidské poznání.

Paradoxní jsou i osudy Comtova díla poté, co jeho tvůrce zemřel. Tento autor, který nesporně patří mezi zakladatele i přední systematizátory pozitivismu a který měl hlavní zásluhu na tom, že termín pozitivismus⁽³⁾ začal

(3) Termín „pozitivní“ jako adjektivum charakterizující určitým způsobem pěstované poznání použil poprvé Saint-Simonův přítel Jean Burdin, který žil v letech 1786–1835. Od něho jej převzal Saint-Simon, v jehož pojetí termín pozitivní označuje vědění založené na faktech v protikladu k názorům založeným na spekulaci a dohadách. A. Comte tento pojem dále propracoval a chápe jej jako jednotu šesti významů: 1. reálného v protikladu k zdánlivému, chimérickému; 2. užitečného v protikladu ke zbytečnému; 3. jistého v protikladu k nerozhodnému; 4. přesného v protikladu k vágnímu; 5. pozitivního v protikladu k negativnímu, kritickému v tom smyslu, že pozitivismus je určen nikoli k destrukci, což bylo podle Comta hlavní poslání metafyziky, ale k organizování; 6. relativního v protikladu k absolutnímu [Comte 1909 : 49–53].

být všeobecně používán, nebyl některými svými žáky a následovníky (kteří rozvíjeli pozitivistické teorie a metody po jeho smrti) za pozitivistu v pravém slova smyslu považován, a to právě v důsledku těch svých myšlenek, tendencí a postupů, jež s principy scientisticky pěstovaného pozitivismu konce devatenáctého století skutečně slučitelné nejsou. Někteří buržoazní teoretikové měli tendenci vysvětlit tento vnitřní rozpor Comtova díla tak, že byl způsoben intelektuálním úpadkem Comta na sklonku života, kdy psal svou druhou největší práci *Systém pozitivní politiky*, v níž právě rozvinul většinu těch myšlenek, které pro pozdější pozitivismus nebyly přijatelné. Tento názor však není správný. Podrobnější analýza Comtova díla dokázala, že zárodky všech základních tezí *Systému pozitivní politiky* byly obsaženy již v první velké Comtově práci *Kursu pozitivní filozofie* a že není důvod rozlišovat v celku Comtovy tvorby dvě zásadně odlišné etapy. Paradoxy nejsou v Comtově díle ničím vedlejším a nahodilým, ale patří k podstatě jeho tvorby a jsou od ní neodmyslitelné. Posláním seriózní analýzy Comtova učení není tyto paradoxy přehlížet nebo je uměle odstranit, nýbrž vysvětlit, proč byly jeho nutnou součástí a jaké byly jejich příčiny.

Paradoxy doby

Východiskem vysvětlení příčin paradoxů Comtova díla je — podobně jako v případě analýzy děl jiných autorů — rozbor té sociálně politické a ideové situace, která koneckonců byla hlavním podnětem Comtových úvah a na niž prakticky ve všech svých dílech přímo nebo zprostředkovaně reagoval. Tyto reakce byly rovněž modifikovány Comtovými životními osudy, jež sice neměly na teoretické práce tohoto autora rozhodující vliv, nicméně v některých etapách jeho tvorby posilovaly jistě její motivy takovým způsobem, že je nelze ignorovat.(4) Mám konkrétně na mysli jeho setkání, dlouhodobou spolupráci a nakonec roztržku se Saint-Simonem, ústící v doživotní vzájemné nepřátelství, prakticky celoživotní existenční problémy pramenící z toho, že Comte nikdy neměl pravidelný a jistý zdroj příjmů a marně usiloval o akademickou kariéru na některé z francouzských vysokých škol a konečně jeho nešťastné, nakonec rozvedené manželství s bývalou prostitutkou Karolinou Massinovou a naopak hluboké přátelství s Clotildou de Vaux, které však trvalo pouze rok, protože Clotilda de Vaux zemřela.

První polovina 19. století byla ve vývoji Francie mimořádně závažným a zároveň nesmírně rozporným obdobím. Velká francouzská revoluce na konci osmnáctého století vytvořila všechny základní předpoklady umožňující rozvoj kapitalistického výrobního způsobu. Francouzská buržoazie dosáhla v ekonomické oblasti svých cílů, tj. odstranění feudálních výrobních vztahů brzdících či dokonce znemožňujících rozkvět nových výrobních sil. V politické oblasti probíhá však složitý zápas o státní formu, v jaké bude další vývoj francouzské společnosti pokračovat. Potvrzuje se zde jedna ze základních marxistických tezí, že politické instituce, obdobně jako všechny další nadstavbové složky, nejsou bezprostředním a přímým odrazem výrobních vztahů, ale konstituují se ve složitém procesu střetávání nejrůznějších vlivů, mezi nimiž například tradice starého myšlení a starých institucí hraje nezanedbatelnou úlohu, a rozhodující

---

(4) Otázka vlivu osobních osudů teoretiků společnosti na obsah jejich děl by rozhodně stála za hlubší sociologickou a sociálně psychologickou analýzu, i když by nepochybně byla značně náročná. Domnívám se ovšem, že i bez hlubší teoretické reflexe lze vyslovit názor, že po této stránce existují mezi jednotlivými mysliteli značné rozdíly. Comte však patří jednoznačně mezi ty autory, jejichž osobní osudy mohou k pochopení jejich teoretické tvorby přispět.

role základny (mezi jejímiž stránkami ostatně rovněž existují rozpory) se pro-
sazuje velmi složitě a až v poslední instanci.

Ve francouzském politickém životě první poloviny devatenáctého století se
to projevovalo velmi názorně neuvěřitelně častým střídáním politických fo-
rem, počínaje už koncem osmnáctého století direktoriem, přes konzulát, cí-
sařství, restauraci, červencovou monarchii, druhou republiku až po druhé cí-
sařství, přičemž přechody mezi těmito formami byly nejednou výrazně ovliv-
něny nebo dokonce přímo vyvolány válečnými konflikty či revolučními vý-
buchy.

Je to období vyznačující se těmito hlavními sociálně třídními a ideovými
rysy:

1. Základním třídním konfliktem zůstává konflikt mezi šlechtou, která se
vrátila k moci, a mezi buržoazií, která ztělesňuje fundamentální znaky nové
formující se kapitalistické společnosti i podstatné principy existujících po-
měrů vytvořených revolucí. Buržoazie se již v podstatě konstituovala jako
nová ekonomicky panující třída, v oblasti politické a ideologické probíhá však
i nadále ostrý třídní boj o charakter nových politických institucí i o ideologic-
ký profil nové společnosti.

2. Přitom představy uvnitř obou hlavních vzájemně bojujících tříd o tom,
jak by ono nové politické a ideové uspořádání společnosti mělo vypadat, ne-
jsou jednotné. Po této stránce existují rozdíly jak uvnitř šlechty, tak uvnitř
buržoazie. Paleta názorů je zde velmi pestrá a dochází k jejich paradoxnímu
prolínání v tom smyslu, že někteří představitelé šlechty jsou ochotni svůj
tradicionalismus doplnit jistými rysy buržoazního liberalismu, zatímco někteří
představitelé buržoazie neváhají utilitarismus a liberalismus obohatit o prvky
tradicionalismu a doktríny konzervativních myslitelů. Obojí v zájmu upevnění
svých třídních pozic v nových podmínkách.

3. Zároveň se postupně stává stále významnějším politickým činitelem po-
četné rostoucí proletariát. Šlechta i buržoazie s ním ve vzájemných střetnutích
musejí počítat. Obě se jím cítí být ohroženy, zároveň se však obě snaží využít
jeho síly. Poměr k proletariátu se stává klíčovou otázkou zejména pro ideology
buržoazie. Do popředí se dostávají diskuse o socialismu a polemiky s ním. So-
cialismus je však zatím reprezentován hlavně pouze svou utopickou formou.

4. V ideologické oblasti je nejcharakterističtější skutečností to, že tradiční
náboženství postupně ztrácí všeobecnou podporu a důvěru, zejména proto, že
se zdiskreditovalo svým apologetickým vztahem vůči šlechtě a obnovené mo-
narchii. Naproti tomu neobyčejně vzrůstá vliv a prestiž vědy, s níž jsou zejmé-
na v některých společenských skupinách spojovány naděje na vyřešení všech
klíčových otázek života člověka i společnosti.

Paradoxy Comtova vztahu k buržoazii

Všechny tyto skutečnosti a události musely nutně probouzet u lidí, kteří je
prožívali, pocity nejistoty, neklidu či dokonce chaosu. Z tohoto pocitu se rodí
i základní motiv Comtova teoretického systému, jímž je snaha vyvést fran-
couzskou společnost z chaotického stavu, reorganizovat ji na základě nové
vědy o společnosti, charakterizovaná nejlapidárněji dvěma základními comtov-
skými hesly pořádku a pokroku. Protože doba byla plná paradoxů, nelze se
divit, že i její odraz v díle autora, jehož teoretické i metodologické nástroje
analýzy byly nutně z gnozeologických i třídních důvodů omezené, má velmi
často paradoxní podobu, projevující se například ve zmíněném úsilí smířit
takové kategorie, jakými jsou pořádek a pokrok.

Comte byl přesvědčen, že Francouzská revoluce splnila v dějinách významné poslání tím, že smetla starý řád, založený na principech, jež on sám považoval za nesprávné především proto, že to byly vědě odporující principy teologické a metafyzické (tj. spekulativní). Úloha této revoluce byla však pouze destruktivní. Postrádala totiž takovou teorii, která by byla s to na troskách starého systému budovat novou společnost, jež by se vyvarovala chyb minulosti. Za největší nedostatek své doby považuje proto Comte absenci teoretické soustavy, jež by tuto úlohu mohla splnit. Veškeré jeho úsilí je zaměřeno na její vytvoření. Comte je přesvědčen, že v politické oblasti směřuje Francie k republikánskému uspořádání. Královské vlády považuje za anachronismus, s nímž je třeba skoncovat. Má však obavy, aby se republikánské zřízení nepřeměnilo v tyranii, jak se to podle jeho mínění stalo v období Velké revoluce. I proti tomu má být lékem jeho nová teorie, která bude obsahovat mimo jiné takové politické směrnice, jež toto nebezpečí vyloučí.

Comte v souladu se svým v podstatě idealistickým světovým názorem i se specifickým pojetím periodizace dějin necharakterizuje ovšem svou dobu jako přechod od feudalismu ke kapitalismu, vyvolaný především změnami v oblasti výrobního způsobu, nýbrž jako zanikání tzv. teologické a vojenské středověké společnosti, sjednocované transcendentní vírou vykládanou katolickou církví. Zatímco teologický způsob myšlení byl charakteristický pro společnost, v níž převažovala válečná a vojenská aktivita a jejímiž rozhodujícími činiteli byli tudíž vojáci, nový typ společnosti, který se teprve těžce rodí, je typ vědecký. Způsob myšlení charakteristický pro tuto společnost je způsob myšlení vědců. Vědci v tomto smyslu nahrazují podle Comta kněží a teology jako sociální kategorie, které tvoří intelektuální a morální základ sociálního řádu. Obdobně tzv. průmyslníci v širokém slova smyslu, tj. podnikatelé, ředitelé továren a bankéři, nahrazují v rodící se nové společnosti vojáky.

Comtovo úsilí o vytvoření nové teoretické soustavy, jejíž absenci tak dramaticky prožívá, je přesným odrazem potřeb pocitovaných v ideologické oblasti francouzskou porevoluční buržoazií. Poslední nejvýznamnější ideologií před-revoluční buržoazie ve Francii bylo osvícenství. To pomáhalo velký revoluční výbuch připravovat a dalo mu rovněž jeho ideovou tvář. A i když určité prvky osvícenské tradice se uchovávají i v názorech porevoluční buržoazie, nemůže tato teoretická soustava v nových podmínkách už buržoazii vyhovovat. Buržoazie už nepotřebuje ani osvícenské revoluční heslo rovnosti, ani teorii suverenity lidu, ani heslo svobody, pokud je chápáno tak, že v jeho jménu mají být probojovávány vedle čistě formálních práv i požadavky sociálního osvobození, a ani konečně učení o přirozených právech individua. Naopak, buržoazie ústy a díly svých ideologů musí proti všem těmto svým bývalým heslům, teoriím a učením kriticky vystupovat, poněvadž jejich důsledné domyšlení a konsekventní realizace by přímo ohrozila její postavení ekonomicky a postupně i politicky panující třídy. Ne náhodou revoluční obsah těchto hesel a teorií přebírá proletariát a v kriticky přepracované podobě se některá z nich stávají složkami marxistické teorie.

Hlavní složky buržoazie se postupně vzdávají i základní teze osvícenství, že rozhodující stránkou přístupu člověka k řešení jakékoli otázky teoretického i praktického života je rozumová analýza, před níž neobstojí žádná pověra, předsudek, tabu a slepá víra. Tou měrou, jak si buržoazie jako nová panující třída vytváří své vlastní „nedotknutelné“ principy ekonomické a politické vlády, mezi nimiž vůdčí úloha připadá principu soukromého vlastnictví výrobních prostředků, musí přípustnost neomezené racionální analýzy všech stránek společenského života opustit. Rozum ztrácí v ideologické a metodologické

výbavě buržoazie své ústřední postavení, je doplňován a někdy dokonce nahrazován citem a vírou.

Všechny tyto obecné tendence buržoazního porevolučního myšlení, jež jsme zde mohli naznačit jen velmi obecně a v jistém smyslu schematicky⁽⁵⁾, našly svůj až překvapivě přesný výraz v Comtově sociologii. Comtův celkově záporný vztah k osvícenské filozofii, jímž jsou koneckonců podmíněny i všechny konkrétní výhrady tohoto autora k jejím jednotlivým stránkám a tezím, plyne především z toho, že osvícenství bylo podle něho pouze negativní, kritickou myšlenkovou soustavou, určenou k destrukci, zatímco nová situace vyžaduje, aby byla vytvořena pozitivní filozofie, jejímž cílem by bylo organizování společnosti [Comte 1909 : 51].

Comte kritizuje například heslo suverenity lidu. Veškerá přímá účast lidu na politické vládě a v rozhodnutích týkajících se sociálních záležitostí může podle něho v novověku odpovídat pouze revoluční situaci. Prodloužena až do konečného období, jak nazývá společnost vybudovanou na pozitivistických základech, by nabyla anarchického charakteru, pokud by nebyla svou podstatou zcela zdánlivá [Comte 1851 : 134].

Obdobně Comte odmítá pojem přirozených práv člověka. Výraz právo musí být podle něho z jazyka politiky odstraněn stejně jako výraz příčina z jazyka filozofie. Označuje jej za pojem teologicko-metafyzický, nemorální a anarchický. V pozitivním stadiu, které neuznává žádné nebeské síly, zaniká pojem práva neodvolatelně. Každý má povinnosti, a to vůči všem, ale nikdo nemá žádné právo ve vlastním slova smyslu. Správné osobní záruky vyplývají pouze z této všeobecné vzájemnosti povinností, která je morálním ekvivalentem starých práv, ačkoli neznemená, jako ona, vážná politická nebezpečí. Jinak řečeno, nikdo nemá jiná práva kromě práva plnit svou povinnost. Jedině tak může být politika nakonec skutečně podřízena morálce [Comte 1851 : 361].

Pro Comta jsou nepřijatelná i osvícenská hesla svobody a rovnosti, mimo jiné už proto, že je mezi nimi rozpor, což neumožňuje na jejich základě vytvořit jakoukoli skutečnou organizaci. Svobodný vývoj podle něho nutně vede k vytváření rozdílů především duševních a morálních. Ve jménu rovnosti je prý tudíž třeba potlačovat vývoj [Comte 1851 : 378].

Známa osvícenská hesla, s nimiž šla buržoazie do boje proti feudalismu a která jí pomáhala zvítězit v revoluci a nastolit nový sociálně politický řád, nahrazuje Comte, jak již bylo uvedeno, plně v intencích porevoluční buržoazie hesly pořádek a pokrok. „Vždy se budu pyšnit tím“, píše, „že jsem tuto devizu vytvořil a hlásal“ [Comte 1851 : 104]. Pořádek je podle něho trvalou podmínkou pokroku, pokrok je stálý cíl pořádku. Pozitivismus přímo ukazuje, že pokrok lidstva vždy a prostě spočívá v rozvíjení základního pořádku obsahujícího nutně počátek všech nových pokroků. Správná teorie naší přirozenosti, ať individuální, nebo kolektivní, ukazuje, že průběh jakýchkoli našich přeměn může být pouze evoluční a neobsahuje žádné tvůrčí akty. V souladu s touto zásadní totožností se pokrok zase stává projevem pořádku. Proto jeho analýza může dostatečně charakterizovat tento podvojný pojem, na němž je založeno jak vědění o dovednosti života ve společnosti, tak i sama tato dovednost [Comte 1851 : 106].

Je vskutku těžké představit si lepší ideologický argument pro zachování buržoazního statu quo a přitom neodvrhnout již zakořeněnou a těžko argumenty odvolávajícími se na vědu vyvratitelnou ideu pokroku. Ta část buržoazních teoretiků, která se ani v dalším vývoji hesla pokroku nevzdala, v pod-

---

(5) Zatím nejhlubší marxistickou analýzu těchto tendencí v naší literatuře obsahuje kniha J. Popelové [Popelová 1968 : 21–28].

statě už nikdy tuto comtovskou argumentaci nepřekonala a s pochopitelnými dobovými korekturami se k ní hlásí dodnes. Pokrok je možný, ale jen v rámci daném zcela konkrétním společenským pořádkem, tj. kapitalistickými výrobními vztahy.

Jestliže jsme napsali, že v Comtově díle se obráží rovněž odpor porevoluční buržoazie k osvícenskému racionalismu, pak to neznamená, že význam rozumové stránky v životě individua a společnosti tento autor úplně popírá. Comte, který programově buduje svůj filozofický systém jako vědecký, se neustále odvolává na závěry a metody přírodních věd, je z tohoto hlediska scientistou a nemůže tudíž úlohu rozumu eliminovat. Jde však o to, že rozum má své hranice, a to jak pokud jde o schopnost odpovídat na otázky, jež Comte prohlašuje za metafyzické, a tudíž nesprávně položené (například na otázku podstaty jevů a světa jako celku, na otázku kauzálních souvislostí apod.), tak pokud jde o vliv na individuální i kolektivní lidské jednání. Proto Comtovi tolik záleží na tom, aby pozitivismus nebyl jen věcí rozumu, ale rovněž citu a víry. Hned na prvních stránkách svého významného díla *Pojednání o celku pozitivismu* z roku 1848, které můžeme chápat jako spojující článek mezi převážně scientistickým *Kursem pozitivní filozofie* a převážně moralizátorským *Systémem pozitivní politiky*(6), píše: „Každý dobře připravený čtenář bude moci sám zjistit, že nová obecná doktrína, která jak se stále zdá, je schopna uspokojit rozum, je svou podstatou neméně příznivá citu a dokonce představivosti“ [Comte 1851 : 1].

Z uvedeného je zřejmé, že Comte ze všech buržoazních ideologů své doby nejlépe (i když ne zcela uvědoměle) vyjádřil, jakou teorii společnosti porevoluční buržoazie potřebuje, jinak řečeno, jaká teorie jí může nejlépe sloužit. A vyjádřil to dříve a lépe, než si to v celé šíři a ve všech důsledcích uvědomila převážná část příslušníků buržoazie samé, což vedlo k tomu, že během svého života touto třídou nebyl akceptován a dostával se s jejími představiteli do častých ideových i politických konfliktů(7).

Comte se totiž domníval, že je třeba vytvořit nové učení, zejména nové pojetí společnosti(8), z něhož by zmizela myšlenka revoluční změny a byla nahrazena tezemi obhajujícími základní výsledky, k nimž dospěla revoluce, to znamená zejména svržení šlechty jako politicky panující třídy a vytvoření podmínek pro rozvoj nových výrobních sil, tj. především průmyslové výroby.

---

(6) Ne náhodou z něj roku 1851 učinil úvod k *Systému pozitivní politiky*.

(7) Comte byl totiž v pravém slova smyslu ideolog, tedy myslitel, který vytvářel svou teoretickou soustavu „sice s vědomím, avšak s vědomím falešným“ [Marx-Engels 1975 : 116]. Byl přesvědčen, že je tvůrcem nové vědy o společnosti, nezávislé na jakýchkoli třídních zájmech, založené pouze na zjistitelných a ověřitelných faktech a stejně exaktní a sloužící celé společnosti jako přírodní vědy. Objektivně však jádro jeho teorie, jak jsme již uvedli, vyjadřovalo zájmy porevoluční buržoazie. Byl tedy ideologem této třídy, ale nebyl si toho vědom. Na druhé straně si toho však tehdy nebyla vědoma ani sama buržoazie. Ani ona zprvu nechápala, že právě Comtovy názory nejlépe vyjadřují její zájmy. Tento paradox byl způsoben mimo jiné tím, že tvorba ideologa se vždy zcela nekryje se zájmy třídy. V něčem je překračuje, v něčem se od ní odchyluje. To je půda, na níž může docházet mezi třídou a ideologem dočasně k nedorozuměním a konfliktům. Tento poznatek se vztahuje i na otázku poměru Comta a porevoluční buržoazie.

(8) V tom měl Comte obecně vzato pravdu. Doba byla vskutku zralá pro vytvoření vědy o společnosti, která by svou exaktností, metodologickou výbavou i praktickou užitečností byla srovnatelná s rozvinutějšími a v praxi uplatnitelnými přírodními vědami. Protože však k výstavbě této vědy přistoupil koneckonců z pozic třídy, která už neměla zájem na důsledném poznání podstaty společnosti, volil tomu odpovídající teoretická a metodologická východiska, a tím si cestu k vytvoření skutečné vědy o společnosti uzavřel.

Comte je tedy zejména a hlavně apologet nově vytvořených poměrů, avšak apologet značně specifický. Jde totiž o to, že k režimu, který byl na troskách feudálního systému vytvořen, má řadu výhrad. Právě tato kritičnost vůči daným poměrům byla příčinou mnoha nedorozumění mezi Comtem a třídou, jejímž ideologem koneckonců objektivně byl.

Comte z hlediska dlouhodobých zájmů buržoazie správně postihl (i když to zřejmě u něho nebyl postřeh plně uvědomělý), že v době počínajícího rozkvětu přírodních věd a rostoucí prestiže vědeckého myšlení vůbec nemůže jít o apologetiku ve starém, feudálním, převážně tradičně náboženském pojetí, ale o apologetiku „vědeckou“ a na „faktech“ založenou. Jeho teorie plnila jak funkci apologetickou, tak částečně i funkci poznávací. Byla nejen obhajobou stávajících kapitalistických poměrů, ale zároveň i nástrojem jejich reformy, což je jediný způsob, jak do jisté míry a dočasně eliminovat příčiny výbuchu nespokojenosti proletářských mas a oddalovat socialistickou revoluci.

Spojením těchto dvou funkcí — apologetické a poznávací — v rámci jedné teorie vykonal Comte pro buržoazii nejcennější službu. Vytvořil tak obecný program nové vědy o společnosti, tj. sociologie. Nestal se zakladatelem buržoazní sociologie hlavně proto, že vytvořil sám název sociologie, ani proto, že by se jeho společenská teorie a metoda zásadně lišila od toho, co tu bylo dříve, že by byla důsledně protispekulativní, založená na faktech a „vědecká“, ale proto, že v sobě zatím nejlépe spojovala ony dva základní požadavky porevoluční buržoazie na sociální teorii.

Právě v důsledku tohoto spojení však Comte zůstal ve své době nepochopen a nenalezl ohlas ani u představitelů hlavních ideových proudů doby, tj. liberalismu, konzervatismu a socialismu. Pro liberály byl příliš konzervativní, pro konzervativce příliš pokrokový a socialisté různých odrůd nesouhlasili s jeho apologetikou soukromého vlastnictví a s odporem k zásadním změnám.

Třída, jejímž byl ideologem, jej pochopila a k základním rysům programu jeho sociologie se přihlásila teprve tehdy, když upevnila své postavení ekonomicky panující třídy také v oblasti politické a ideologické. Teprve poté uznala, že nejučinnější a nejjistější je taková apologetika, která zároveň připouští jisté prvky kritičnosti ve vztahu k vlastnímu systému i k vlastní třídě. Na tomto principu jsou dnes založeny v podstatě všechny významné buržoazní sociologické směry. Před časem bylo u nás výstižně napsáno, že v nich „tradiční comtovská apologetika (...) žije v moderních formách, avšak s nezměnným obsahem“ [Houška 1978 : 83].

Gnozeologické příčiny paradoxů Comtovy sociologie spočívaly v tom, že Comte ve svém díle spojoval postoje, hodnoty a poznávací postupy, jež byly součástí různých světových názorů a myšlenkových struktur. Jeho obdiv ke středověku (ovšem značně idealizovanému), v němž spatřoval vzor organizované společnosti, založené na tom, že světská a duchovní moc jsou v rovnováze a ideová jednota složek společnosti je zajišťována všeobecně uznávaným křesťanským náboženstvím, jej vedl k tomu, aby se snažil prosadit tyto principy, byť v příslušně upravené podobě, i ve společnosti založené na jím stanovených nových zásadách. Zároveň však byl přesvědčen, že v této společnosti musejí hrát rozhodující úlohu věda a průmyslový rozvoj, tedy faktory, které středověk buď neznal vůbec, nebo pouze v zárodečné podobě a jež se vyvinuly právě v opozici vůči středověkému světovému názoru i realitě a v boji s nimi.

Není proto náhodou, že řada autorů [například Skarga 1966 : 134] poukazuje na to, že v Comtově učení se prolínal pozitivistický systém s romantickými prvky, v němž kritika teologie a metafyziky šla ruku v ruce s novým náboženstvím. V této podobě nemohl být jako celek v době svého vzniku

буржуазии podporován, neboť ta vyznávala především realismus a scientismus a měla odpor k romantické exaltaci a sentimentalismu. Z Comtova systému buržoazie převzala pouze to, co odpovídalo jejím potřebám a názorům. Teprve v takovéto přetvořené a selekci poznamenané podobě uznala až řadu let po Comtově smrti jeho dílo, včetně sociologie, za své.

Literatura

- Abel, T.: *The Foundation of Sociological Theory*. New York, Random House 1970.
- Antonovič, I. I.: *Buržuaznaja sociologičeskaja téorija. Kritičeskij očerk osnovnych napravlenij, koncepcij, katégorij*. Časť I. Etapy evoljucii. Minsk, Vyšejšaja škola 1980.
- Aron, R.: *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris, Gallimard 1967.
- Comte, A.: *Discours sur l'esprit positif*. Paris 1909.
- Comte, A.: *Sociologie*. Praha, Orbis 1927.
- Comte, A.: *Système de politique positive*. Paris 1851.
- Gouldner, A. W.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. London, Heinemann 1972.
- Golosenko, I. A.: *Istoričeskije suďby idéj Oggusta Konta: transformacija pozitivizma v russkoj sociologii XIX–XX vekov*. In: Sociologičeskije issledovanija 1982, č. 4, s. 146–152.
- Houška, J.: *Ke zrodu protirevoluční tradice buržoazní sociologie*. In: Sociológia 1978, č. 1, s. 79–88.
- Kon, I. S.: *Pozitivizm v sociologii*. Leningrad 1964.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 39. Praha, Svoboda 1975.
- Ojzerman, T. I.: *Problemy istoriko-filosofskoj nauki*. Moskva, Mysl 1982.
- Osipovová, J. V.: *Auguste Comte a vznik pozitivistické sociologie*. In: Dějiny buržoazní sociologie 19. a začátku 20. století. Praha, Svoboda 1982, s. 26–47.
- Popelová, J.: *Rozpad klasické filozofie*. Praha, Svoboda 1968.
- Rainko, S.: *Marxismus a jeho kritici*. Praha, Svoboda 1979.
- Sedláček, J.: *Soudobý marxistický sociolog a dějiny buržoazní sociologie*. In: Sociologický časopis 1979, č. 5, s. 461–472.
- Skarga, B.: *Comte*. Warszawa, Wiedza Powszechna 1966.
- Skarga, B.: *Wstęp*. In: A. Comte: *Rozprawa o duchu filozofii pozytywnej*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973, s. VII–XLII.
- Szacki, J.: *Historia myśli socjologicznej. Część pierwsza*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1981.

Резюме

Я. Седлачек: Парадоксы социологии Конта

Статья является попыткой марксистско-ленинского анализа некоторых основных парадоксов, которыми отличается творчество О. Конта. Автор исходит из тех парадоксов творчества Конта, которые наметил еще Ф. Энгельс в своем письме Ф. Тённису от 24 января 1895 г., и указывает на дальнейшие парадоксы. Он включает в них факт, что Конт создавал свое учение как инструмент борьбы против остатков «старого режима», но, одновременно, он осознавал и некоторые недостатки «нового режима», т. е. капитализма. Далее то, что Конт как к социальной опоре своей теории любил обращаться к пролетариату, однако, историческую миссию этого класса он усматривал только в ее моральном воздействии. Дальнейший парадокс состоит в стремлении Конта к точности и научности, которое, однако, сопровождается спекуляциями, утопизмом, профетизмом и стремлением к созданию новой религии. Другим парадоксом является то, что Конт был сторонником гносеологического минимализма, «низкого» изучения фактов, одновременно, однако, он был в определенном смысле максималистом, ибо его целью было разработать исчерпывающую систему включающую все человеческое познание. В конечном счете парадоксальной является и судьба творчества Конта после того, как его автор умер.

Статья стремится объяснить источник этих парадоксов, именно путем анализа социально-политической обстановки и идейной атмосферы, на которую Конт в своем творчестве отзывался, и далее тем, как эти реакции были модифицированы и судьбой Конта.

Основное внимание автор обращает на парадоксы отношения Конта к буржуазии, вытекавшие, в первую очередь, из того, что Конт, будучи объективно несомненным идеологом этого класса, предъявлял к нему, однако, одновременно претензии и в своем творчестве он связывал установки, ценности и познавательные методы разных мировоззрений и идейных структур, что вело к тому, что в течение своей жизни он не был принят буржуазией и попадал в частые идейные и политические конфликты с ее представителями. Из системы Конта буржуазия черпала только то, что соответствовало ее потребностям и мнениям. Только в таком преобразованном и отмеченном селекцией виде она признала только много лет спустя после смерти Конта его творчество, включая социологию, своим.

Summary

J. Sedláček: Paradoxes of Comte's Sociology

The paper brings an attempt at a Marxist-Leninist analysis of some basic paradoxes characterizing the work of A. Comte. It starts with those paradoxes in Comte's writings that were already pointed out in F. Engels' letter to F. Tönnies of January 24th, 1895, and goes on to disclose still other paradoxes. One of them is the fact that Comte was working out his doctrine as a tool of the struggle against survivals of the "old régime" but was simultaneously aware of some drawbacks of the "new régime", i.e. capitalism. In this connection it was also pointed out that Comte liked to turn to the proletariat for support of his theory in spite of his conviction that the historical mission of this class is limited to its moral function only. A further paradox lies in Comte's aspiration for exactness and scientific methods — this, however, is accompanied by speculations, utopianism, propheticness, and efforts to create a new religion. It is another paradox that Comte was an advocate of gnoseological minimalism, of an "uninspired" examination of facts, while in a certain sense he was a maximalist, cherishing the ambition to work out an exhausting system comprising all human knowledge. Finally, the very fate of Comte's works after their author's death is paradoxical.

The paper attempts to throw light upon the source of these paradoxes by analyzing the sociopolitical situation and intellectual atmosphere on which Comte reacted in his writings, and also by showing how these reactions were modified by Comte's very life path.

Particular attention is paid to the paradoxes of Comte's relation to the bourgeoisie; these largely appeared in consequence of the fact that Comte was objectively beyond doubt an ideologist of this class but simultaneously entertained certain reservations against it. In his works he combined attitudes, values and cognitive procedures of various world outlooks and intellectual structures. All this was conducive to his nonacceptance by the bourgeoisie during his lifetime, and to frequent ideal and political conflicts with its representatives.

The bourgeoisie took over from Comte's system only that which was conformable to its needs and views. It was only in such a modified form based on selection, that the bourgeoisie acknowledged Comte's work, inclusive of his sociology, many years after his death.

XVII. sjezd strany zdůraznil nevyhnutelnost urychlení sociálně ekonomického rozvoje naší společnosti, a to nikoli jako samoučel, ale jako nástroj dalšího zvýšení životní úrovně, upevnění sociálních jistot, tvorby podmínek pro uspokojování nových, kvalitativně vyšších potřeb občanů, pro harmonický rozvoj osobnosti a prohlubování socialistického způsobu života [Sborník 1986 : 10]. V rozvoji životní úrovně je jedním ze základních záměrů urychlení tempa osobní spotřeby a zabezpečení kvalitativních změn v její struktuře. Tyto úkoly znovu orientují naši pozornost na vývoj hmotných podmínek života. Klademe si otázku nejen jak pokračuje realizace sociálních cílů společnosti v této oblasti, jaké jsou zde vývojové tendence a rozpory, ale také jak dosažený stupeň vývoje hmotných podmínek života a jejich vnitrosociální diferenciace přispívá k procesu aktivizace sociálních sil a zvýšení úlohy subjektu v dynamizaci ekonomického rozvoje.

Ve statí publikované v Sociologickém časopise [Vítečková 1986] jsem se pokusila z těchto hledisek proargumentovat posun akcentu ve výzkumu hmotných podmínek života, zejména potřebu studovat vedle makrosociálních ukazatelů konkrétní variabilitu životních situací lidí, usilovat o komplexnější postižení zdrojů a faktorů utváření hmotných podmínek života, respektovat úlohu časového faktoru, kontinuity tvorby životní úrovně a kumulace hmotných efektů.

Na rozdíl od teoreticko-metodologické polohy předchozího materiálu vstupuje tato stať do věcné problematiky. Stimulovaná potřebou identifikovat vývojové tendence a rozpory jako předpoklad prognostických úvah i praktických doporučení pokouší se na základě zobecnění širěji známých skutečností naznačit problémové pole a usměrnit tak zájem o jeho studium. Proto také nepředkládá řešení, ale jen otevřené otázky.

Určující vývojové tendence

Dynamika dvou stránek způsobu výroby se v hmotných podmínkách života projevuje jednak vývojem průměrné, pro společnost charakteristické úrovně spotřeby a hmotného zabezpečení, jednak vývojem vnitrosociální diferenciace hmotných možností.

Určující vývojovou tendenci v oblasti hmotných podmínek života v ČSSR v procesu socialistické výstavby představuje trvalý, postupný, vnitrosociálně sociálně diferencovaný růst, opírající se o rozvoj výrobních sil v průmyslu a zemědělství, o růst celkové ekonomické vyspělosti i sociálního bohatství. Dynamiku tohoto základního určujícího růstového procesu je možno doložit desítkami statistických údajů.(1)

---

(1) Alespoň ilustrativně uvedme některé údaje. Osobní spotřeba se v ČSSR mezi léty 1948 a 1983 ve stálých cenách zvýšila zhruba 3,4krát, ve srovnání s rokem 1937 3,3krát. Průměrná měsíční mzda vzrostla 3,4krát, peněžní příjmy obyvatel ve srovnání s rokem 1953, kdy začaly být statisticky sledovány, 4,9krát, reálné peněžní příjmy vzrostly 4,3krát. Nejrychleji přitom narůstaly sociální příjmy. Objem sociální spotřeby se od roku 1961 do roku 1983 zvýšil 4,1krát, v pře-

Přes určitou nerovnoměrnost vývoje v jednotlivých obdobích, nevylučujících ani krátkodobou stagnaci či dokonce regres, přineslo zdokonalování společenských i individuálních hmotných podmínek života především obohacení disponibilního předmětného světa člověka. Zvyšování množství dosažitelných užitných hodnot, masové zpřístupnění nových předmětů, strojů a přístrojů a zejména pak demokratizace vzdělání, kultury, umění, sportu vytvořily předpoklady pro větší variabilitu životních činností, pro plnější uspokojování osvojených potřeb i pro vznik potřeb nových.

Stejný či podobný efekt přineslo i zdokonalení přepravních možností a zvýšení prostorové hybnosti populace. Zpřístupňování stále vzdálenějších teritorií člověku a jeho aktivitě je zdrojem podnětů pro obohacování potřeb a způsobů jejich uspokojování.

Společenská garance základních sociálních jistot výrazně omezila sféru životní nejistoty, potřebu protektivních, sebeochranných aktivit, například úspor. Změnila se tím nejen struktura potřeb a spotřeby, ale také ekonomické postoje, zájmy a motivy jednání.

Dekomercializace značné části aktivit stimulujících lidský rozvoj oslabila sociálně ekonomickou determinaci kultivace systému potřeb i způsobů jejich uspokojování. Vazba mezi disponibilním příjmem a celkovou hmotnou situací na jedné straně a stupněm bohatosti, mnohostrannosti životních prožitků se relativizuje, (2) rozšiřuje se prostor alternativ životní volby. V těchto společenských poměrech se naopak zvyšuje relativní váha subjektivních, osobnostních činitelů utváření způsobu života.

Rostoucí hmotný standard ovlivnil strukturu lidských aktivit, změny jsou však v průměru pomalejší než změny hmotného zázemí. Projevuje se zde značná socioekonomicky a sociokulturně podmíněná setrvačnost. Velmi pomalu se zvyšuje rozvojový potenciál jak sféry práce, tak volného času.

Projevem nové socialistické kvality výrobních a ostatních společenských poměrů je překonání setrvačnosti hmotných nerovností vyprodukovaných třídními antagonismy kapitalismu. Záměrně a plánovitě řízená nerovnoměrnost sociálně ekonomického vývoje, s preferencemi původně méně rozvinutých tříd, skupin, národních a územních celků vedla k vysokému stupni sblížení hmotných podmínek života společenských tříd. Změny v podmínkách práce a života dělnické třídy otevřely cestu k jejímu všestrannému rozvoji, k upevňování pozitivních rysů jejího způsobu života i k postupnému osvojování nových náročných potřeb a činností. Nejdynamičtěji se změnily podmínky práce a života pracujících v zemědělství. (3) Ekonomický a sociální rozvoj třídy družstev-

---

počtu na jednoho obyvatele z 2.776 Kčs na 10.821 Kčs. Údaje o růstu kvality bydlení, vybavenosti bytů a infrastruktury sídel jsou obecně známy. Přes růst peněžních výdání, v nichž roste podíl plateb za služby a finančních plateb, zvyšuje se i úroveň hmotných rezerv obyvatelstva. Koncem roku 1983 připadalo na jednoho obyvatele v průměru 12.449 Kčs a téměř tři tisíce korun v hotovosti. Všechny použité údaje nejen zde, ale i v dalším textu, pokud není uvedeno jinak, jsou převzaty či převzaty s přepočtem z Historické ročenky ČSSR.

(2) Tato teze neznamená popření ekonomické podmíněnosti života. Při nízké úrovni hmotného zabezpečení absorbuje podstatnou část lidského času i energie nutnost zabezpečení obživy všemi dostupnými cestami. Postupné překračování této hranice dnes již převážnou většinou populace otvírá prostor pro rozšiřování spektra uspokojovaných potřeb, a to do určité míry nezávisle na příjmech a celkové hmotné situaci. Naopak některé formy úsilí o růst životní úrovně dodatečnou prací vedou sice k hmotnému efektu, avšak na úkor bohatosti životních aktivit a prožitků.

(3) Vezmeme-li v úvahu nejen peněžní, ale i naturální příjmy, byl již v roce 1960 průměrný příjem na člena domácnosti družstevníků vyšší než v domácnosti dělníků. Peněžní příjmy na hlavu se vzhledem k nižšímu počtu dětí v domácnostech

ního rolnictva spolu s plánovitým rozvojem infrastruktury venkovských obcí se staly hlavními faktory vysokého stupně překonání nerovnosti v podmínkách života ve městě a na venkově. Zdaleka přitom nejde o mechanické ztotožňování, o univerzalizaci jednotných životních forem ani o jednostranné přejímání sociálně a kulturně rozvinutějších městských vzorů života, ale o složitější, obousměrný proces, v němž jsou překonávány nerovnosti ve smyslu handikapů, nespravedlnosti, nikoli všechny rozdíly a specifika.(4) Specifickým vyrovnávacím procesem prošla i hmotná životní úroveň obyvatel obou našich republik. Přestože například vybavovací procesy probíhají na Slovensku s určitým zpožděním a prosazují se i kulturně historické osobitosti, celkový vyrovnávací trend je velmi výrazný.(5)

Dosažený stupeň překonání třídně determinovaných nerovností nelze přeceňovat; řada úkolů tohoto typu zdaleka nebyla dořešena. Je nutno dále rozvíjet hmotné podmínky života, ale především podporovat překonávání sociokulturních, postojových, zvykových překážek. Všechny tyto procesy vyžadují nejen společenské zdroje, ale také čas. Současně nelze zapomenout, jak bylo v této souvislosti již mnohokrát zdůrazněno, že urychlování vývojové dynamiky některých společenských skupin znamená současně relativní zpomalování vývojové dynamiky ostatních, což může vyvolat — a v řadě případů také vyvolává — nepříznivé sociální důsledky.

družstevníků vyrovnaly na rozhraní šedesátých a sedmdesátých let. V roce 1976 překročila průměrná srovnatelná měsíční odměna pracovníka JZD průměrnou mzdu v nevýrobních odvětvích národního hospodářství, v roce 1980 průměr mzdy pracovníků v celém socialistickém sektoru (bez JZD) a v roce 1983 jej přesáhla již o 4,5 %. I když je tato příjmová dynamika založena na větším počtu pracovních dnů a delším ročním objemu pracovního času, založilo příjmové zvýhodnění při relativně výhodnější struktuře peněžních výdajů (s nižším podílem nákladů na potraviny, nájemné, jízdné aj.) rychlé vybavování domácností družstevníků osobními automobily a dalšími nákladnými předměty dlouhodobé spotřeby. Vybavenost družstevních domácností prakticky ve všech hlavních sledovaných předmětech (s výjimkou předmětů kulturní povahy a objektů druhého bydlení) dosahuje standardu dělnických domácností, v některých ji dokonce převyšuje (auto, garáž, mraznička). Vysoce nadprůměrná je u zemědělských pracovníků a na venkově dostupnost výrobních prostředků, které umožňují a rozšiřují domácí hospodářství, svépomocnou údržbu, řemeslné práce (zemědělská půda, zemědělské stroje, cirkulárka, míchačka aj.). Z řady nepřímých ukazatelů, i když tuto tendenci nemůžeme potvrdit statistickými údaji, lze současně usuzovat na vyšší soustředění peněžních rezerv u zemědělské populace.

(4) Vyrovnávání je rychlejší v těch aspektech, které jsou bezprostředně společensky řízeny (zákonné podmínky práce, pracovní příjmy, investice, sociální zabezpečení aj.), pomalejší tam, kde uskutečnění vyrovnávacího procesu předpokládá uvědomělé rozhodnutí jednotlivce, a tedy i změnu jeho způsobu myšlení. Poměrně pomalu probíhá vyrovnávací proces ve sféře kulturní vybavenosti a kulturního života; svůj podíl na tom zřejmě má i neuspokojivá dynamika kulturních potřeb v městském prostředí. Specifickým rysem venkova je zejména vyšší podíl individuálních forem bydlení, vyšší dostupnost půdou, vyšší zapojení do přírodní produkce s důsledky pro organizaci mimopracovního života a odpočinku. Městským rysem zůstává například vyšší podíl náročnějších kulturních a vzdělávacích aktivit, předstih v zahájení vybavovacích procesů novými druhy výrobků i v osvojování nových aktivit, zejména rekreace a turistiky. Nevýhodou je koncentrace problémů životního prostředí, obtížnější uspokojování potřeby bydlení, snížená možnost přírodní produkce, vyšší životní náklady atd.

(5) Sledujeme-li na pozadí růstu průměrných celospolečenských ukazatelů vývoj absolutních rozdílů v příjmech a vybavenosti, není situace zcela jednoznačná. V některých ukazatelích jsou dnešní absolutní rozdíly větší než v minulosti, jejich relativní význam je však menší. Například jestliže v roce 1953 znamenal rozdíl v ročních peněžních příjmech na hlavu v neprospěch Slovenska ve výši 1.962 Kčs ve skutečnosti 71 % úrovně ČSR, absolutní rozdíl 2.725 Kčs v roce 1983 znamená relativní přiblížení na 90 % českého průměru.

Závěr o trvalém růstu průměrné společenské hmotné životní úrovně a silně se prosazující vyrovnávací tendenci nám ovšem nepostačuje, položíme-li si otázku žádoucího a možného dalšího vývoje. Ještě více si potřebu poznání uvědomujeme, máme-li se zabývat otázkami pracovní motivace a zvýšení aktivní úlohy subjektu.

Klíčové problémy dosažené růstové fáze

V průměru vysoké a dále rostoucí zabezpečení základních životních potřeb i obohacování podmínek pro uspokojování náročnějších potřeb rozvojových, které je charakteristické pro dosaženou vývojovou fázi hmotných podmínek života, je spojeno s přetrváváním řady problémů různé závažnosti, naléhavosti a sociálního dosahu. V souladu s orientací na řešení aktuálních otázek dalšího vývoje naší společnosti považujeme za nejzávažnější ty, jejichž narůstání narušuje obraz socialistické společnosti jako sociálně spravedlivého, humánního uspořádání, ty, které mají dlouhodobé důsledky a při opožděném řešení budou vyhrocovat sociální napětí, a dále ty, které negativně ovlivňují dynamiku ekonomického vývoje a spolu s tím i tvorbu potřebných zdrojů pro sociální rozvoj. Jednoznačnou prioritu přitom připisujeme problémům, které se dotýkají biologické reprodukce společnosti. Použitím těchto kritérií lze dospět zhruba k následujícímu výběru a seskupení problémů v oblasti hmotných podmínek života. Jejich řešení bylo založeno sociálním a ekonomickým programem XVII. sjezdu KSČ. V řadě případů jde o problémy vzdálenějších horizontů, kde dosud chybí nejen potřebné nástroje a prostředky, ale i dostatečný stupeň poznání a uvědomění souvislostí.

1. Komplexní zabezpečení kvality procesu biologické reprodukce

Poslední desetiletí přináší řadu varovných příznaků ve vývoji zdravotního stavu, natality i dalších demografických procesů (rozšiřování chronických neinfekčních onemocnění, a to i u mladé generace, stagnace očekávané střední délky života žen středního a vyššího věku, její pokles u mužů, zhoršování fyzické kondice, snižování přirozeného přírůstku obyvatelstva).

Příčinami této tendence je jistě složitý komplex faktorů, který nelze jednostranně zužovat na ekologickou problematiku. Na druhé straně je však nutno zhoršování kvality přírodního prostředí jednoznačně považovat za nejzávažnější negativní činitel hmotných podmínek života. Jeho nebezpečnost spočívá v tom, že bezprostředně příčinný vztah mezi podnětem a následkem není zřejmý, projevuje se teprve kumulací změn v delší časové perspektivě. Nedostatečně účinná ochrana a regenerace přírodního prostředí je ve skutečnosti formou ekonomického parazitismu současných generací na generacích příštích. Pro dosažení kvalitativního zvratu v péči o životní prostředí, o posílení jeho reprodukčních a regeneračních funkcí je nutno uvolnit prostředky i za cenu zpomalení vývoje v některých jiných oblastech. Součástí tohoto úsilí musí být i snaha o ozdravení pracovního prostředí, o omezení rizikových pracovišť.

V dalším zkvalitňování léčebné péče jde o postupné vybudování komplexního systému integrujícího rozsáhlou prevenci chorob s účinnou terapií a rehabilitací [Vybrané směry 1985].

V úsilí o zdravou výživu je nutno podporovat změnu struktury spotřeby dostatečnou nabídkou žádoucích druhů potravin v cenových relacích odpovídajících možnostem spotřebitelů; explozivní růst cen ovoce a zeleniny je v této souvislosti retardačním činitelem. Se změnami výrobních (i malovýrobních) technologií vystupují stále naléhavěji otázky biologické kvality potravin, její účinné kontroly a ochrany spotřebitele.

Přínosem k celkovému zlepšení zdravotního stavu a fyzické kondice populace by měl být rozvoj masového sportu a každodenní i víkendové rekreace. Společenské kapacity institucionální i kádrové jsou dosud značně omezené. Růst příjmové úrovně i příznivé postojové predispozice přitom právě zde otevírají možnost využití placených služeb.

K dosažení plynulosti demografického vývoje je nutno hledat prostředky k rozšíření společenské podpory rodinám s dětmi; opatření je však nutno přijmout včas, aby vyrovnala pokles demografické vlny, nikoliv až do poloviny devadesátých let, kdy se do věku vysoké porodnosti dostanou silné populační ročníky žen předchozí populační vlny.

2. Omezení pracovní náročnosti reprodukčního procesu

Stávající dynamika společenské reprodukce i životní úroveň obyvatelstva jsou založeny na vysokém objemu pracovního času jak ve společensky organizovaném výrobním a pracovním procesu (délka denní, týdenní i roční pracovní doby), tak v ostatních formách práce. Snižování časové spotřeby u tradičních domácích prací a v některých tradičních formách naturální výroby zemědělských výrobků je doprovázeno rozšiřováním opravářských a údržbářských činností, zájmového pěstitelství a chovatelsví mezi městskou populací atd. Měřeno časovými údaji, je celková spotřeba času ve společenské a individuální práci u průměrného občana zhruba stejná. Při zkracování společenské pracovní doby přitom došlo k určitému přesunu části uvolněné časové kapacity právě na nezespolečenštěnou sféru. Růstu společenského objemu volného času nelze dosáhnout prostým zkrácením pracovní doby bez kvalitativně vyšší úrovně společenské tržní nabídky výrobků a služeb. Rozhodování o tom, do jaké míry má být efekt růstu produktivity společenské práce využit ke zkracování pracovní doby a do jaké míry naopak k rozšiřování výrobních a nevýrobních pracovních činností, nebude zdaleka jednoduché.

3. Zdokonalení tržní nabídky výrobků a služeb

Důsledkem prakticky plného zespolečenštění vlastnictví výrobních prostředků je skutečnost, že socialistická společnost reprezentovaná státem převzala zodpovědnost za zajištění nabídky (produkcí nebo směnou) užitných hodnot nezbytných pro uspokojování potřeb společenského celku i občanů. Tento svůj kvalitativně nový úkol zvládá dosud s určitými obtížemi. Vysoká reprodukční náročnost vlastního výrobního procesu omezuje spotřební fondy nejen v hodnotovém, ale především ve věcném vyjádření.(6)

Společenská tržní nabídka výrobků a služeb má přes neustále rostoucí objemy, zejména měřeno cenami, řadu nedostatků. Relativně příznivěji se vyvíjí tržní nabídka potravin, kde se problémy přesouvají do zabezpečení kvality, urychlení inovačního procesu s důrazem na potraviny s vyšším stupněm průmyslového opracování a delší trvanlivostí, na překonání poruch v zásobování a snižování ztrát, na zajištění biologické nezávadnosti.

Složitější je situace na trhu průmyslového spotřebního zboží, kde dlouhodobě přetrvává disproporce mezi nabídkou a poptávkou zčásti v objemech a sortimentu, zejména však v kvalitě, módnosti, technické vyspělosti a rychlosti vý-

---

(6) Podíl spotřebních předmětů na společenském produktu dosáhl v roce 1966 38 0/0, zatímco v roce 1982 jen 32 0/0. Značná část spotřebního produktu se přitom vyváží. Podle bilance mezioborových vztahů (v cenách výrobce) z roku 1977 například z celkové produkce textilního průmyslu šlo na osobní spotřebu zboží v hodnotě zhruba 8,1 mld. Kčs, 1,0 mld. činil dovoz pro osobní spotřebu a 6,7 mld. vývoz. Z produkce kožedělného průmyslu šlo na osobní spotřebu zboží v hodnotě 4,1 mld. Kčs, dovezeno bylo pro osobní spotřebu zboží v hodnotě 0,4 mld. Kčs a vývoz dosáhl 5,2 mld. Kčs.

robových inovací. Úroveň potřeb a úroveň poptávky je formována rostoucími peněžními příjmy i srovnáním spotřebního koše s průmyslově vyspělými kapitalistickými zeměmi.(7)

Z hlediska sortimentu vyvolávají největší problémy byt i dočasné nepravdivosti v zásobování předměty každodenní potřeby, nedostatky v sortimentu náhradních dílů, nedostatečné zásobení přístroji malé mechanizace domácích a řemeslných prací, a konečně nedostatečné zásobení trhu, popřípadě neúnosně vysoké cenové relace u výrobků sloužících pracovní, technické, estetické výchově a vzdělávání.

Zvláštním problémem je vývoj v oblasti bytové výstavby a společenské nabídky způsobu bydlení. Dům a byt nejsou u nás chápány jako tržní komodita (více či méně skryté tržní prvky obsahuje bytová směna a prodej nemovitostí), ale jako předmět celospolečenského rozdělování, využívajícího větší či menší ekonomické a pracovní účasti uživatele na výstavbě a provozních nákladech. Způsob uspokojení potřeby bydlení z hlediska vynaloženého času i peněžních prostředků se stává jedním ze závažných faktorů diferenciací hmotné situace.

Přestože z objemového hlediska je dnes již naléhavost bytového problému územně značně diferencovaná, volný rezervní bytový fond stále ještě prakticky neexistuje. Velmi aktuální se stává kvalita bytové výstavby, zejména její plošný standard a komplexnost. Kvalitativní nároky na úroveň bydlení jsou uspokojovány především individuálními formami.(8)

Pomalá dynamika odvětví služeb je dlouhodobě nejen předmětem kritiky, ale i společenského úsilí o zlepšení. Dosahované výsledky dosud však zdaleka neuspokojují. Nedostatečná rozvinutost a v mnoha případech také vysoké ceny služeb zaměřených na opravu a údržbu vybavení domácnosti, obytného a rekreačního fondu způsobují ztráty nejen na individuálním čase a prostředcích, ale také na společenských zdrojích. Kromě toho podporují sociální mechanismy narůstání objemu individuální práce, melouchaření aj. Některá odvětví služeb, například tak zvaných sociálních služeb (placená péče o nemocné, o děti v době nemoci a rekonvalescence, o staré osoby), nejsou rozvinuta vůbec, zaostávají inovace v organizaci prodeje (donáška, rozvážka). Velmi nedostatečně jsou vybudovány služby v oblasti sportu, péče o fyzickou kondici, rekreace a turistiky.

Významnou úlohu při řešení těchto problémů nepochybně sehraje orientace na strukturní přestavbu ekonomiky směrem k posílení terciární sféry, k podstatnějšímu růstu podílu služeb všeho druhu [Sborník 1986 : 114].

Trvale nedostatkový trh se podílí na tvorbě rostoucích peněžních rezerv obyvatelstva. Jestliže v roce 1953 odpovídaly peněžní rezervy obyvatelstva ve vkladech a hotovostech 8,9 % celkového objemu peněžních příjmů za rok, v roce 1970 se tento podíl zvýšil na 35,4 % a v roce 1983 na 60,4 %. Při vysoce nerovnoměrném rozložení úspor vzniká nový, dosud málo známý diferenciatní faktor hmotné situace.(9) Velmi závažné důsledky má však zaostávající tržní nabídka pro stimulaci a usměrňování ekonomických zájmů pracujících.

(7) Přestože mechanické srovnání cen například přepočtem na průměrnou hodinovou mzdu, které používá buržoazní propaganda a které se objevuje v argumentaci i u nás, neodráží odlišnou strukturu spotřeby v důsledku uspokojování části základních potřeb ze společenských spotřebních fondů, cenové relace uvnitř spotřebního koše určují relativní dostupnost výrobků a u širokého sortimentu průmyslového, zejména strojírenského spotřebního zboží vyznívají u nás nepříznivě.

(8) V roce 1983 překračovala průměrná obytná plocha bytů dokončených v rodinných domech o 58 % průměr bytů z nové hromadné výstavby.

(9) Skupina vlastníků kumulovaných vkladů je hlavním příjemcem rostoucích úroků z vkladů, které ve srovnání s rokem 1953 vzrostly do roku 1983 87krát a dosahují dnes již 5,4 mld. Kčs, tedy 1,4 % všech ročních peněžních příjmů obyvatelstva.

4. Růst kvality uspokojování potřeb ze společenských spotřebních fondů

Růst společenských spotřebních fondů i jejich podílu na užitém národním důchodu zajišťoval materiální bázi růstu uspokojování potřeb formou společenské spotřeby obyvatelstva.(10) Přes tento nárůst vynakládaných prostředků se ve sféře společenské spotřeby obyvatelstva vyskytuje řada problémů.

Prakticky všechna odvětví společenské spotřeby obyvatelstva se v té či oné míře potýkají s nedostatkem počtu zařízení, jejich kvalitou a vybaveností, technickým zabezpečením, počtem pracovníků a jejich mzdovou úrovní. Jak kvantitativní, tak zejména kvalitativní požadavky na činnost těchto odvětví přitom dále vzrůstají.

Stejná a v mnoha ohledech dokonce ještě naléhavější potřeba růstu zdrojů se projevuje v oblasti sociálních příjmů a dávek, jejichž podíl na společenské spotřebě obyvatelstva klesl z 52 % v roce 1961 na dnešních 49 % a podíl průměrné výše starobního důchodu pracovníka státního sektoru národního hospodářství na průměrné hrubé měsíční mzdě klesl dosti hluboko pod padesát procent (v roce 1983 dosáhl 46 %). Také úroveň společenské pomoci rodinám s dětmi dosud nestačí významněji kompenzovat náklady spojené s jejich zabezpečením a výchovou.

Společenská garance základních životních jistot je jedním z nejvýznamnějších sociálních výdobytků socialismu. Růst kvality uspokojování základních potřeb ze společenských spotřebních fondů je proto neoddelitelnou součástí dalšího sociálního rozvoje.

Prosazení diferenciacie podle práce

S oslabováním rozdílů, které mají povahu třídně podmíněné nerovnosti, sociální nespravedlnosti, nabývají na významu vnitrotřídní a jiné diferenciační faktory, jejichž efekty dosud ne zcela známe a doceňujeme, ať již jde o difference podmíněné místem ve společenské dělbě práce, organizací práce, způsobem bydlení, socioekonomickým a sociokulturním zázemím aj.

Ideální představa sociálně spravedlivého uspořádání rozdělovacích procesů, odpovídajícího možnostem socialistické vývojové fáze komunistické společenské formace, předpokládá těsné příčinné vztahy mezi pracovními schopnostmi, prací, pracovní odměnou a úrovní života. V této determinaci je spatřován i rozhodující činitel aktivní zpětné vazby, ekonomické stimulace pracovní síly

---

(10) Objem společenské spotřeby obyvatelstva v přepočtu na hlavu dosáhl v roce 1983 10.281 Kčs. Na této částce se podílí 49 % peněžité dávky sociálního zabezpečení, 17 % odvětví školství, 16 % zdravotnictví a ústavy sociální péče, 6 % osobní doprava, zhruba čtyřmi procenty odvětví bytového hospodářství a kultury, 3 % komunální hospodářství a 2 % společenské organizace. Protože v této oblasti panuje řada nedorozumění, uvádíme, že podle statistické definice se objemem společenské spotřeby obyvatelstva rozumí souhrn prostředků, které společnost rozděljuje svým členům bezekvivalentně (mimo odměnu za práci) převážně podle sociálních hledisek a které slouží k uspokojování individuálních potřeb obyvatelstva v peněžní formě nebo ve formě zdarma poskytnutých nevýrobních služeb a hmotných statků. S určitým zjednodušením lze říci, že do této částky vstupují všechny roční neinvestiční náklady (resp. rozdíly mezi příjmy a náklady u odvětví poskytujících placené služby), které jsou spojeny s činností těchto odvětví (mj. odpisy základních prostředků, mzdy, běžné prostředky, režijní náklady atd.). Jako růst objemu společenské spotřeby se projeví nejen růst důchodů a sociálních dávek, ale také výstavba nových zařízení, rozšiřování personálu, zvyšování příjmu pracovníků těchto odvětví, zvyšování cen technického a přístrojového vybavení, léků, učebních pomůcek, zdražení energie, zdražení surovin na zajištění stravování ve školních jídelnách, zdravotních a sociálních ústavech aj. Již z tohoto výčtu je zřejmé, že vazba mezi růstem nákladů ve společenské spotřebě obyvatelstva a objemem a kvalitou poskytovaných služeb není bezprostřední.

k výkonu společenské práce. V realitě sociálně ekonomického rozvoje však existuje řada rozporných procesů, které tyto vzájemné vztahy oslabují.

Ekonomické analýzy upozorňují, že makrosociální dynamika pracovních příjmů není a nebyla vždy podložena odpovídajícím růstem produktivity práce; příslušné relace se nepodařilo vždy dodržet. Ještě složitější je situace ve vývoji nominálních a reálných mezd a jejich diferenciaci. Růst pracovních příjmů, který lze prokázat mnoha statistickými údaji, se projevil ve všech odvětvích, profesních a sociálních skupinách. Z mnohofaktorové diferenciaci se však účinně prosazují především rozdíly mezi příjmovou úrovní výrobní a nevýrobní sféry i mezi jednotlivými odvětvími. Sekundárně se tato mezi-odvětvová diferenciaci podstatnou měrou podílí na rozdílné mzdové úrovni mužské a ženské složky pracovních sil. Dále se prosazují rozdíly v postavení v řídicí hierarchii a v délce pracovní stáží. Dostatečně se neuplatňují rozdíly v úrovni vzdělání a kvalifikace.(11) Jen se značnými obtížemi se prosazuje vnitroprofesní mzdová diferenciaci v závislosti na množství, intenzitě a kvalitě srovnatelné práce. V podstatě lze říci, že se účinněji prosazuje závislost pracovní odměny na místě ve společenské dělbě práce (na volbě profese, zaměstnavatele, pracovním zařazení) než na vlastním pracovním výkonu.

Absolutní mzdové rozpětí se přitom při celkové mzdové dynamice rozšiřuje. Poměr mezi nejvyššími a nejnižšími mzdami, vyjádřený příslušnými decilovými a kvartilovými charakteristikami mzdového rozložení, dlouhodobě prakticky stagnuje [Večerník 1985]. Ve skutečnosti to ovšem znamená, že hranice dolního decilu, vymezujícího deset procent nejnižších měsíčních mezd, se v roce 1979 posunula proti roku 1959 na 1.637 Kčs, tedy o 804 Kčs, zatímco hranice devátého decilu, za níž začíná deset procent nejvyšších mezd, se za stejné období zvýšila o 1.940 Kčs na celkem 4.004 Kčs. Decilové rozpětí vzrostlo z 1.231 Kčs v roce 1959 na 2.367 Kčs v roce 1979, tedy téměř na dvojnásobek. Protože část mzdového nárůstu je absorbována růstem životních nákladů, rozdíly v reálných hmotných možnostech lépe a hůře placených skupin pracovníků se zvětšují.

Hlubší analýza vývoje pracovních příjmů přesahuje naše možnosti. Pro širší úvahový kontext, v němž se pohybujeme, je podstatná skutečnost, že princip odměny podle práce se dosud uplatňuje historicky podmíněnými, ne zcela rozvinutými formami a že mzdová diferenciaci při rozšiřujícím se absolutním rozpětí obsahuje některé další faktory nezávislé na množství, kvalitě a významu vykonávané společenské práce.

Jestliže socialistická společnost jen s obtížemi upevňuje vztah mezi prací a pracovní odměnou, vazba mezi pracovní odměnou a hmotnou úrovní života je natolik zprostředkovaná, že je její účinnost velmi omezená. Hmotná situace pracovníka je závislá na řadě dalších faktorů, k nimž patří zejména

- souběh dalších příjmů, naturálních produktů a výhod plynoucích z pracovních i nepracovních, legálních i nelegálních zdrojů, ze společenských fondů i z přerozdělování mezi občany,
- přerozdělování v hospodařící domácnosti,
- mezigenerační přenos užitečných hodnot i peněžních prostředků,

---

(11) Mezi-odvětvová mzdová úroveň se mění jen velmi pomalu. Příjmová úroveň nevýrobní sféry zatím ve srovnání s výrobními odvětvími klesá — v roce 1970 dosahovala průměrná měsíční mzda pracovníků nevýrobní sféry 95,1 ‰ mzdy ve sféře výroby, v roce 1984 tento poměr klesl na 90,6 ‰. Mzda pracovníků ve vědě a výzkumu dosahovala v roce 1970 115,8 ‰ průměru socialistického sektoru, v roce 1983 113,9 ‰. Měsíční mzda ve zdravotnictví klesla z 92,0 ‰ průměru na 91,3 ‰ (přes provedené platové úpravy), ve školství a kultuře z 90,1 ‰ průměru na 87,5 ‰.

— způsob hospodaření se získanými zdroji, orientace spotřebního chování, míra kumulace užitných hodnot a peněžních rezerv v čase.

Značná část domácností využívá možnosti získání doplňkových příjmů ze společenských zdrojů nejen přesčasovou prací, ale i formou vedlejších pracovních poměrů a dohod o provedení práce, účasti na zlepšovatelském hnutí. K příjmům pracovní povahy plynoucím z přerozdělování patří především zisk z prodeje na soukromém trhu (legálním i nelegálním) a zisk ze sousedské výpomoci a melouchů (často na úkor společenských zdrojů, materiálů, pracovního času). Důchodovým zdrojem pracovní povahy je i naturální produkce, výsledky domácího hospodaření pro osobní spotřebu, jehož frekvence i rozsah zřejmě překračují dosavadní odhady.(12) Rozšiřování naturální produkce je podmíněno disponibilitou půdou, která na venkově dosahuje podle výsledků Mikrocensu 1984 85—90 %, ve velkých městech cca 40 % domácností. Pro další vývoj v této oblasti bude podstatné, zda společenské úsilí o využití dodatečných pracovních zdrojů půjde cestou soukromého trhu, či spíše v souladu s koncepcí přijatou XXVII. sjezdem KSSS: „Tyto druhy práce musí být samozřejmě v naprostém souladu se zásadami socialistického hospodaření a musí být založeny buď na družstevních principech, nebo na smluvních základech se socialistickými podniky“ [XXVII. sjezd KSSS 1986 : 47].

Hovoříme-li o nepracovních příjmech, máme na mysli obvykle sociální dávky a důchody. Kromě nich však plyne k obyvatelstvu i řada jiných legálních nepracovních příjmů ze společenských zdrojů (například výhry a úroky z úspor)(13) a dále různé příjmy a výhody nelegální — z obohacování na úkor společnosti i jednotlivce.

Demografické složení domácnosti (podíl ekonomicky aktivních členů a závislých osob) modifikuje diferenciaci pracovních příjmů. Celkové peněžní příjmy na hlavu jsou v důsledku působení tohoto faktoru více diferencovány, v obsahu diferenciaci se však snižuje úloha diferenciaci mzdové.

Způsob hospodaření se získanými peněžními a naturálními prostředky, závislý na objektivní situaci domácnosti, na jejích potřebách, na spotřebních orientacích a postojích i na společenské nabídce, se promítá v odlišné míře kumulace užitných hodnot různé věcné struktury, kvality, stáří, míry opotřebenosti i v rozdílném objemu peněžních rezerv domácnosti. Pro posouzení aktuálních hmotných možností (i například možné reakce na změny cen) je podstatnější dosažená úroveň hmotného vybavení a rezerv než výše aktuálního pracovního příjmu. Jak mimořádně příznivá souhrnná příjmová situace, tak nízká úroveň rozvinutosti potřeb podporují kumulaci hodnot a tvorbu rezerv. Důsledky pro způsob života obou těchto skupin jsou rozdílné; spojuje je však to, že nakumulované užité hodnoty a zdroje jsou přenášeny na generaci dětí. Rodičovská pomoc je v naší společnosti velmi frekventovaným je-

---

(12) Podle výsledků výzkumu uskutečněného Výzkumným ústavem obchodu přiznalo 34,1 % domácností zvyšování příjmu přesčasovou prací, 8,5 % vedlejším pracovním poměrem, 5,8 % dlouhodobou dohodou o pracovní činnosti a 14,2 % dohodami o provedení práce, 10,3 % prodejem zemědělských přebytků, 2,2 % soukromou činností s povolením NV, 6,8 % formami tzv. občanské výpomoci a 7,5 % aktivní účasti na zlepšovatelském hnutí. Podle výsledků stejného výzkumu nejméně 56 % domácností pěstuje v různém objemu ovoce a zeleninu a 15 % pěstitelů své výpěstky také prodává, 41 % domácností chová užitková zvířata a 12 % chovatelů část produkce prodává (Výzkum spotřebního chování).

(13) V roce 1983 dosáhly například dávky nemocenského pojištění, zabezpečení matky a dítěte a zabezpečení v nemoci 28,8 mld. Kčs, z toho rodinné přídatky 15,5 mld. Kčs. Objem úroků z vkladů a výher na výherních vkladních knížkách dosáhl 5,4 mld. Kčs.

vem.(14) Projevem je například oživení instituce věna a výbavy i růst společenského významu instituce dědictví.

Empirický výzkum těchto kumulačních a přerozdělovacích procesů a jejich důsledků pro vývoj hmotných možností i pro reálnou úroveň a diferenciaci uspokojování potřeb je teprve před námi. Z dosavadních poznatků o vývoji hmotné životní úrovně (především příjmů a vybavenosti) a o vlivu příjmové úrovně na strukturu životních činností (přesněji o málo účinném vlivu) lze však předběžně zformulovat několik, byť dosud hypotetických závěrů:

1. Individuální hmotná situace není a v daných rozdělovacích a přerozdělovacích poměrech ani nemůže být plně závislá na aktuálním pracovním příjmu, což ovlivňuje proces vzniku a orientace ekonomických zájmů a hmotné stimulace pracovního výkonu. Při konstrukci stimulačních mechanismů musíme vycházet z celého komplexu zdrojových, důchodových faktorů a jejich působení v čase. Zvyšování úlohy pracovních příjmů v procesech tvorby hmotné situace předpokládá redukci váhy dalších zdrojů, zejména zdrojů nepracovních a nelegálních. Pro spolehlivé rozhodování je však nutno podstatně rozšířit naše znalosti o vývoji kumulované hmotné situace, užitných hodnot i peněžních rezerv obyvatelstva.

2. Vzhledem k pomalé dynamice příjmů ve skupinách s nízkými pracovními a sociálními příjmy a vzhledem k očekávané kumulaci příjmů a dalších důchodových zdrojů v některých skupinách a vrstvách se vnitrosociální rozptěti hmotných životních možností pravděpodobně rozšiřuje.

Tento závěr, který je v určitém rozporu s převažující nivalizační představou, vyvolává někdy určité pochybnosti. Pro jejich spolehlivé vyvrácení nemáme dosud k dispozici statistické ani výzkumné údaje. Problémem souběhu a kumulace příjmů, užitných hodnot a hodnotových rezerv jsme se dosud málo zabývali, nemáme rozpracovány indikátory ani způsoby jejich zjišťování. Přesto však lze tuto hypotézu opřít o řadu nepřímých ukazatelů, například o již konstatovanou diferenciaci úspor, prohlubující se diferenciaci domácností podle peněžních příjmů na hlavu i o takový ukazatel, jako je vývoj luxusních forem spotřeby.(15) V každém případě nás dostupná empirická zkušenost naléhavě orientuje na prohloubení výzkumu tohoto aspektu vnitrosociální diferenciace.

---

(14) Podle výzkumu Výzkumného ústavu obchodu z rodičů, jejichž děti mají samostatnou domácnost, 52 % poskytuje dětem peněžní částky, 65 % hmotnou podporu, 13 % podporuje děti jiným způsobem. Pouze 15 % rodičů prohlásilo, že své děti vůbec nepodporuje (Výzkum spotřebního chování).

(15) Není nám známo, jak se vyvíjí počet milionářů u nás. Avšak sám fakt jejich existence — ve srovnání s 20 % domácností, které vůbec nespoří (Výzkum spotřebního chování) — je argumentem prohlubující se hmotné diferenciace. Lze však uvést i méně extrémní příklady. Ještě v roce 1970 se 80 % domácností vešlo podle čistého peněžního příjmu na hlavu do příjmového intervalu 6.215 až 20.070 Kčs (rozptětí činilo 13.855 Kčs), kdežto v roce 1980 při celkovém růstu příjmové úrovně se hranice prvního a devátého decilu posunuly na 9.970 Kčs a 28.940 Kčs. Rozptětí se zvětšilo na téměř devatenáct tisíc. Zatímco průměrný čistý příjem na hlavu v dělnické domácnosti činil v roce 1980 17.468 Kčs, v domácnosti družstevníků 19.560 Kčs a v domácnosti zaměstnanců 20.045 Kčs, existovalo v Československu asi šest tisíc domácností samostatně činných osob, jejichž průměrný roční příjem na hlavu dosáhl 27.973 Kčs. Domácnosti důchodců bez ekonomicky aktivních členů nedosahují ani poloviny této částky, jejich příjem na hlavu činil v roce 1980 13.367 Kčs. Zvyšování horní hranice spotřebních možností indikuje dále růst cen nemovitostí, zlata, starožitností i formy luxusní spotřeby, jako je rozšiřování mezikontinentálních rekreačních cest, výstavba luxusních obytných vil a rekreačních objektů, prodej extrémně nákladných automobilů západní proveniencí atd.

3. Třetí závěr, který dostupný empirický materiál umožňuje, je popření těsné funkční vazby mezi růstem vybavenosti a osobního majetku a úrovní uspokojování potřeb a bohatosti životních aktivit. Uspokojování potřeb je samozřejmě ekonomicky podmíněno; při nízké úrovni hmotného zabezpečení je omezena jak škála možných potřeb, tak zejména formy a úroveň jejich uspokojování, prostor volby aktivit je ohraničený. Růst hmotných podmínek života sám o sobě však nezajišťuje transformaci v bohatou, mnohostrannou strukturu aktivit a bohatý, čínorodý lidský život. I průměrná příjmová a hmotná úroveň umožňuje v našich podmínkách využívat nabídky vzdělávacích, kulturních, sportovních a rekreačních aktivit a harmonizovat strukturu uspokojovaných potřeb. Bohatší hmotné zázemí umožňuje volbu nákladnějších a obvykle atraktivnějších variant uspokojování potřeb, stejně tak může být však spojeno s jednostrannou orientací na prestižní spotřebu, hromadění majetku, s privatizací, protispolečenským jednáním. Rozhodující je životní orientace osobnosti, její ideový a hodnotový svět. Hovoříme-li o projevech konzumenství, jde v první řadě o ty životní formy, kdy snaha o růst hmotného bohatství a jeho demonstraci nepodporuje, ale naopak ochuzuje životní prožitky. Socialistická společnost musí rozšiřovat disponibilitu užitnými hodnotami v té míře a těmi formami, které současně podněcují obohacování aktivit, růst uspokojování potřeb a rozvoj lidské osobnosti. Obohacovat lidský život vyžaduje obohacovat nejen hmotný, ale i duchovní svět člověka. Realizace sociálních cílů socialismu předpokládá jednotu působení hmotných a duchovních stimulů.

Orientace na kvalitu změn v hmotných podmínkách života

Dialektická souvztažnost ekonomického a sociálního rozvoje vyžaduje, abychom při vytyčování cílů a úkolů v sociální oblasti respektovali ekonomické možnosti a sociální efekty pro ekonomický vývoj. Na druhé straně je však náročně vytyčení cílů účinným dynamizujícím stimulem pro hledání společenských řešení.

První polovina osmdesátých let přinesla požadavek zvyšování kvality životní úrovně. Tuto orientaci na kvalitu nelze chápat jako krátkodobý ústup snížené dynamice tvorby zdrojů, která neumožňovala výraznější kvantitativní nárůst spotřeby. Orientace na kvalitu, na kvalitativní zdokonalování hmotných podmínek života se musí stát, jak také zdůraznily XVII. sjezd KSČ i XXVII. sjezd KSSS, trvalým strategickým principem vývojové fáze, v níž bylo extenzivním rozvojem dosaženo poměrně vysokého uspokojení základních potřeb. Zvyšování kvality životní úrovně předpokládá kvantitativní, objemový růst, ne však růst jakýkoli. Mnohé růstové procesy ve spotřebě již vyčerpaly svůj přínos, jejich další extenze není žádoucí (například energetická úroveň stravy, energetická spotřeba na vytápění domácností aj.). Ne každá forma zvyšování objemu spotřeby, zejména je-li vyjádřena pouze v cenových či nákladových ukazatelích, přináší růst objemu a kvality uspokojování potřeb.

Akceptování tohoto východiska samozřejmě otevírá obtížnou otázku, co to znamená zvyšovat kvalitu hmotných podmínek života a životní úrovně. Odpověď na ni bude nutno stále zpřesňovat. Pro současnou etapu jsou podle mého názoru rozhodující tyto oblasti:

— zvyšování kvalitativní úrovně uspokojování *základních životních potřeb* v těch oblastech, kde jsou v současné době největší problémy (životní prostředí, zdraví a kvalita výživy, racionalizace stravovacích zvyklostí, péče o fyzickou kondici a regeneraci sil),

— zvyšování úrovně uspokojování potřeb *příjmově nejhůře situovaných sociálních skupin* (plně invalidní osoby, ekonomicky neaktivní starší důchodci, osamělé matky s dětmi a vicedětné rodiny),

— urychlení *přeměn obsahu a délky společenské práce*,⁽¹⁶⁾ snížení podílu prací rizikových, namáhavých, jednoduchých, málo produktivních, zkrácení denní a týdenní pracovní doby,

— zvyšování úrovně *zespolečenštění v uspokojování potřeb*, další redukce domácích prací a zastavení expanze domácího hospodaření zkvalitněním tržní i netržní společenské nabídky výrobků, služeb a aktivit,

— urychlení *inovačních procesů* ve sféře osobní a společenské spotřeby obyvatelstva, zvyšování kvality a užitelnosti spotřebních produktů, racionalizace všech forem společenského styku technizací každodenního života,

— *snížování ztrát* společenského a individuálního času, prostředků a energií způsobených nekvalitní výrobou, neefektivní směnou a neracionální spotřebou,

— koncentrace společenského úsilí na tvorbu hmotných předpokladů a stimulů aktivit *uspokojujících náročné rozvojové potřeby* s cílem překonávat rozdíly v osvojení těchto aktivit v různých sociálních prostředích.

V podstatě jde o to, aby další zdokonalování hmotných podmínek života co nejrychleji a nejbezprostředněji našlo odezvu v úrovni uspokojování potřeb, v obohacování životních aktivit a tím i harmonizaci lidského rozvoje.

Orientace na aktivizaci subjektivního činitele

Důraz na kvalitativní aspekty dalšího zdokonalování hmotných podmínek života však vyčerpává pouze jednu stránku problému. Druhou představuje nezbytnost identifikovat prostředky k aktivizaci subjektivního činitele společenského reprodukčního procesu. Otázka, jakými mechanismy ovlivňuje subjekt reprodukční proces (v úzkém i širokém slova smyslu) a jak lze subjektivní síly lépe usměrnit a využít, bude ještě ke svému plnému zodpovězení vyžadovat hlubší rozpracování. Zřejmé však je, že klíčovým mechanismem se stává kvalita přípravy, rozmístění, využívání a reprodukce pracovní síly (jejích fyzických sil, znalostí a dovedností, pozitivních pracovních postojů, pracovní motivace). V kontextu, v němž se právě pohybujeme, vystupuje do popředí problém ekonomických zájmů a ekonomické motivace pracovníků.⁽¹⁷⁾

Zájem pracovníka na zajištění prostředků obživy a uspokojení potřeb je nepochybně silným prvkem jeho motivačního systému, který do značné míry určuje zaměření, formy a intenzitu životní aktivity. Důvodem, proč jako neekonomové vstupujeme do této hraniční oblasti, je poznatek vyplývající z rozboru procesů utváření celkové hmotné situace, podle něhož není síla ekonomického zájmu závislá bezprostředně a pouze na aktuálním pracovním příjmu. Závisí na již dosažené životní úrovni a hmotných aspiracích, na napětí mezi

---

(16) Nedílnou a v mnoha ohledech dokonce určující součástí hmotných podmínek života jsou podmínky práce — dosažitelná nabídka pracovních příležitostí v objemu, profesionální a kvalifikační struktuře, teritoriálním rozmístění, délka a organizace práce, pracovní prostředí aj. Skutečnost, že jsme se v tomto textu podmínkami práce nezabývali, není výrazem jejich podcenění. Jde o specifický, velmi složitý problém, který vyžaduje samostatné zpracování.

(17) V této souvislosti považují za nezbytné zdůraznit, že ekonomickou stimulaci pracovní síly nepovažují ani za jedinou, ani za univerzálně nejúčinnější, zejména po dosažení společenského hmotného standardu. Také k uvedení mechanismu ekonomické stimulace do pohybu musí sehrát podpůrnou úlohu další faktory, jako jsou společenské klima, atmosféra v pracovním kolektivu, pracovní a občanské postoje pracovníka aj.

dosaženým a žádaným, mezi možnostmi uspokojování potřeb a osvojenými potřebami. Chce-li společnost zvyšovat intenzitu ekonomického zájmu, nestačí jí nabídka růstu příjmů. Musí v první řadě stimulovat materiální potřeby prostřednictvím tržní nabídky výrobků a služeb, vytvářet prostor pro realizaci rostoucích příjmů. Nedostatečně atraktivní tržní nabídka užitných hodnot je první bariérou posilování a využívání ekonomického zájmu.

V průměru však hmotné aspirace při stávající úrovni nabídky předstihují možnosti. Usměrnění ekonomického zájmu je pak závislé na tom, jaké prostředky a cesty růstu spotřeby jsou společenskými poměry umožněny.

Společenskému zájmu odpovídá orientace pracovníka na růst množství, kvality a významu vykonávané práce a tím zprostředkovaně i na růst pracovního příjmu. Individuální možnosti zvyšování příjmu za společenskou práci jsou však značně ohraničené. Přesčasovou práci společnost administrativně limituje, administrativně a ekonomicky omezuje i podmínky pro souběžné pracovní poměry a pracovní činnosti. Prostor pro zvýšení příjmu růstem intenzity práce existuje jen v úkolové mzdě, a to ještě podmíněně. Mzdová zvýhodnění plynoucí z vyšší individuální kvality práce jsou ve vztahu k základní mzdě relativně nevýznamná, výkonová diferenciací se prosazuje jen v některých profesích a druzích pracovní činnosti. Jednotlivec tak ovlivňuje úroveň svého pracovního příjmu především volbou profese a zaměstnavatele, respektive národohospodářského odvětví, a úsilím o vzestup v řídicí hierarchii. Výjimky z tohoto pravidla jsou sice početné, nemění však skutečnost, že rozdělovací mechanismy neumožňují dosáhnout výraznějšího zvýšení pracovních příjmů v zaměstnání.

Prostor pro uplatnění pracovní aktivity se tak otevírá v různých formách individuální (i soukromé) práce. Schopnost společnosti otevřít prostor pro uspokojování ekonomických zájmů společenskou prací a naopak omezit ostatní zdroje je druhým faktorem účinnosti ekonomické stimulace.

Společenská opatření ke zvýšení účinnosti hmotné stimulace musí proto směřovat nejen do oblastí vlastních rozdělovacích mechanismů, ale do celé sféry organizace práce a pracovních vztahů, do řešení problémů tržní nabídky a omezování nelegálních a nepracovních příjmových zdrojů.

Předpokladem účinnosti těchto opatření je však zdokonalení ekonomických mechanismů a vztahů v reprodukčním cyklu, aby byl uvolněn prostor pro působení spotřeby na výrobu, aby byla posílena ekonomická zainteresovanost výrobce na tržní realizaci produkce a tím i na urychlení inovací, osvojování výroby nedostatkového či neexistujícího sortimentu, na vzniku nových druhů služeb. Řečeno slovy Marxe [Grundrisse 1971 : 45], spotřeba tím, že vytváří potřebu nové výroby, představuje její „ideální vnitřní hybný motiv“, pohnutky výroby. Skutečnost, že spotřební tlaky mají velmi malý a zprostředkovaný vliv na objem, strukturu a kvalitu výroby, na restrukturalizaci národního hospodářství, na dynamiku služeb znamená nejen omezení dynamizujícího potenciálu sociální sféry ve vztahu k ekonomickému rozvoji, ale i snížení zainteresovanosti pracujících na výsledcích práce.

V minulosti, jak bylo konstatováno v Politické zprávě ÚV KSSS XXVII. sjezdu, byly podceněny problémy materiální základny sociálně kulturní sféry a na její rozvoj se přidělovalo v podstatě to, co zbylo [XXVII. sjezd KSSS 1986 : 45]. Zvyšování aktivní úlohy subjektu vyžaduje tedy komplex opatření zdokonalujících mechanismy obousměrných vztahů ekonomiky a sociální sféry.

Literatura

- Analýza a modelovanie diferenciacie príjmov, výdavkov a úspor hlavných spoločenských skupín obyvateľstva ČSSR.* Bratislava, Výskumné výpočtové stredisko 1983.
- Analýza vývoja životnej úrovne obyvateľstva ČSSR v rokoch 1976–1980.* Bratislava, VÚŽU 1981.
- Havelka, J.: *Stav a vývoj životní úrovně obyvateľstva ČSSR.* Interní materiál. Praha, ÚFS ČSAV 1985.
- Historická statistická ročenka 1985.* Praha, FSÚ 1983.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ I.* Praha, Svoboda 1971.
- Metodika sestavení bilance tvorby a užití společenského produktu a národního důchodu.* Praha, FSÚ 1984.
- Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ.* Praha, Svoboda 1986.
- Skopal, Z.: *Výzkum spotřebního chování.* Praha, Výzkumný ústav obchodu 1985.
- Statistická ročenka ČSSR 1984.* Praha, FSÚ 1984.
- Štěpová, B.: *Vybavenost domácností předměty dlouhodobé spotřeby.* Praha, Výzkumný ústav obchodu 1984.
- Večerník, J.: *Dynamika mzdové diferenciace v socialistických zemích a postavení dělnické třídy.* Sociológia 1985, č. 7.
- Vítečková, J.: *Změny ve způsobu využití času obyvatel ČSSR v letech 1961–1980.* Sociologický časopis, 1985, č. 4.
- Vítečková, J.: *Teoreticko-metodologické poznámky k výzkumu hmotných podmínek života.* Sociologický časopis 1986, č. 3.
- Vybrané směry dlouhodobé strategie vědeckotechnického rozvoje do roku 2000.* Praha, Výzkumný ústav pro vědeckotechnický rozvoj 1985.
- Výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1980.* Praha, FSÚ 1982.
- XXVII. sjezd KSSS. Dokumenty a materiály.* Praha, Svoboda 1986.

Резюме

Я. Витечкова: Тенденции и проблемы развития материальных условий жизни

Автор продолжает теоретико-методологическую статью, опубликованную в журнал «Социологический часопис», № 3, 1986 г. Обобщая знания о развитии материальных условий жизни, она стремится к выделению тенденций и противоречий, недорешенных и вновь возникающих проблем.

Определяющую тенденцию развития представляет собой постоянный, постепенный социально-дифференцированный рост жизненного уровня, принесший обогащение, предметного мира человека, повышение его пространственной подвижности, а тем самым и стимулы для обогащения человеческой жизни. Одновременно была достигнута высокая степень преодоления социально-классового неравенства в условиях жизни.

Проблемы дальнейшего развития в этой области можно разделить на четыре группы (автор в статье не занимается условиями труда): 1. Комплексное обеспечение качества процесса биологического воспроизводства (окружающая среда, здоровая пища, медицинская помощь и профилактика заболеваний, физическая культура и отдых, популяционное развитие), 2. Ограничение трудоемкости процесса воспроизводства (в общественном и индивидуальном труде), 3. Усовершенствование рыночного предложения изделий и услуг (производительные товары, промышленные товары широкого потребления, жилища, услуги), 4. Рост качества удовлетворения потребностей из общественных фондов потребления (мощности, качество услуг, денежные ресурсы).

Утверждение социальной справедливости в разделении и потреблении предполагает углубление связи между трудом, вознаграждением за труд и жизненным уровнем. Принцип прямой зависимости вознаграждения от результатов труда утверждается пока медленно. Соотношение между заработком и материальным положением человека опосредствовано совмещением доходов, перераспределением в домашнем хозяйстве, переносом потребительских стоимостей и денежных средств между поколениями, кумуляцией стоимостей и резервов. Реальная внутриобщественная дифференциация поэтому в материальных условиях жизни развивается в определенной степени независимо от вознаграждения за труд; ход и итоги этих процессов, однако, мало изучены.

Стратегическим принципом современной фазы развития жизненного уровня, когда была достигнута высокая степень удовлетворения основных потребностей, является ориентация на новое качество, на удовлетворение качественно более высоких потребностей. Одновременно общество при этом стремится к усилению экономической

заинтересованности трудящихся, к повышению активной роли субъекта в экономическом развитии. Общественные меры по повышению эффективности материального стимулирования должны идти не только по направлению к области вознаграждения. Общество должно создать условия для повышения доходов по общественному труду, ограничить прочие, в частности, нетрудовые материальные ресурсы, усилить заинтересованность производителя в создании новых изделий, обеспечить улучшение рыночного предложения изделий и услуг.

Summary

J. Vítěčková: Development of Material Living Conditions — Tendencies and Problems

The present paper is a continuation of the theoretico-methodological study published in the Sociological Review No. 3, 1986. On the basis of a generalization of findings concerning the development of material living conditions, attempts are made to identify tendencies and contradictions, incompletely solved and newly arising problems.

The determinative developmental tendency is represented by a continuous, gradual, socially differentiated growth of the living standard accompanied by an enrichment of man's objective world, an enhancement of his mobility in space, and the hence ensuing stimuli aimed at the enrichment of human life. At the same time, social-class inequalities in living conditions have largely been overcome.

Problems of further development in this area can be broken down into the following four groups (working conditions have not been inquired into here): 1. Complex securement of the quality of the biological-reproduction process (living environment, healthy nourishment, medical care and prevention, physical condition and recreation, population development). 2. Reduction of the working exactingness of the reproduction process (in both socially productive and individual work). 3. Improvement of the market supply of products and services (foodstuffs, industrial consumer goods, flats, services). 4. Rising quality of the satisfaction of needs from social consumption funds (capacities, quality of services, pecuniary benefits).

The enforcement of social justice in distribution and consumption necessitates an intensification of the relation between work, working remuneration and living standard. For the time being, the principle of direct dependence of remuneration upon working results is asserting itself only slowly. The relation between the working income and man's material situation is mediated by the concurrence of incomes, redistribution in the household, intergeneration transfer of utility values and financial means, cumulation of values and reserves. Consequently the real intrasocial differentiation in material living conditions is, to a certain extent, developing independently of the working income; so far, however, the course and result of these processes has not been sufficiently examined.

The strategic principle of the present developmental phase of the living standard, marked by the achievement of a high degree of satisfaction of basic needs, is an orientation to a new quality, to the satisfaction of qualitatively higher needs. At the same time society takes pains to strengthen the working people's economic commitment, to increase the active role of the subject in economic development. Social measures aimed at increasing the effectiveness of material stimulation should not bear upon the sphere of remuneration only. Society is bound to create conditions for increasing incomes in socially productive work, to reduce other, particularly non-working material resources, to reinforce the producers' interest in product innovations, to secure the improvement of the market supply of products and services.

Úvod

Tato stať navazuje na předchozí analýzu právně sociologických aspektů rozvodovosti v ČSSR a v SSSR [Haderka 1984; 1985]. Jejím cílem je odpovědět na otázku, jaká je dynamika tohoto jevu v jednotlivých socialistických zemích,⁽¹⁾ když v každé z nich platila a platí jiná právní úprava manželského a rodinného práva, která působí jako jeden z významných faktorů ovlivňujících výrazně rozvodovost.

V tomto ohledu možno konstatovat, že všechny uvedené státy, přes rozdíly v právní úpravě, patří do skupiny zemí respektujících právní model, který označujeme jako socialistické rodinné právo — a patří sem samozřejmě i SSSR a ČSSR [Vorožejkin 1979].

Ve všech těchto státech je za manželství považován pouze ten svazek muže a ženy, který je uzavřen před státním orgánem, a nikoli svazek faktický. Všechny uzákonily rovnost práv a povinností muže a ženy v manželství i mimo ně. Za života manželů je manželství zrušitelné jen rozvodem (*divortium a vinculo*); odluka od stolu a lože není právně upravena. Všechny znají neplatnost manželství. Žádný z jejich právních řádů neuznává rozvod pouze na principu sankčním. Základním důvodem rozvodu je objektivní princip rozvratu manželského soužití, který je v některých kodexech kombinován se subjektivním principem viny na rozvratu, nebo principem konsenzuálním, zatímco princip repudiační se téměř neuplatňuje.

Po procesní stránce se klade velký důraz na mediační, smířčí působení soudu, popřípadě mimosoudních specializovaných orgánů (zvl. manželských poraden). O rozvodu je oprávněn ve všech těchto státech rozhodovat pouze soud, nikoli administrativní orgán (částečná výjimka existuje pouze v SSSR). V rozvodovém řízení v zásadě platí princip zjišťování materiální pravdy, pokud nejde o rozvod na podkladě dohody manželů. V souvislosti s rozvodem se ve všech těchto státech upravují práva a povinnosti rodičů k nezletilým dětem na dobu po rozvodu. Značné podobnosti vykazují i hlavní důsledky rozvodu v oblasti osobní a majetkové.

Všechny tyto státy přešly od buržoazních právních úprav na pozice socialistického rodinného práva již na přelomu čtyřicátých a padesátých let; jeho ustanovení byla v průběhu doby prohloubena a doplněna dalšími.

Přesto rozdíly v rozvodových úpravách jsou a nelze je bagatelizovat. Tři z uvedených států mají monistickou právní úpravu rozvodu, která spočívá na výhradním objektivním principu rozvratu. Jsou to NDR, RSR a ALSR.⁽²⁾

---

(1) Jde o: Německou demokratickou republiku, Polskou lidovou republiku, Maďarskou lidovou republiku, Socialistickou federativní republiku Jugoslávii, Albánskou lidovou socialistickou republiku, Rumunskou socialistickou republiku, Bulharskou lidovou republiku.

(2) Současná právní úprava v NDR je obsažena v rodinném kodexu z 20. 12. 1965, tzv. Familiengesetzbuch (FGB), který je publikován v Gesetzblatt 1966, I., S. 1. Objektivní princip je omezen pouze při nepřiměřené tvrdosti, tzv. Härteklausel, která se však používá jen zcela výjimečně.

Polská právní úpava kombinuje objektivní princip se subjektivním principem, který omezuje v některých situacích přípustnost rozvodu.(3)

Maďarská právní úprava kombinuje princip rozvratu s konsenzuálním principem.(4)

Současná bulharská právní úprava kombinuje objektivní princip rozvratu s fakultativním upuštěním od zjišťování viny na rozvratu na návrh účastníka; vedle toho má zaveden i konsenzuální princip.(5)

Velmi pestrý kaleidoskop představují jugoslávské právní úpravy, protože v SFRJ má každá svazová republika a autonomní oblast vlastní rodinněprávní úpravu z let 1973—1984, když byla provedena legislativní decentralizace po ústavní reformě z roku 1971. Zpravidla je princip rozvratu kombinován alespoň s jedním dalším principem.(6)

V RSR platí Codul familiei (CF), z 29. 12. 1954, uveřejněný v Buletinul Oficial 1954, č. 1, který byl vícekrát novelizován. Stalo se tak v letech 1956—1977. Objektivní princip je zmírněn judikaturou, podle níž rozvod nelze povolit, když příčiny rozvratu leží jen na straně navrhovatele a odpůrce se rozvodu brání. Novela z r. 1966 zpřísnila přístup k rozvodu kladením důrazu na závažnost příčin rozvratu a na zájem nezletilých dětí. Další novela z r. 1974 nadto podstatně zpřísnila procesní postup, zvláště pokud jde o průběh smířčího řízení a deliberační lhůty před rozvodem.

Současná albánská právní úprava je obsažena v rodinném kodexu z 23. 6. 1965 (viz Lübchen G. A. — Mehnert A. (ed): *Familiengesetze soz. Länder*. Berlin, Staatsverlag 1971). Příčiny rozvratu uvádí jen příkladmo. Otázku viny lze sice řešit, ale rozvod lze povolit i proti vůli nevinného manžela.

(3) Polský Kodeks rodzinny z r. 1950 vystřídá Kodeks rodzinny i opiekuńczy (KRiO) z 24. 2. 1964, Dziennik ustaw 1964, částka 9, č. 59, který byl novelizován v r. 1975 zákonem č. 234/1975 Dz.u. I přes existenci rozvratu lze návrh na rozvod zamítnout, jestliže a) rozvod by byl v rozporu se zájmem nezletilých dětí, b) nebo by byl v rozporu se zásadami společenského soužití, c) nebo je-li požadován manželem, který je výlučně vinen rozvratem, a to proti vůli nevinného manžela, ledaže nesouhlas odpůrce odporuje zásadám společenského soužití — jmenovitě tehdy, vytvořil-li se již faktický svazek s dětmi, který nemůže být legalizován sňatkem. Vina se zjišťuje, pokud není oboustranně navrženo upuštění od tohoto výroku.

(4) V Maďarsku byl rodinný kodex, obsažený v zákonném článku IV/1952 nahrazen zákonným článkem I/1974, který je otisknut v Magyar Közlöny ze 14. 5. 1974, částka 31 z r. 1974. Na podkladě dohody manželů je možno rozvod provést jen tehdy, když se předem dohodli o následcích rozvodu ve sféře osobní a majetkové tak, že jejich dohody může soud schválit, popřípadě musí soud tyto otázky vyřešit sám. Zkoumá se také bezvadnost projevů vůle obou manželů, nesoucích se k dohodě o zrušení manželství. Od 1. 7. 1987 vstoupí v účinnost nový rodinný kodex, to je zák. č. IV/1986 z 24. 10. 1986. Tento dohodu o rozvodu předpokládá také tehdy, jestliže manželé žili 3 léta odděleně. Procedurálně rozvod podstatně zpřísnil. Rozvodovost mezitím totiž stoupla až na 2,7.

(5) Tato úprava je obsažena v zákoníku z 15. 3. 1968, označeném jako Semeen Kodeks, otisknutém v Deržaven vesnik č. 23/1968, s novelami z r. 1973 a 1976; nyní je nahrazen stejnojmenným kodexem ze 17. 5. 1985, č. 41/85 D. V. Rozvod na základě dohody manželů je přípustný, jestliže a) manželství trvá alespoň tři léta a dále b) manželé se dohodli o výchově a výživě společných nezletilých dětí, o vypořádání společného majetku, o bytě, o výživném rozvedeného manžela a soud všechny tyto dohody jako vyhovující právnímu řádu schválil. Vedle toho je použití tohoto postupu opatřeno několika procesními brzdami, takže nejde o proceduru ani rychlou, ani snadnou.

(6) Rozvod je přípustný:

- Pro absolutní důvody, spočívající na manželském provinění — v Černé Hoře.
- Pro absolutní důvody objektivní povahy (duševní choroba, nevěstnost, trestní odsouzení) — v Černé Hoře, Chorvatsku, Bosně a Hercegovině.
- Pro relativní důvod rozvratu — ve všech svazových republikách a autonomních oblastech, přičemž vina se zjišťuje jen v Černé Hoře, Makedonii a Vojvodině.
- Na podkladě dohody manželů — ve všech svazových republikách a autonomních oblastech, ale právní předpoklady se různí. V Chorvatsku a Bosně-Hercegovině je tato forma vyloučena, mají-li manželé nezletilé nebo jim naroveň postavené děti.

Tabulka 1. Rozvodovost v evropských socialistických státech

Stát	Rozvodovost na 1000 obyvatel				
	1960	1970	1975	1979	1983
BLR	0,93	1,17	1,26	1,37	1,47
MLR	1,67	2,21	2,46	2,58	2,59
NDR	1,42	1,61	2,47	2,67	2,90
PLR	0,50	1,06	1,21	1,14	1,11
RSR	2,01	2,39	1,62	1,63	1,54
SFRJ	1,20	1,01	1,18	0,96	1,00
Pro srovnání:					
ČSSR	1,12	1,74	2,18	2,12	2,35
SSSR	1,30	2,60	3,10	3,60	3,48

Poznámka: údaje pro ALSR nejsou dostupné

V některých případech se vliv právní úpravy na rozsah rozvodovosti projevil velmi výrazně. Nejmarkantněji se tak stalo v případě Rumunska po procesní novele z roku 1966; počet povolených rozvodů v roce 1967 byl mizivý, teprve poté začala rozvodovost narůstat [Festy-Prioux 1975 : 983; Commaille 1978 : 53].

Základní směry vývoje rozvodovosti v evropských socialistických státech

Hladina rozvodovosti v jednotlivých evropských socialistických státech není zdaleka stejná a nebyla taková ani v minulosti.

Především si musíme uvědomit, že všechny tyto státy byly těžce zasaženy důsledky II. světové války, která v některých z nich velmi vážně narušila rovnováhu vzájemné relace početnosti pohlaví, ve všech odloučila od sebe milióny manželských partnerů, zničila nebo narušila rodinný život velkého procenta existujících nebo potenciálních rodin.

Tak, jako měla vzápětí explozi sňatečnosti a porodnosti v prvních poválečných letech, tak přivodila v několika letech po roce 1945 i vysoko vzedmutou vlnu rozvodovosti. Ta vcelku odezněla do počátku padesátých let.

Přelom konce čtyřicátých a počátku padesátých let byl přitom v legislativním přístupu i v převládajícím morálním nazírání poznamenán poměrným rigorismem v postoji k rozpadu rodin a rozvodovosti. Tato situace se postupně měnila, projevila se obecná tendence k zmírnění podmínek, za nichž bylo lze rozvodu dosáhnout, což došlo výrazu v zákonodárných úpravách z první poloviny šedesátých let.

Proto také bude užitečné zaměřit se na vývoj rozvodovosti v následujících dvou deceniích.

Pokud jde o počet rozvodů, povolených na 100 uzavřených manželství, ve smyslu úhrnu tzv. redukovaných rozvodů, podávajících údaj o tom, jaký podíl ze souboru exponovaných sňatků zaniká rozvodem, pak pro léta 1979–80 připadalo: v NDR 32,3, v MLR 28,9, v RSR 20,9, v BLR 18,5 a v PLR 13,8 (v ČSSR 26,6, v SSSR 37,4) [Maňk 1978 : 103; Rozvodovost 1981; Monnier 1982; Stabilita 1983; Populační 1983; Rocznik 1981].

Z podaného přehledu vidíme, že zvláštní případ tvoří rumunský vývoj, kde, jak jsme si už řekli, rozsah rozvodovosti byl v dlouhodobém vývoji ovlivněn především legislativními opatřeními. Zvláštní je také případ Jugoslávie, která

po roce 1960 má rozvodovost poměrně stabilizovánu, s tendencí k poklesu.

NDR, MLR, BLR a PLR ukazují tendenci k postupnému nárůstu rozvodovosti a tato skupina se zase rozpadá na dvě podskupiny. NDR a MLR mají nepoměrně vyšší rozvodovost než PLR a BLR. Nižší rozvodovost souvisí zřejmě jednak se stupněm ekonomických přeměn (zvláště co do urbanizace, industrializace apod.), jednak se společenským klimatem, přičemž, jmenovitě pokud jde o Polsko, nelze podceňovat ani vlivy katolické religiozity.

Z našeho hlediska bude aktuální zaměřit se především na vývoj rozvodovosti u našich bezprostředních sousedů, tedy v NDR, MLR a PLR.

Rozvodovost v Německé demokratické republice

Území a obyvatelstvo NDR bylo vlivy následků II. světové války poznamenáno ještě i počátkem padesátých let. Tak v roce 1950 při 18 388 000 obyvatel byla sice vysoká sňatečnost (11,7 na 1 000 obyvatel), ale současně bylo povoleno ještě 49 860 rozvodů, což představovalo hrubou míru rozvodovosti 2,7 na 1 000 obyvatel. Teprve další léta znamenala postupný pokles až na 1,42 v roce 1960.

Okolnost, že od 1. 1. 1966 vstoupil v účinnost *Familiengesetzbuch*, nepředstavovala zpočátku nějaký zlom ve vývoji rozvodovosti směrem k radikálnímu vzestupu. Ten se dostavil až od roku 1971 do roku 1974 a plně se manifestoval v následujících letech. Z toho je patrné, že příčiny je nutno hledat mimo sféru právní úpravy. V kvinkviniu 1955/59 hrubá míra rozvodovosti činila 1,3, 1960/64 1,5, 1965/69 1,7, 1970—1974 2,0, 1975—1979 2,6 a pak se držela přes 2,7.

Poznamenejme také, že počet obyvatelstva NDR soustavně klesal, což je jev v socialistických státech jinak neobvyklý: v roce 1980 činil již jen 16 737 000. Sňatečnost se přitom v posledních letech pohybovala kolem 8 sňatků na 1 000 obyvatel. Vysvětlení je snad v tom, že část mladé generace začíná dávat přednost neformálním svazkům.

Mezi osobami, vstupujícími do manželství, je značný počet rozvedených. Tak v roce 1979 stav mužů, vstupujících do manželství byl: 78,7 % svobodní, v 2,6 % vdovci, a v 18,7 % rozvedení. U žen byla tato skladba následující: v 80,8 % svobodné, v 2,1 % vdovy a v 17,1 % rozvedené.

Průměrný sňatečný věk v roce 1979 byl u mužů tento: u svobodných 23,3 let, u vdovců 55,1 let, u rozvedených 35,5 let. Celkový průměr sňatečného věku mužů byl 26,4 let. u žen průměrný sňatečný věk svobodných činil 21,3 let, u vdov 46,8 let, u rozvedených 32,8 let a u globálu 23,1 let.

Pokud jde o zahajování rozvodového řízení, zvětšoval se postupně počet žen jakožto navrhovatelek rozvodového řízení. Koncem padesátých let jich bylo již mírně přes polovinu, v roce 1975 jejich podíl dosáhl již asi 3/4 z celkového počtu navrhovatelů.

Co se týče příčin rozvodu zjištěných soudem, pak například v roce 1975 se situace jevila takto:

manželská nevěra	53 %
různost povah a názorů	36 %
sexuální neshody	26 %
alkoholismus	24 %
násilné chování	20 %
lehkomyslné uzavření manželství	15 %

Některé z těchto příčin se ovšem překrývaly.

Koncem sedmdesátých let se rozvádělo asi 1 % ze všech existujících manželství ročně. Ve skladbě rozvedených manželství rostl podíl manželství

s nezletilými dětmi (tedy mladšími 18 let). V roce 1968 jich byly již 2/3 z celkového počtu. Pokud jde o porozvodovou úpravu práv a povinností rodičů k těmto dětem, byla rodičovská práva přenesena na matku asi v 90 % případů, u otců toto procento nikdy nepřesáhlo 5 %.(7)

Rozvodovost v Maďarské lidové republice

Podle dat zveřejněných Ústředním statistickým úřadem MLR byla dosud rozvodovost na stálém vzestupu. Je ovšem doprovázena poměrně vysokou sňatečností. Základní data v tomto ohledu ukazuje tab. 2.

Tabulka 2. Sňatečnost a rozvodovost v MLR

Rok	Uzavřená manželství		Povolené rozvody	
	absolutně	index na 1000 obyvatel	absolutně	index na 1000 obyvatel
1949	107 820	11,7	12 566	1,4
1960	88 566	8,9	16 590	1,7
1965	89 611	8,8	20 363	2,0
1970—74 (průměr)	97 956	9,4	24 092	2,3

Od roku 1975 pod vlivem změny právní úpravy, která přece jen ulehčila možnosti dosáhnutí rozvodu, když se o něm oba manželé dohodli, se projevil nárůst rozvodovosti z 2,5 na 1 000 obyvatel v roce 1975 na 2,7 v roce 1985.

Pokud jde o přístup soudů k rozvodovým věcem, byl před novelou stav takový, že asi ve 2/3 případů byl rozvod povolen. Po novele (resp. rekodifikaci) z roku 1974 tento počet poklesl asi na 3/5, ale tento pokles nejde na vrub zamítavých rozhodnutí, nýbrž „přelil“ se do skupiny věcí, skončených jinak, totiž na vrub zvýšeného podílu zpětvzetí návrhů na rozvod, popřípadě zastavení řízení z jiných důvodů. Není však k dispozici žádná evidence toho, v kolika z těchto případů, eventuálně v jakém časovém odstupu došlo k podání rozvodového návrhu, popřípadě s jakým výsledkem se setkal.

Pokud jde o realizaci mezi rozvody povolenými na podkladě zjištění rozvratu a rozvody povolenými na podkladě dohody manželů, připadá jedna třetina na prvé a dvě třetiny na druhé z nich.(8)

Rozvodovost v Polské lidové republice

Rozvodovost je v Polsku předmětem soustavného a rozvinutého sociologického studia.

Polští autoři shodně konstatují, že i když Polsko v porovnání s jinými evropskými socialistickými státy má poměrně nízkou rozvodovost, je nutno vidět nepříznivé dlouhodobé trendy jejího vývoje, které se projeví po odeznění bezprostředních následků druhé světové války a trvají doposud. Přitom pokud jde o právní úpravu, nynější Kodeks rodzinny i opiekuńczy se v otáz-

(7) Právně sociologickými otázkami rozvodu se v NDR zabývá dlouhodobě katedra rodinného práva Humboldtovy univerzity v Berlíně. Z literatury viz např. Grandke [1980], Halgasch [1971 : 1–9], Halgasch-Lungwitz [1974 : 72] a [1975 : 95 an].

(8) Nutno však zdůraznit, že právní praxe i teorie nečiní v MLR mezi oběma typy rozvodů dělicí čáru potud, že i rozvody, povolené na podkladě dohody manželů chápe jako rozvod, spočívající na důvodu rozvratu, jenže zjištěného „jen“ ze souhlasného prohlášení manželů [Bacsó 1979; Igazságügyi 1977].

Tabulka 3. Rozvodovost v PLR

Rok	Počet rozvodů v tisících	Index na 1000 obyvatel	Index na 1000 nově uzavřených manželství
1950	11,0	0,4	41,2
1955	13,3	0,5	51,4
1960	14,8	0,5	60,7
1965	23,6	0,8	117,8
1970	34,6	1,1	123,3
1975	41,3	1,2	neuvedeno
1980	39,8	1,1	neuvedeno

kách rozvodu podstatně neliší od Kodeksu rodinného z roku 1950, takže faktor právní úpravy je vcelku neměnný. Přitom v letech 1950—1980 počet rozvodů vzrostl v absolutních cifrách asi čtyřnásobně. Hrubá míra rozvodovosti vzrostla v téže době trojnásobně. Podíl počtu rozvedených manželství v globálu povolených rozvodů se z 25 % zvýšil na více než 60 %.

Nápad rozvodových věcí u polských soudů byl přitom skoro dvojnásobný než počet povolených rozvodů. Některé bližší údaje ukazuje tab. 3.

Pokud jde o rozbor příčin rozvratu manželství, analýza Institutu badań prawa sądowego z roku 1974 ukázala tyto výsledky:

Příčina rozvratu	Výskyt v %
trvalý vztah k jiné osobě	20,5
jiná nevěra	23,8
alkoholismus	23,1
sexuální neshody	4,9
finanční neshody	4,1
hrubé chování	3,8
nezájem o rodinu a domácnost	5,7
nehospodárnost, lehkomyšlnost	0,7
závadné chování k rodičům manžela	0,6
jiné příčiny	12,8

Jako nejtrvanlivější se jevila manželství uzavíraná muži ve věku od 20—29 let a pak od 50 let výše, u žen ve věku mezi 20—24 rokem věku a pak na 40 let.(9) Průměrný věk rozvedených činil (v r. 1974) u mužů 37,8 let a u žen 34,5 let. Značně vyšší rozvodovost se týká osob s vyšším a se středním vzděláním než osob se základním vzděláním (což se projevuje i u nás).

V sedmdesátých letech více než polovina rozvodů byla povolena u manželství trvajících méně než 10 let, počítá-li se doba od uzavření manželství do nápadu věci u soudu.

I v Polsku jsou po rozvodu manželství nezletilé děti v naprosté většině případů svěřovány matkám. Ovšem polská právní úprava, podobně jako úprava NDR, je odchylná od naší (viz § 26 zák. o rodině č. 94/63 Sb.) v tom smyslu, že na dobu po rozvodu se rozhoduje o rodičovských právech, nikoli jen o výchovném prostředí. Jak z tohoto hlediska vypadala skladba rozhodnutí (v r. 1974) ukazují následující údaje:

(9) V té souvislosti poznamenejme, že podle KRiO je věková hranice pro uzavření sňatku u mužů vyšší než v jiných evropských socialistických státech, totiž 21 let (s možností udělení přivolení po 18. roce věku). U žen je to 18 let (s možností přivolení po 16. roce věku).

Způsob rozhodnutí	0/0
výkon rodičovských práv svěřen matce s omezením rodičovských práv otce	69,9
výkon rodičovských práv ponechán oběma rodičům	20,0
výkon rodičovských práv zůstaven matce za současné- ho zbavení, omezení, klidování práv otce	5,4
výkon rodičovských práv svěřen otci s omezením vý- konu rodičovských práv matky	2,6
výkon rodičovských práv svěřen otci za současného zba- vení, omezení či klidování práv matky	0,6

Vliv industrializace a urbanizace na rozvodovost

Významným faktorem, který působí k rozvodovosti ve všech evropských so-
cialistických státech, je proces industrializace a urbanizace, s tím související
mobilita obyvatelstva a anonymita života ve velkých městských celcích. Mů-
žeme to dokumentovat na řadě příkladů.

Například v Jugoslávii jsou značné rozdíly v rozvodovosti v jednotlivých

Tabulka 4. Rozvodovost v republikách a autonomních oblastech SFRJ

Rok	Bosna Herce- govina	Černá Hora	Chor- vatsko	Make- donie	Slo- vinsko	bez aut. obl.	Srbsko celé	jen Vojvod.
1953	0,7	0,6	1,0	0,8	0,7	1,3	1,0	1,0
1961	0,9	0,8	1,2	0,6	1,0	1,5	1,4	1,7
1971	0,8	0,5	1,2	0,3	1,1	1,2	1,2	1,8
1974	0,9	0,5	1,4	0,6	1,2	1,4	1,3	1,9

Tabulka 5. Rozvodovost v PLR — podle vojvodství (1980)

Vojvodství	Index rozvodovosti na 1000 obyvatel
Biała Podlaska, Ciechanów, Chelm, Krosno, Leszno, Lomża, Nowy Sącz, Ostrolęka, Przemyśl, Radom, Rzeszów, Tarnobrzeg, Tarnów, Zamość	do 0,5
Białystok, Bialsko, Bydgość, Częstochowa, Gorzów, Kalisz, Kielce, Konin, Lublin, Pila, Piotrków, Płock, Siedlec, Sieradz, Skirzernice, Suwałki, Toruń, Włocław	od 0,6 do 1,0
Elbląg, Jelenia Góra, Katowice, Kraków, Olsztyn, Poznań, Ślupsk, Wielki Brzeg, Wrocław, Zielona Góra	od 1,1 do 1,5
Gdańsk, Koszalin, Legnica, Szczecin	od 1,6 do 2,0
Warszawa	od 2,1 do 2,5
Łódź	od 2,6 do 3,0
Warszawa — město	3,5

Tabulka 6. Rozvodovost v NDR — podle krajů

Kraj (Bezirk)	Index rozvodovosti na 1000 obyvatel
Cottbus, Dresden, K. Marx-Stadt, Neubrandenburg, Suhl	od 2,0 do 2,5
Leipzig, Potsdam, Erfurt, Magdeburg, Rostock, Schwerin, Gera, Halle	od 2,6 do 3,0
Frankfurt n. O.	od 3,1 do 3,5
Berlin	od 4,1 do 4,5

svazových republikách či autonomních oblastech výrazně závislé na stupni jejich industrializace a urbanizace [Bromley—Kašuba 1982 : 340] (viz tab. 4). Podobný trend ukazují údaje z PLR (viz tab. 5) a NDR (viz tab. 6). Silný vliv industrializace a urbanizace na míru rozvodovosti je prokazatelný ve všech evropských socialistických zemích.

Společenská akceptace některých právních variant rozvodu

A. Zjišťování viny na rozvratu

Jen některé evropské socialistické státy podržely právní úpravu, která připojí zjišťování viny na rozvratu (rozvodu), přičemž ovšem jde i zde o kombinaci objektivního principu rozvratu se subjektivním principem zavinění, nikoli o model sankčního rozvodu.

Mezi právními teoretiky byly vedeny diskuse o tom, zda princip zjišťování viny v rozvodovém výroku má dále své opodstatnění a zejména, zda je možno považovat jej za životný v současné době.⁽¹⁰⁾

Sociologické poznatky z PLR a BLR, kde je tato praxe zachována, naznačují, že je v těchto státech přijímána kladně a pro nemalou část rozvádějících se občanů má stále smysl. V Polsku se výroku o vině dožadovalo v sedmdesátých letech na 35 % účastníků rozvodového řízení, v BLR skoro polovina. Přitom zřejmě více na tomto výroku záleží ženám. (To je ostatně poznatek, který z doby před r. 1964 platil i u nás.) Od poloviny r. 1985 se v BLR podle nového rodinného kodexu vina zjišťuje vždy, pokud oba účastníci výslovně nepožádají o upuštění od tohoto výroku.

B. Frekvence rozvodu na podkladě dohody

Ukázali jsme si už, že rozvod na základě dohody manželů stáhl na sebe v Maďarsku asi 2/3 z celkového globálu povolených rozvodů. Tak je tomu ovšem za stavu, že procesně nejde o zvláštní formu rozvodu.

Jinak je tomu tehdy, jestliže zákonodárce se rozvod na základě dohody manželů snaží ohradit garancemi, které mají čelit tomu, aby tohoto postupu nebylo používáno u nedávno uzavřených manželství, neboť přístup k němu nečiní rychlým.

Právě tento postup zvolil bulharský zákonodárce v roce 1968 a 1985, kdy tuto formu učinil nedostupnou pro manželství mladší původně 2 let a pak

⁽¹⁰⁾ K tomu viz např. Másilko — Vaněček [1968 : 191]. Bylo dokonce raženo i mínění, že subjektivní princip odporuje základním zásadám našeho právního pořádku. Opačný názor zastává např. Vorožejkin [1972] a Pravovyje osnovy braka i semji [1969].

3 let, předepsal předcházející dohodu o dětech, společném majetku a bytu i výživném druhého manžela (a to akceptabilní pro soud), a kromě toho předepsal dvojí deliberační lhůtu, obligatorní osobní dostavení manželů k smírnému i spornému řízení a soudu umožnil zkoumat motivy rozhodnutí manželů.

Výsledek byl ten, že počet rozvodů povolených na podkladě dohody manželů nepřevýšil po zavedení této úpravy ani 5 % z celkového počtu povolených rozvodů [Popov 1975].

Potvrzuje se poznatek, že mezi kandidáty rozvodu, kteří jsou oboustranně srozuměni s likvidací manželství a nemají navzájem majetkové požadavky ani zájem na morální satisfakci, panuje tendence dosáhnout rozvodu rychle a snadno. Proto volí tu zákonnou variantu, která tento výsledek dovoluje, byť i za cenu různých předstírání. Rozvod na podkladě konsensu, bez provádění důkazů nemá pro ně přitažlivost, jestliže je tato procedura zdoluhavá.

Tento poznatek učinila již sovětská sociologie a shodné jsou i poznatky z Francie po reformě z roku 1975 [Commaille 1978].

Souhrnná konstatování

1. Ve všech evropských socialistických státech je *rozvod právně poměrně snadno dostupný*. Páteří právní úpravy po čtyřicetiletém vývoji následujícím po druhé světové válce zůstává rozvod na základě rozvratu; ve většině těchto států však došlo postupně k posunu od čistě monistického modelu ke complementárnímu řešení, kdy objektivní princip je kombinován s aplikací dalších principů (Československo přitom zůstává jedním z těch států, kde monismus zůstává zachován). Tato evoluce byla do značné míry protikladná vývoji, který mezitím nastal v evropské oblasti tzv. civilního práva a v anglo-americké oblasti common-law, kde se objektivní princip stále výrazně pro-sazoval vedle jiných, dříve zakotvených principů a jen někde se stal nejen vedoucím, ale i výlučným.

2. Na rozdíl od řady kapitalistických států je rozvod v evropských socialistických státech *ekonomicky dostupný* bez velkých finančních obětí.

Těživé bývají ovšem některé vedlejší ekonomické důsledky rozvodu, spojené s majetkovým vyrovnáním, bytovou otázkou, alimentacním nárokem rozvedeného manžela (v praxi zpravidla ženy), ale i ty jsou podstatně omezenější než v řadě právních úprav kapitalistických států. Ze sociologického hlediska představují ostatně určitou brzdu proti neuváženým rozvodům.

3. *Společenská akceptabilita rozvodu* je velmi značná, i když mezi jednotlivými evropskými socialistickými státy jsou v tomto ohledu rozdíly. U generací, které do sňatečného věku dospěly v první polovině šedesátých let a později, se jeví výrazně menší rozpačitost, pokud jde o používání tohoto postupu k právní likvidaci manželství. Všude se v tomto ohledu změnilo společenské klima, přičemž velmi značnou roli v tomto směru sehrály masové komunikační prostředky.

4. *Podíl žen jako navrhovatelek rozvodu* ve všech sledovaných státech postupně rostl a byl přímo úměrný jejich ekonomické nezávislosti. Jen výjimečně se udržela převaha mužů jako navrhovatelů rozvodu (jmenovitě v SRFJ).

5. Rozvodovost závisí mimo jiné na stupni vzdělání manželů (čím vyšší vzdělání, tím relativně vyšší rozvodovost).

6. Rozvodovost je hlavně záležitostí věkových skupin 25—29 let, resp. 30—34 let. Zdá se, že závisí i na věku při vstupu do manželství a že první kritické období nastává před pátým rokem trvání manželství.

7. *Existence nezletilých dětí* není účinnou brzdou rozvodovosti.

8. Rostou *nároky na působení soudu* nejen v rozvodovém procesu, ale zejmé-

na i při mediační a smířčí činnosti a na jeho spolupráci se specializovanými orgány manželského poradenství. Tato skutečnost však dochází v legislativním pojetí různého vyjádření. Specializované „rodinné soudy“ jsou zavedeny pouze v Polsku. Smířčí působení je nejpodrobněji upraveno v některých jugoslávských právních řádech.

9. Stále více se prosazuje vědomí, že při nezměnitelnosti současných trendů (postupující industrializace, urbanizace, jakož i jejich průvodní jevy), lze rozvodovost podstatněji ovlivnit jen *vytvářením stimulů působících proti divorciogenním faktorům v osobní oblasti*: zejména výchovou k manželství a uvědomělému rodičovství.

10. Poznatky z některých kapitalistických států jsou varovným signálem, pokud jde o zavádění repudiačního rozvodu (Švédsko), nebo jen neformálního přístupu (Anglie), nebo dokonce „rozvodu na počkání“ (USA — státy Arizona, Nevada). Žádný evropský socialistický stát také o takových přístupech ani neuvažoval.

11. Jen ojediněle se projeví tendence k setření některých rozdílů mezi manželstvím a konkubinátem, pokud jde o alimentární nárok, majetkový režim apod. (SFRJ v některých republikových úpravách). Z hlediska možné devalvace instituce manželství se jeví jako povážlivé. V SSSR byly již před koncem druhé světové války odmítnuty.

12. Studium divorciogenních faktorů a sil působících k stabilitě manželství, jakož i vytváření účinných stimulů k upevňování manželství, vyžaduje *mezinárodní spolupráci* právních sociologů zemí socialistického společenství.

Literatura

- Bacsó, J.: *Semejnoje pravo Vengerskoj narodnoj respubliky*. In: *Semejnoje pravo zarubežnych evropejskich soc. stran*. Moskva, Progress 1979.
- Bromley, J. V. — Kašuba, M. S.: *Brak i semja u narodov Jugoslavii*. Moskva, Nauka 1982.
- Commaille, J.: *Le divorce en France*. Paris, La documentation française 1978.
- Festy, P. — Prioux, F.: *Le divorce en Europe depuis 1950*. Population 1975, č. 6.
- Grandke, A.: *Wirksamkeit des Ehescheidungsrechts*. Neue Justiz 1980, č. 9.
- Haderka, J.: *K některým právně sociologickým aspektům rozvodovosti*. Sociologický časopis 1984, č. 1.
- Haderka, J.: *K některým sociologickým aspektům rozvodovosti v Sovětském svazu*. Sociologický časopis 1985, č. 4.
- Halgasch, R.: *Wir bleiben zusammen*. Leipzig, Staatsverlag 1971.
- Halgasch, R. — Lungwitz, K.: *Entwicklung und Faktoren der Ehescheidung*. Neue Justiz 1974.
- Halgasch, R. — Lungwitz, K.: *Zur Erhöhung der Effektivität des Familienrechts, insbesondere durch Überwindung traditioneller Rechtsvorstellungen*. Bratislava, Acta facultatis Juridicae Univ. Comenianae 1975.
- Igazságügyi statisztika 1977—82.
- Mańk, Z.: *Rozwód*. Warszawa, KIW 1978.
- Másilko, V. — Vaněček, S.: *Důvody rozvodu v evropských právních řádech*. Praha, PÚMS 1968.
- Monnier, A.: *Données statistiques*. Population 1982, č. 4—5.
- Pap, T.: *Reforms of Family Law in the Socialist states*. In: Chloros, A. G. (ed.): *The Reform of Family Law in Europe*. Deventer, Kluwer 1978.
- Popov, L.: *Vozmožnosti semejnogo prava vlijať na pričiny razvoda*. Bratislava, Acta facultatis Juridicae Univ. Comenianae 1975.
- Populační zprávy 1983*, č. 1—2. Federální ministerstvo práce a sociálních věcí ČSSR. Rocznik statystyczny. Warszawa 1981. Główny urząd statystyczny.
- Stabilita dnešní rodiny*. Olomouc 1983. Čs. sociologická společnost a Soc. akademie.
- Vorožejkin, J. M.: *Pravovyye osnovy braka i semji*. Moskva, Jur. lit. 1969.
- Vorožejkin, J. M.: *Semejnyje pravootnošenija v SSSR*. Moskva, Jur. lit. 1972.
- Vorožejkin, J. M.: *Semejnoje pravo zarubežnych evropejskich socialističeskich stran*. Moskva, Progress 1979.

Резюме

И. Галерка: Правовые и социологические проблемы разводимости в европейских социалистических государствах

Сопоставление развития и объема разводимости в европейских социалистических государствах возможно потому, что эти государства представляют собой группу, объединенную общей общественно-экономической структурой. Это проявляется и в том, что идеологическая надстройка обладает общими принципиальными чертами. Это относится и к правовому оформлению разводов и делопроизводства о разводах, хотя и тут нельзя говорить о полном однообразии. Правовое нормотворчество после второй мировой войны распадается в этих государствах на три этапа: на переломе сороковых и пятидесятих годов предписания отличались сравнительной строгостью, в шестидесятые годы разводы были облегчены, в середине семидесятых годов наблюдается тенденция к введению или восстановлению дополнительных оснований для развода, помимо основного элемента разврата.

За последнюю четверть века относительная разводимость в большинстве этих государств повышалась, за исключением специфического развития в СФРЮ и СРР. Остальные государства образуют две подгруппы: первую с ярко выраженной и растущей разводимостью (ВНР, ГДР, ЧССР) и вторую с более умеренной разводимостью (НРБ, ПНР), хотя и здесь она повышается. При этом сказывается значительное влияние индустриализационных, урбанизационных и миграционных факторов, что можно особо доказать на примере ГДР и ПНР, частично и СФРЮ.

В европейских социалистических государствах проявляется ряд тождественных тенденций с точки зрения отношения к разводу и структуры когорт разводимости, подхода к профилактике разводимости и к мерам по ее снижению. Поэтому взаимный обмен опытом и знаниями представляется крайне важным.

Summary

J. Haderka: Problems of the Divorce Rate in European Socialist Countries in the Light of the Sociology of Law

A comparison of the development and extent of the divorce rate in European socialist countries is possible thanks to their being a group with an identical basic economic and social structure. One of the symptoms thereof is the fact that the ideological superstructure presents analogical principal features. This also holds as regards the legal adjustment of the divorce and divorce proceedings — even if there exists no uniformity whatsoever in this respect. The legal adjustments made in the countries involved after World War II fall into three stages. The first of these, on the break of the forties and fifties, was characterized by a relative rigorously, the distinguishing feature of the second stage (in the sixties) was an increased accessibility of divorce, while a typical feature of the third stage, which set in in the mid-seventies, was a general tendency to introduce or re-introduce complementary reasons for the divorce — beside the substantial element of disintegration.

In the course of the last 25 years, the relative divorce rate was on the rise in the majority of these countries; the specific development in Yugoslavia and in the RSR was an exception. The remaining countries form two subgroups — the first with a markedly higher and continuously rising divorce rate (Hungary, GDR, Czechoslovakia), the second with a lower divorce rate (Bulgaria, Poland), though even here it shows an ascending tendency. The impact of industrialization, urbanization and migrational factors is very strong — this statement is supported by ample evidence especially from GDR and Poland, partly from Yugoslavia.

In the European socialist countries a number of corresponding tendencies make themselves felt as concerns attitudes to divorce, the structure of divorce cohorts, the approach to divorce prevention and curative. This is why a mutual exchange of experience and knowledge appears to be extremely important.

Model vývoje vzdělanostní struktury ČSSR pro období 1960—2010

MAREK BOGUSZAK

Ústav pro filozofii
a sociologii ČSAV, Praha

Stanovení dlouhodobých koncepcí výstavby rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR, správné určování strategie a taktiky vývoje celé naší společnosti, ať již v prognózách, dlouhodobých výhledech nebo pětiletých plánech vyžaduje kromě jiného i dostatečně přesné podkladové informace pro plánování a řízení vývoje jednotlivých oblastí politické, hospodářské, sociální či kulturní sféry. Odhady, výhledy, projekce, prognózy nebo plány budoucího vývoje přitom musí být založeny na co nejhlubším a nejpřesnějším poznání současného stavu i zákonitostí dosavadního vývoje, určení faktorů, proměnných, které jej ovlivňují, resp. mohou ovlivňovat, jakož i vazeb mezi nimi. Jinými slovy, jde o odhalení základních vývojových tendencí a pokud možno i vymezení oblastí žádoucích cílových stavů a reálných prostředků umožňujících usměrňovat sledované procesy. Právě k tomuto úkolu by měli přispět i pracovníci společenskovedních disciplín: „Je nanejvýš žádoucí, abychom dosáhli takového rozvoje sociologického poznání, které přispěje a umožní koncipovat náročné, komplexní a reálné prognózy našeho společenského rozvoje“ [Zich 1985 : 616].

Mezi analýzou pohybu dílčích oblastí ekonomického či sociálního rozvoje a odhady, prognózami vývoje širších, komplexnějších sfér (na vyšší úrovni obecnosti), resp. celého sociálního či dokonce politického, ekonomického a sociálního vývoje naší společnosti je nutně vzájemný vztah. Adekvátnost, kvalita analýzy globálních vývojových tendencí a určování budoucího vývoje jsou mimo jiné podstatně podmíněny hodnotou a vypovídací schopností analýz, popřípadě projekcí, prognóz existujících zákonitostí jednotlivých ekonomických a sociálních procesů. Současně je bezesporné, že pouhé „poskládání“, prostá sumarizace dílčích poznání, byť sebevíce kvalitních, nemůže poskytnout komplexní, obecnou prognózu celého vývoje. Z druhé strany ovšem vědecká úroveň poznání z nižších rovin komplexnosti a obecnosti závisí — opět kromě jiného — na dosaženém stupni promyšlenosti, konkrétnosti a přesnosti obecnějších teorií, koncepcí a analýz vývoje společnosti. Jde zejména o podstatu, charakter vztahů (vzájemného působení) jednotlivých oblastí, vymezení žádoucích cílových stavů a spolu s tím i dostupných prostředků a forem ovlivňování dotčených procesů. Zde provedené oddělení práce na „vyšší“ a „nižší“ úrovni obecnosti má tedy převážně metodický charakter, ve vlastním poznávacím procesu by se obojí mělo neustále vzájemně doplňovat a prolínat. Uvedené rozdělení nicméně umožňuje přesněji vymezit místo dále popsaných výsledků i jejich mezí, resp. charakteru.

Vlastním závěrem této stati je vyložit jeden možný konkrétní model vývoje vzdělanostní struktury Československa dovolující sestrojení možných drah (trajektorií) jejího dalšího vývoje na 25 let, tj. do roku 2010. (1) Jde tudíž o příspěvek k analytickým a pro-

---

(1) O modelu hovoříme ze tří důvodů. Za prvé při určování dalšího vývoje vědomě vybíráme jen některé podstatné stránky zkoumaného procesu. Za druhé vytvořená forma výsledků provedené analýzy i stanovení dalšího možného vývoje — model — dává prostor jak pro následné rozšiřování a modifikace, tak i zpřesňování na základě nového poznání nebo nové poznávací potřeby. Za třetí tím chceme zdůraznit, že při zkoumání budoucího vývoje nevycházíme z heuristických postupů nebo kvalifikovaných expertních odhadů, ale z odhalení zákonitostí vývoje,

gnostickým pracím orientovaným na prohloubení poznání zákonitostí vývoje jednotlivých dílčích oblastí sociálního rozvoje, jejichž výsledky mohou být bezprostředně využity ve společenské praxi. Odtud pramení první a základní vymezení místa dosažených výsledků v obecnějších teoriích sociálního vývoje naší společnosti. K dané problematice již byla publikována celá řada prací, které k ní přistupovaly z rozmanitých zorných úhlů [Barák 1981, 1983; Průcha 1983; Průcha—Walterová 1983; Analýza 1985; Vybrané 1985].

Zde předkládaný model podstatně využívá *matematický aparát a prostředky výpočetní techniky*, tj. zachycuje především kvantitativní určení vývoje vzdělanostní struktury, a to ve dvojím smyslu. (2) V první řadě celé bohaté spektrum obsahu pojmu vzdělanostní struktura redukuje de facto na jednoduchou ordinální škálu stupňů vzdělání. Jinak řečeno, zachycujeme pouze formální, „vnější“ — kvantitativní — stránku vzdělání a abstrahujeme od celé řady obsahových, kvalitativních stránek vzdělání (připomeňme např. jenom, že ani zdaleka nemusí být „skutečné vzdělání“ dvou jedinců s týmž dosaženým nejvyšším stupněm vzdělání totožné). V druhé řadě je potom dané pojetí popisu vzdělanostní struktury a jejího vývoje omezeno na období, v němž se základní charakteristiky vzdělanostní struktury — jednotlivé formálně definované stupně vzdělání, jejich obsah a způsob jejich získávání jednotlivci — zásadně nemění. Tj. pracujeme s předpokladem, že z hlediska daného účelu jednoduchého zachycení vývoje vzdělanostní struktury je v jádře adekvátní zobrazit vzdělanostní strukturu pro celé sledované období jednou škálou stupňů vzdělání. Převážně kvantitativní charakter předkládaného modelu je druhým podstatným vymezením pro jeho začlenění do rámce prací analyzujících dosavadní, popřípadě budoucí tendence vývoje sociálních procesů.

Již první kroky při matematickém modelování nějakého sociálního jevu obvykle nutně vedou k jeho rozložení na podstatné složky a zvláště pak faktory, proměnné, *determinanty určující, resp. ovlivňující jeho vývoj*. Přitom je přirozeně třeba, aby bylo možné adekvátně je převést do matematického modelu, tj. „kvantifikovat“. V případě vzdělanostní struktury a jejího vývoje jsou takovými složkami a determinanty například základní demografické charakteristiky, distribuce populačních ročníků na jednotlivé typy středních škol, rozsah studia při zaměstnání atd. Pro modelování možného budoucího vývoje, přesněji určení hranic prostoru, v jehož rámci se může další vývoj pohybovat, se jako klíčové jeví zejména zjištění:

— *Míry proměnnosti jednotlivých determinant vývoje*, tj. míry, s níž se mění jejich hodnoty, resp. charakter v čase, popřípadě i míry, s níž lze v daném časovém období tyto determinanty plánovitě měnit či ovlivňovat. Zjednodušeně pak určité determinanty uvažujeme z hlediska řešení dané problematiky jako proměnné, jiné jako konstanty. U proměnných musíme na základě rozboru stanovit nebo alespoň odhadnout meze, jichž mohou jejich hodnoty nabývat. Variantnost určení dalšího vývoje je tudíž dána proměnnými determinanty, přesněji jejich mezemi. Právě zde se nejzřetelněji vyjevuje těsná vazba práce na dílčí problematice s širšími analýzami a teoriemi. Meze proměnných determinant jsou z velké části vázány na mnohé

---

v daném případě identifikace mechanismů vytvoření počáteční úrovně vzdělanostní struktury generace a jejich změn v čase. Podle našeho názoru je však současně předkládaný model ve vymezeném rámci zkoumání natolik adekvátní, že v dalším výkladu není nutné lpět na rozlišování toho, co je v „modelu“ a co „v realitě“.

V této stati se věnujeme výhradně výkladu modelu, tj. metodologickým a metodickým otázkám. Diskusi vlastních výsledků je věnována samostatná stat' připravovaná pro publikaci. Chtěl bych poděkovat M. Vilgočké, která měla na provedených analýzách a konstrukci modelu velký podíl.

(2) Jen pro zjednodušení výkladu zde klademe proti sobě kvantitativní a kvalitativní stránky vzdělanostní struktury a jejího vývoje. Nikterak tím nechceme pomíjet dialektickou vazbu mezi nimi, již jsme si plně vědomi, jejíž rozbor však již leží za rámcem tohoto textu.

další ekonomické a sociální procesy, resp. politické, hospodářské či sociální plánování, rozhodování a řízení.

— *Míry vlivu jednotlivých determinant na vývoj studovaného jevu*, tj. míry, s níž se změny té které determinanty promítají do změn daného procesu. Posouzení míry vlivu determinanty na sledovaný proces zároveň napomáhá při jejím zařazení „spíše“ mezi konstanty nebo „spíše“ mezi proměnné. Toto rozhodování je z hlediska funkčnosti konstruovaného modelu i věrohodnosti a užitečnosti výsledků s jeho pomocí získaných zcela zásadní. Na jedné straně jsou modely s příliš mnoha proměnnými determinantami (parametry volnosti), a tedy nadměrným rozptylem variant dalšího vývoje formálně technicky jen velmi obtížně zvládnutelné, a současně výsledky pomocí nich obdržené jsou pro svou mnohost, nepřehlednost a velkou neurčitost pro společenskou praxi téměř bezcenné („v budoucnu může nastat téměř cokoli“). Na druhé straně modely s příliš silnými předpoklady o konstantnosti determinant jsou spolu s výsledky, jež poskytují, s vysokou pravděpodobností značně nevěrohodné a pro společenskou praxi tedy opět téměř bezcenné („stejně to tak nebude“).

Soudíme, že dále vyložený model se může (kromě vlastního meritorního významu) stát i předlohou či alespoň inspirací pro obdobné modely dalších sociálních procesů, resp. určitým základem pro hlubší rozpracování dané problematiky.

Vlastní model

Jak již bylo uvedeno, *základní buňkou modelu je zobrazení vzdělanostní struktury ordinálním znakem*, jehož hodnoty tvoří jednotlivé formálně — de iure — deklarované stupně vzdělání. Konkrétní volba závisí jak na účelu, za nímž jsou výsledky získávány, tak na disponibilních datových zdrojích, a konečně i časovém ohraničení období, které podrobujeme analýze a pro něž sestavujeme možné dráhy dalšího vývoje. Výběr dat, parametrů i jejich hodnot vstupujících do modelu může být v závislosti na cíli jeho dalšího, jiného použití i značně odlišný od toho, který je popsán níže.

Analyzované období jsme vymezili roky 1960–2010, jako základní datové prameny jsme použili Sčítání lidu 1961, 1970, 1980, Historickou statistickou ročenku, Statistické ročenky ČSSR a Statistické ročenky školství. V souladu s mnohými sociologickými analýzami a s ohledem na datové zdroje jsme zvolili pětistupňovou škálu typů vzdělání: 1 — nedokončené základní nebo základní vzdělání, 2 — odborné vzdělání (vyučení), 3 — úplné střední všeobecné vzdělání (gymnázium), 4 — úplné střední odborné vzdělání (střední odborná škola, dále jen SOŠ), 5 — vysokoškolské vzdělání.⁽³⁾ Analýzy byly provedeny na žijícím, resp. ekonomicky aktivním obyvatelstvu ve věku od 15 let výše, možné dráhy dalšího vývoje vzdělanostní struktury byly — z níže uvedených důvodů — počítány pro obyvatelstvo

---

(3) V důsledku realizace nového zákona o soustavě základních a středních škol z r. 1984 nastupující mladé generace již nemohou získat pouze základní vzdělání, ale nejméně střední vzdělání (bez maturity) na jednom ze tří typů středních škol. Jde tedy o podstatnou změnu v získávaných stupních vzdělání. Nicméně vzhledem k vysoké pravděpodobnosti toho, že drtivá část žáků gymnázií a SOŠ v dalších dvou letech svého studia na střední škole získá úplné střední vzdělání a vzhledem k tomu, že vzdělání získávané absolventy nematuritních oborů středních odborných učilišť lze — zejména v zájmu kontinuity a srovnatelnosti — označit jako (střední) odborné vzdělání (dříve vyučení), jsme toho názoru, že zmíněný prvek formální diskontinuity lze takto překlenout. (Obtíž vyvstává u čtyřletých učebních oborů s maturitou. Vzhledem ke krátkosti existence této formy vzdělávání, a tedy nedostatku datových zdrojů za delší časové období, nepracujeme s tímto stupněm vzdělání odděleně. Lze předpokládat, že určitá část jedinců, která si dříve doplňovala své vzdělání maturitou na SOŠ, bude nyní raději volit rovnou učební obory s maturitou.) To byl také jeden z důvodů, proč jsme dříve získávané střední odborné vzdělání bez maturity — kromě jeho relativně malého a stále se snižujícího zastoupení v populaci — přiřadili ke stupni vzdělání označovanému zde jako odborné.

starší 20 let. Budeme-li tedy v dalším hovořit o vzdělanostní struktuře určitého souboru jedinců v daném časovém řezu, budeme mít vždy na mysli právě přiřazení jedné z hodnot jedna až pět každému jedinci daného souboru podle toho, jaké je v daném okamžiku jeho nejvyšší dokončené vzdělání.

Pro práci v předkládaném modelu je důležité rozlišit, zda vzdělanostní strukturu daného souboru vyjadřujeme v absolutních počtech jedinců, tj. v přirozených číslech, nebo v relativních počtech, tj. v podílu počtu jedinců s určitým stupněm vzdělání na celkovém počtu jedinců souboru. V prvním případě budeme mluvit o *absolutním vyjádření* vzdělanostní struktury, ve druhém o jejím *podílovém vyjádření*. Snadno nahlédneme, že je výhodnější pracovat s podílovým vyjádřením a teprve v samotném závěru (kdy chceme například přejít k absolutnímu vyjádření vzdělanostní struktury souboru skládajícího se ze dvou či více podsouborů, jejichž podílové vyjádření již známe) přejít k absolutnímu vyjádření vynásobením celkovým počtem jedinců.

Základní myšlenkou modelu je zachycení vývoje vzdělanostní struktury pětiletých věkových skupin obyvatelstva v čase. Celý soubor jsme rozdělili na devět věkových skupin: 20—24 let, 25—29 let, . . . , 60 a více let.(4) Jde tedy o určení:

1. vzdělanostních struktur dvou nejmladších věkových skupin — ty se totiž neodvíjejí od již utvořeného základu vzdělanostní struktury dané pětileté generace;
2. změn vzdělanostních struktur každé ze zbývajících sedmi věkových skupin během pěti let (tj. např. skupiny 35—39 let při přechodu na věk 40—44 let), které se uskutečňují na již konstituované vzdělanostní struktuře daných pětiletých generací. Jinak vyjádřeno, pro každou pětiletou generaci sledujeme počáteční vytvoření její vzdělanostní struktury a poté obecně vývoj vzdělanostní struktury pětileté generace v pětiletých časových intervalech.

Pro formování vzdělanostní struktury dvou nejmladších věkových skupin jsou rozhodující distribuce odpovídajících populačních ročníků na střední a vysoké školy, tj. počty, resp. podíly přijímaných. Dále zde hraje roli propustnost jednotlivých typů škol (míra úspěšnosti studia vyjádřená podílem počtu absolventů ku počtu přijatých) a zejména u věkové skupiny 25—29 let již i studium při zaměstnání. Změny vzdělanostní struktury pětileté generace v čase při průchodu dalšími věkovými pásmy jsou v podílovém vyjádření určovány rozsahem a strukturou (podíly absolventů jednotlivých typů škol) studia při zaměstnání. Do celkového vývoje vzdělanostní struktury se promítá vývoj demografické struktury obyvatelstva — přirozený a mechanický pohyb obyvatelstva, a to úmrtnost a migrace obyvatelstva přímo, plodnost pak nepřímo, neboť velikost populačního ročníku spoluurčuje hodnoty distribucí na střední a vysoké školy. Přirozený a mechanický pohyb obyvatelstva podstatně ovlivňuje absolutní vyjádření vývoje vzdělanostní struktury, v podstatně menší míře vyjádření podílové. Stanovení možných drah dalšího vývoje vzdělanostní struktury není možné bez demografické projekce počtů žijících v jednotlivých věkových skupinách.

Klíčové determinanty modelu tedy jsou:

- známá výchozí (již existující) vzdělanostní struktura,
- distribuce populačních ročníků na střední a vysoké školy,
- rozsah a struktura studia při zaměstnání,
- přirozený a mechanický pohyb obyvatelstva,

---

(4) Věkovou skupinu 15—19 let jsme do modelu nezařadili ze dvou důvodů. Především je v této věkové skupině podíl osob s již ukončeným řádným vzděláním malý — cca 20—30 %, tj. nejvýše asi 2,5 % z obyvatelstva staršího 15 let. Dále pak je určení její vzdělanostní struktury v možných drahách dalšího vývoje vzhledem k její nejsilnější závislosti na aktuálních proměnách výchovně vzdělávací soustavy relativně nejméně přesné.

- počty žijících v jednotlivých věkových skupinách, jejich projekce,
- rozdělení souboru obyvatelstva na podsoubory relativně homogenní vzhledem k vlivu prvních čtyř zde uvedených determinant na vývoj vzdělanostní struktury
- muži ČSR, ženy ČSR, muži SSR, ženy SSR.

V dalším zdůvodníme výběr těchto determinant jako klíčových, na základě analýzy období 1960—1980 kvantitativně určíme míry jejich vlivu na změny vzdělanostní struktury, stanovíme, které determinanty budeme v modelu pojímat jako konstanty a které jako proměnné a tuto volbu doložíme.

Názornou ilustraci principu postižení změn vzdělanostní struktury starších věkových skupin dává obr. 1. Vzdělanostní struktura pětiletých věkových skupin v letech 1961, 1970 a 1980 byla zjištěna ze Sčítání lidu 1961, 1970, 1980. Šipky S_1 až S_5 , S'_1 až S'_5 , resp. P_1 až P_6 znázorňují změny vzdělanostní struktury jednotlivých pětiletých generací při přechodu na věkovou skupinu o deset, resp. pět let starší. Pro jejich výpočet je nutné rozdělit základní soubor obyvatelstva ČSSR na podsoubory alespoň relativně stejnorodé vzhledem k těmto determinantům. Rozbor vývoje od r. 1961 ukazuje (viz níže), že jako nutné a vzhledem k „požadované“ přesnosti, tj. přesnosti, s níž chceme určit možné dráhy dalšího vývoje, i jako postačující, se jeví rozdělení na čtyři soubory podle pohlaví a republikové příslušnosti: muži ČSR, ženy ČSR, muži SSR, ženy SSR.(5)

Označme $V_{i,j,k}^r$, resp. $PV_{i,j,k}^r$ počet, resp. podíl osob k -tého souboru s j -tým nejvyšším dosaženým stupněm vzdělání v i -té věkové skupině v roce r , kde $i = 0, \dots, 9$, 0 = celý soubor, $1 = 20-24$ let, $\dots$, $9 = 60$ a více let; $j = 0, \dots, 5$, 0 = součet přes všechny stupně vzdělání, 1 = nedokončené základní nebo základní vzdělání, $\dots$, 5 = vysokoškolské vzdělání; $k = 1, \dots, 4$, 1 = muži ČSR, $\dots$, 4 = ženy SSR. Každý z přechodů S_1 až S_5 , S'_1 až S'_5 určíme pro k -tý soubor pětici koeficientů přechodu $S_{i,j,k}^{r1,r2}$ pro jednotlivé stupně vzdělání ($j = 1, \dots, 5$), a to vztahem $S_{i,j,k}^{r1,r2} = PV_{i+3,j,k}^{r2} / PV_{i+1,j,k}^{r1}$ pro $i = 1, \dots, 5$, $k = 1, \dots, 4$.(6) První koeficienty přechodu počítáme až pro přechod od věkové skupiny 25—29 let, neboť to je první věková skupina s vzhledem k řádnému studiu prakticky „uzavřenou“ strukturou vzdělání. Koeficienty přechodu S tedy udávají *relativní změnu podílu* (tj. vztahenou k hodnotě „původního“ podílu) jedinců daného souboru s příslušným stupněm vzdělání při přechodu odpovídající pětileté věkové skupiny na věkovou skupinu o deset let starší. Například koeficient přechodu $S_{2,4,1}^{70,80}$ zachycuje změnu podílu českých mužů s úplným středním odborným vzděláním ve věkové skupině 30—34 let v r. 1970 při přechodu do věkové skupiny 40—44 let v r. 1980.

Nutnost rozdělení na čtyři soubory je jednak dána známými fakty o rozdílných

(5) Jemnější rozdělení, např. podle krajové či socioprofesionální příslušnosti, by kromě případného zpřesnění přineslo i zásadní komplikace vstupem nových determinant, jako jsou mezikrajová migrace, profesní mobilita apod., které by bylo nutné z hlediska míry jejich vlivu na vývoj vzdělanostní struktury takových jemnějších podsouborů uvažovat jako proměnné a u nichž je stanovení jejich možného dalšího vývoje často velmi obtížné. Navíc práce s větším počtem více provázaných podsouborů činí použitý model složitější a násobí technické problémy vlastních výpočtů.

(6) Druhou možností bylo počítat koeficienty přechodu nikoli „podílově“, ale „přírůstkově“, tj. jako rozdíl příslušných podílů. Pak by koeficient přechodu přímo udával procentuální přírůstek nebo úbytek osob dané pětileté generace s příslušným stupněm vzdělání. Je však zřejmé, že podíly některých skupin, zejména osob se základním vzděláním, se budou ve sledovaném období výrazně měnit. Proto je vhodnější zvolit podílové koeficienty, které jsou citlivé i na větší změny hodnot.

Vzhledem k neporovnatelnosti údajů o počtech žijících s nedokončeným základním nebo základním vzděláním ve Sčítání lidu 1961, 1970 a 1980 byly koeficienty přechodu pro $j = 1, 2$

$$\text{vypočteny takto: } S_{i,j,k}^{r1,r2} = \frac{\sum_{j=1}^2 PV_{i+3,j,k}^{r2}}{\sum_{j=1}^2 PV_{i+1,j,k}^{r1}}$$

Rok	1961	1970	1980	1985	1990
Věková kohorta					
25–29 let	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V
30–34 let	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V
35–39 let	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V
40–44 let	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V
45–49 let	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V
50–54 let	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V
55–59 let	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V
60 a více let	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V	Z O G S V

Legenda: Z - nedokončené základní nebo základní vzdělání, O - střední odborné vzdělání nebo vyučení, G - úplné střední vzdělání na gymnáziu, S - úplné střední odborné vzdělání na SOŠ, V - vysokoškolské vzdělání; $S'_1, \dots, S'_5$, $S_1, \dots, S_5$, $P_1, \dots, P_6$ - koeficienty změny vzdělanostní struktury, N, Z - váhy obměny nejstarší věkové skupiny.

úrovních i tempech růstu jejich vzdělanostních struktur [Matějů 1986], jednak ji dokumentujeme například hodnotami koeficientů přechodu $S_{1,5,k}^{61,70}$, resp. $S_{1,5,k}^{70,80}$ pro $k = 1, \dots, 4$: 1,42, 1,26, 1,50 a 1,35 pro přechod mezi roky 1961 a 1970, resp. 1,25, 1,08, 1,25 a 1,09 pro období 1970–80 (tedy např. podíl vysokoškolsky vzdělaných slovenských žen vzrostl mezi roky 1961 a 1970 při přechodu z věku 25–29 let na věk 35–39 let o 35 %).

Velikost těchto hodnot nás opravňuje uvažovat determinanty přirozeného a mechanického pohybu obyvatelstva jako *konstantu*. V první řadě vzhledem k výpočtu koeficientů přechodu z podílového vyjádření vzdělanostní struktury mají na jejich hodnoty vliv nikoli velikosti demografických ukazatelů, ale jejich *vzájemné poměry v členění podle vzdělání* — například rozdíly ve specifické úmrtnosti českých mužů se základním a vysokoškolským vzděláním v příslušné věkové skupině (o těchto rozdílech zatím bohužel víme jen velmi málo). Dále: např. hodnoty specifických úmrtností slovenských žen se v období 1960–80 pro věkové skupiny 25–29, 30–34 a 35–39 let pohybovaly okolo 0,6, 0,9 a 1,2, tj. celkovou změnu počtu žen při přechodu z věku 25–29 let na 35–39 let lze shora odhadnout na 1 %. Analogicky i hodnoty mezirepublikové migrace, které navíc od r. 1961 více než dvakrát klesly, jsou shora omezeny toutéž hodnotou. Vezmeme-li v úvahu, že odpovídající přírůstek podílu vysokoškolaček byl 35 %, pak je zřejmé, že i kdyby byly rozdíly ve specifických úmrtnostech či migraci podle vzdělání nepravděpodobně velké (např. poměry 3 : 1), přesto by i u starších věkových skupin zůstaly koeficienty přechodu primárně determinovány rozsahem studia při zaměstnání, i když jejich hodnoty jsou nižší a hodnoty specifických úmrtností vyšší. Konečně z tohoto hlediska i vývoj hodnot těchto demografických ukazatelů od r. 1960 (mezirepubliková migrace klesla, specifické úmrtnosti kolísají nejvýše o 30 %) je důvodem pro jejich začlenění do modelu jako konstant.

Naproti tomu jak míra vlivu studia při zaměstnání na vývoj vzdělanostní struktury, tak i nepravidelnost jeho vývoje — viz např. výše uvedené hodnoty koeficientů přechodu a dále obr. 2 — nás nutí uvažovat tuto determinantu jako proměnnou. Protože chceme vypočítat možné dráhy dalšího vývoje vzdělanostní struktury v pětiletých intervalech, musíme nejdříve přejít od „desetiletých“ koeficientů přechodu S k „pětiletým“ koeficientům P . Pro zjednodušení nejdříve předpokládejme, že rozsah a struktura studia při zaměstnání jsou konstantní. V tom případě *součin* $S_{1,j,k} S_{3,j,k} S_{5,j,k}$ *vyjadřuje celkovou relativní změnu* podílu jedinců k -tého souboru s j -tým stupněm vzdělání v průběhu celého jejich života, způsobenou především realizovaným studiem při zaměstnání. Totéž udává i součin $\prod_{i=1}^6 P_{1,i,k}$ a ze způsobu výpočtu koeficientů S jako podílu vyplývá, že tyto koeficienty jsou druhou mocninou koeficientů P , tj. symbolicky $P^2 = S$, neboli $P = \sqrt{S}$ (pro přípustné i musí platit:

$$PV_{1,j,k}^{80} = P_{1-2,j,k} PV_{1-1,j,k}^{75} = P_{1-2,j,k} (P_{1-3,j,k} P_{1-2,j,k}^{70}) = S_{1-3,j,k}^{70,80} PV_{1-2,j,k}^{70}$$

a odtud $P_{1-3,j,k} P_{1-2,j,k} = S_{1-3,j,k}$, tj. symbolicky $P^2 = S$)

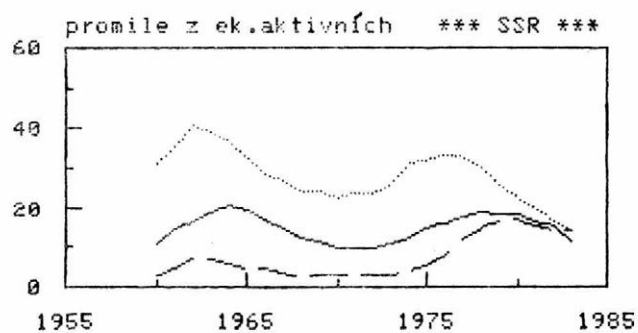
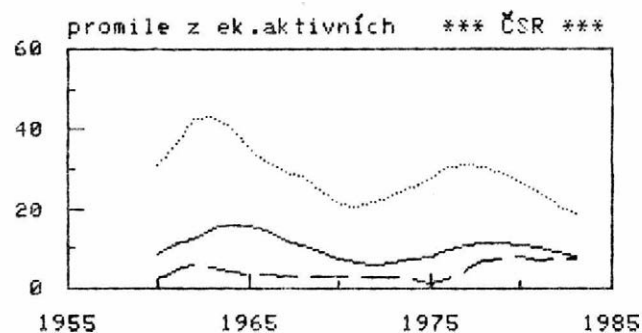
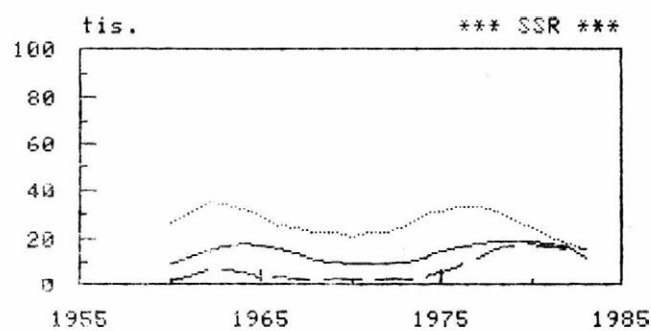
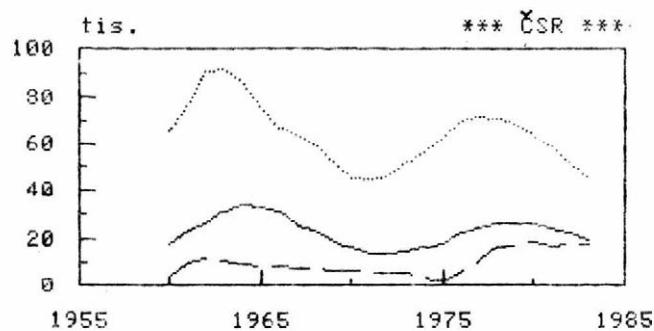
S ohledem na analýzu vývoje rozsahu a struktury studia při zaměstnání od r. 1960 viz též obr. 2, na změny jeho funkcí v jednotlivých etapách budování naší společnosti, na kapacitní možnosti výchovně vzdělávací soustavy (zvláště při průchodu silných populačních ročníků školskou soustavou na přelomu osmdesátých a devadesátých let) a s ohledem na současnou strategii rozvoje vzdělání jsme při konkrétních výpočtech přijali dvě varianty: první z nich počítá zhruba se zachováním rozsahu studia při zaměstnání předchozího dvacetiletí s třetinovou vahou pro období 1961–70 a dvoutřetinovou pro desetiletí 1970–80, druhá pak s jeho omezením na zhruba jednu polovinu:

LEGENDA:
=====

————
vys.škola

.....
SOŠ

-----
gymnázium

$$P_{i,j,k}^1 = 0,33 \sqrt{S_{ii,j,k}^{60,70}} + 0,67 \sqrt{S_{ii,j,k}^{70,80}} \quad \text{pro } i = 1, \dots, 6, j = 1, \dots, 5, k = 1, \dots, 4,$$

$$ii = i \quad \text{pro } i = 1, \dots, 4, ii = i - 1 \quad \text{pro } i \dots 5, 6;$$

$$P_{i,j,k}^2 = (1 + P_{i,j,k}^1)/2.$$

Je zřejmé, že jinou volbou koeficientů P lze simulovat zvyšování nebo snižování rozsahu studia při zaměstnání, tj. uvažovat i modifikace jeho struktury změnami hodnot koeficientů pro jednotlivé typy vzdělání a tak generovat nové varianty možných drah dalšího vývoje vzdělanostní struktury.

Pro určení podílového vyjádření vývoje vzdělanostní struktury věkové skupiny 60 a více let stačí vzít v úvahu, že tato skupina se během pěti let mění tak, že část jejich příslušníků umírá a současně do ní přechází skupina 55–59 let, tj. její nová vzdělanostní struktura s určitou váhou Z zachovává původní vzdělanostní strukturu (šipka Z v obr. 1) a s jinou váhou N je průmětem vzdělanostní struktury skupiny 55–59 let (šipka N v obr. 1). Přitom přirozeně pracujeme s lineárním průmětem, protože v tomto věku je již rozsah studia při zaměstnání zcela zanedbatelný a o rozdílech ve specifické úmrtnosti podle vzdělání zatím nic nevíme. Poměr uvedených vah odpovídá poměru původních velikostí skupin 55–59 a 60 a více let. Pro konkrétní výpočty je postačující pracovat s následujícími hodnotami: $N = 0,29$, $Z = 0,71$ pro $k = 1, 3$, $N = 0,23$, $Z = 0,77$ pro $k = 2, 4$.

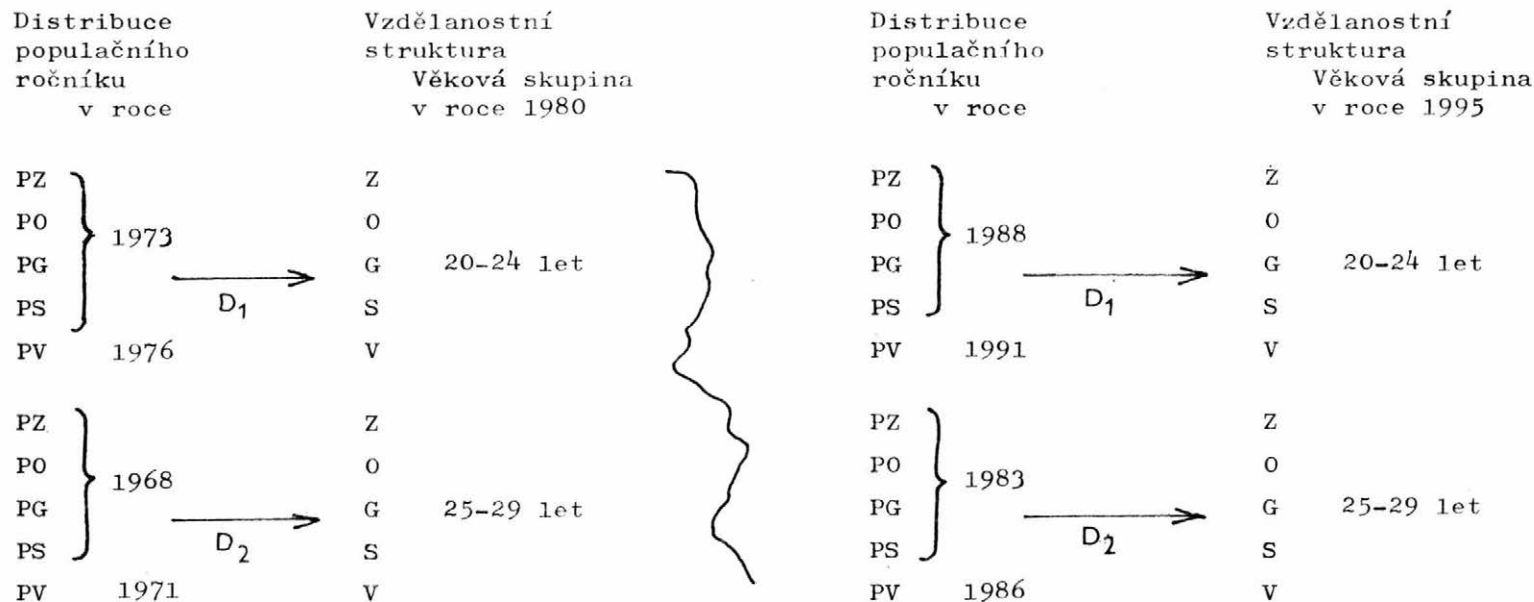
Uvedli jsme již, že *vzdělanostní struktura dvou nejmladších věkových skupin se odvíjí především od (dříve) uskutečněné distribuce populačních ročníků na střední a vysoké školy*. Jejich transformace na podíly absolventů prostřednictvím úspěšně ukončeného studia je na obr. 3 znázorněna šipkami D_1 , D_2 a kvantitativně ji — podobně jako v předchozím — vyjádříme jistými koeficienty přechodu, které nazýváme *distribuční*. Vzhledem k relativně malým a „spojitým“ změnám v distribucích není nezbytné uvažovat je v celém odpovídajícím pětiletém období, ale stačí počítat s jeho středem, tj. například věková skupina 20–24 let z r. 1980 opouštěla základní školu v letech 1971–75, na vysoké školy vstupovala v letech 1974–1978 a příslušné distribuce uvažujeme tedy v letech 1973 a 1976 (počítáme s „průměrem“ hodnot distribucí za pět let).

Přechody D_1 , D_2 v sobě integrují následující determinanty: v první řadě — byť nepřímo — hodnoty distribucí populačních ročníků na jednotlivé typy škol, dále pak míru propustnosti středních a vysokých škol, vzájemné poměry podílů těch absolventů středních škol s maturitou, kteří následně absolvují i vysokou školu, přirozený a mechanický pohyb obyvatelstva a zvláště u přechodu D_2 již do určité míry i rozsah a strukturu studia při zaměstnání. Podrobný rozbor prokázal, že zásadní vliv na výsledné vzdělanostní struktury zkoumaných věkových skupin mají hodnoty distribucí populačních ročníků.

Míry propustnosti jednotlivých typů škol se v posledním období asi deseti let ustálily na velmi vysokých hodnotách blízkých jedné a podle našeho názoru nelze očekávat jejich podstatné změny — shora je omezení dáno hodnotou jedna, zdola pak existujícím soustavným tlakem na udržení již dosažených kvalitativních charakteristik studia na středních a vysokých školách. Obdobně i vzájemné poměry absolventů středních škol s maturitou, kteří následně získávají i vysokoškolské vzdělání, jde zvláště o poměry gymnázia : SOŠ, muži : ženy, se víceméně stabilizovaly a pokud nebudou radikálně měněny podíly přijímaných na vysoké školy, nedojde pravděpodobně k výraznějším pohybům u těchto poměrů. (7) Ostatně i kdyby k nim

(7) Především gymnázia i nadále připravují pro vysokoškolské studium. Faktory, které by k případným změnám mohly vést, mohou být rozmanité — změna zájmu žen o vysokoškolské studium, změny v poměru přijímaných, a tedy i studujících univerzitních a technických směrů VŠ, podstatné změny v odměňování kvalifikované a méně kvalifikované práce — a jak ony samy, tak zvláště pak jejich vliv na zkoumané poměry jsou velmi obtížné predikovatelné a zapracovatelné do budovaného modelu.

Obr. 3. Závěrečná vzdělanostní struktura věkových skupin 20–24 a 25–29 let na distribuci populace ročníků na jednotlivé typy škol

Legenda: PZ - podíl populačního ročníku odcházející po základní škole na pracovní místa, PO, PG, PS, PV - podíly přijímaných z populačního ročníku na učňovské školy (SOU), gymnázia, SOŠ a vysoké školy; Z, O, G, S, V - podíly jedinců se základním, ..., vysokoškolským vzděláním; D_1 , D_2 - distribuční koeficienty přechodu.

došlo, změnil se pouze poměr podílů žijících s gymnaziálním a úplným středním odborným vzděláním, resp. mužů a žen s maturitou, přičemž jejich součty ani celkové podíly vysokoškoláků se nezmění. To nás vede k tomu považovat tyto poměry za konstantní. Vzhledem k malé míře vlivu rozsahu a struktury studia při zaměstnání na hodnoty přechodů D_1 , D_2 je také pokládáme za konstantu a rovněž tak i — z důvodů analogických jako u koeficientů přechodu — determinanty přirozeného a mechanického pohybu obyvatelstva. Shrňme-li tedy předchozí vývoody, vidíme, že distribuční koeficienty přechodu vstupují do modelu jako konstanta.

Pro jejich výpočet označme $D_{j,k}^r$, $j = 1, \dots, 5$, $k = 1, \dots, 4$ podíl jedinců k -tého souboru příslušného populačního ročníku, kteří byli přijati na j -tý typ školy v roce r (pro $j = 1$ bezprostředně nepokračovali ve studiu, tj. $\sum_{j=1}^4 D_{j,k}^r = 1$). Potom distribuční koeficienty přechodu jsou dány vztahem:

$$DP_{i,j,k} = PV_{i,j,k}^{80} / D_{j,k}^r, \quad \text{kde } i = 1, 2, j = 1, \dots, 5, k = 1, \dots, 4, \\ r = 1976 \quad \text{pro } i = 1, j = 5, r = 1973 \quad \text{pro } i = 1, j = 1, \dots, 4, \\ r = 1971 \quad \text{pro } i = 2, j = 5, r = 1968 \quad \text{pro } i = 2, j = 1, \dots, 4.$$

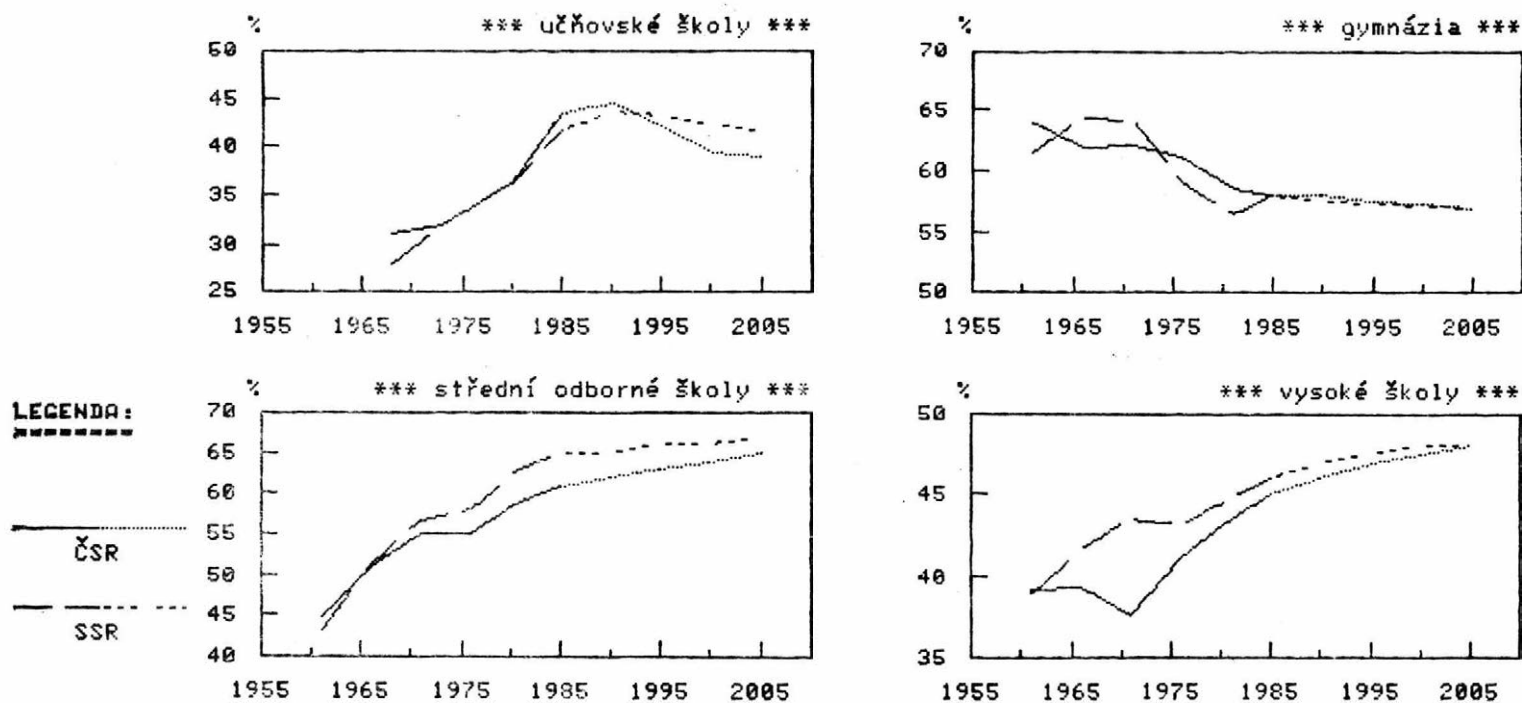
Jestliže při určování vývoje vzdělanostní struktury starších věkových skupin byla variantnost výpočtu zakotvena přímo v koeficientech přechodu, pak pro nejmladší věkové skupiny jsou distribuční koeficienty přechodu konstantní a *proměnnou determinantou se stávají distribuce populačních ročníků* $D_{j,k}^r$, kde $r = 1, \dots, 7$, $r = 1$ odpovídá roku 1975, $r = 2$ roku 1980, ..., $r = 7$ roku 2005.(8) Chceme zdůraznit, že obě proměnné determinanty modelu — volba rozsahu a struktury studia při zaměstnání a hodnot distribucí populačních ročníků na jednotlivé typy škol — jsou bezprostředně a značnou měrou ovlivnitelné rozhodnutím příslušných orgánů a institucí a na ně navazujícími správními akty.(9) *Model tak de facto poskytuje možnost simulace řízení budoucího vývoje*, neboť i v současnosti představují tyto dva „opěrné body“ hlavní nástroje regulace vývoje vzdělanostní struktury.

Při výběru jednotlivých variant distribucí jsme se snažili pokrýt možný prostor budoucího vývoje tak, aby byly zachyceny jak jeho hranice, tj. dráhy dalšího vývoje s nejnižší a nejvyšší dynamikou růstu vzdělanostní struktury, tak i některé z drah mezi nimi. Současně byla konstrukce variant podřízena hledisku jejich zřetelné a názorné interpretovatelnosti. Vlastní sestavování „přípustných“ distribucí $D_{j,k}^{r,v}$, kde $v = 1, \dots, 4$ je index určující jednotlivé varianty, s sebou nese ještě jeden problém. Směrná čísla pro rozmísťování 14 (15)letého dorostu, jakož i pro přijímání na vysoké školy jsou určována zvláště pro ČSR a SSR, nikoli však pro muže a ženy, byť i tento poměr bývá interními pokyny regulován. Je to ostatně dáno mj. tím, že zájem žen o studium, a tedy i vývoj podílu žen studujících na jednotlivých typech škol jsou spoluurčovány celou řadou obtížně identifikovatelných a kvantifikovatelných faktorů, v nejobecnější rovině lze říci, že jsou spojeny se změnami v postavení ženy v ekonomické, sociální a rodinné sféře. Názorně je minulý vývoj podílů studujících žen na jednotlivých typech škol i odhad vývoje budoucího ilustrován grafy na obr. 4. Vzhledem k nezbytnosti pracovat v modelu i v rámci republik pro obě pohlaví odděleně, je třeba ve variantách budoucích distribucí stanovit podíly přijímaných žen na jednotlivé typy škol. S přihlédnutím k některým

(8) Se záměrem zvýšit jednoduchost a přehlednost variant datových vstupů do modelu jsme hodnoty distribucí $D_{j,k}^{r,v}$ situovali do „celých roků“. Lze snadno ukázat, že chyba, které se dopustíme posunutím příslušného roku o dva roky dopředu pro $j = 1, \dots, 4$ a o jeden rok dozadu pro $j = 5$, je při existující dynamice změn distribucí malá.

(9) Přirozené nikoli libovolné volitelné. Omezení jsou dána např. mj. disponibilními finančními zdroji, kapacitními limity škol, aktuálními, perspektivními potřebami kvalifikovaných pracovních sil, cílem poskytnout co nejvyšší vzdělání co největšímu počtu jedinců atd.

Obr. 4. Vývoj podílu studujících žen na středních a vysokých školách v letech 1960–2005 (1985–2005 odhad) – v %

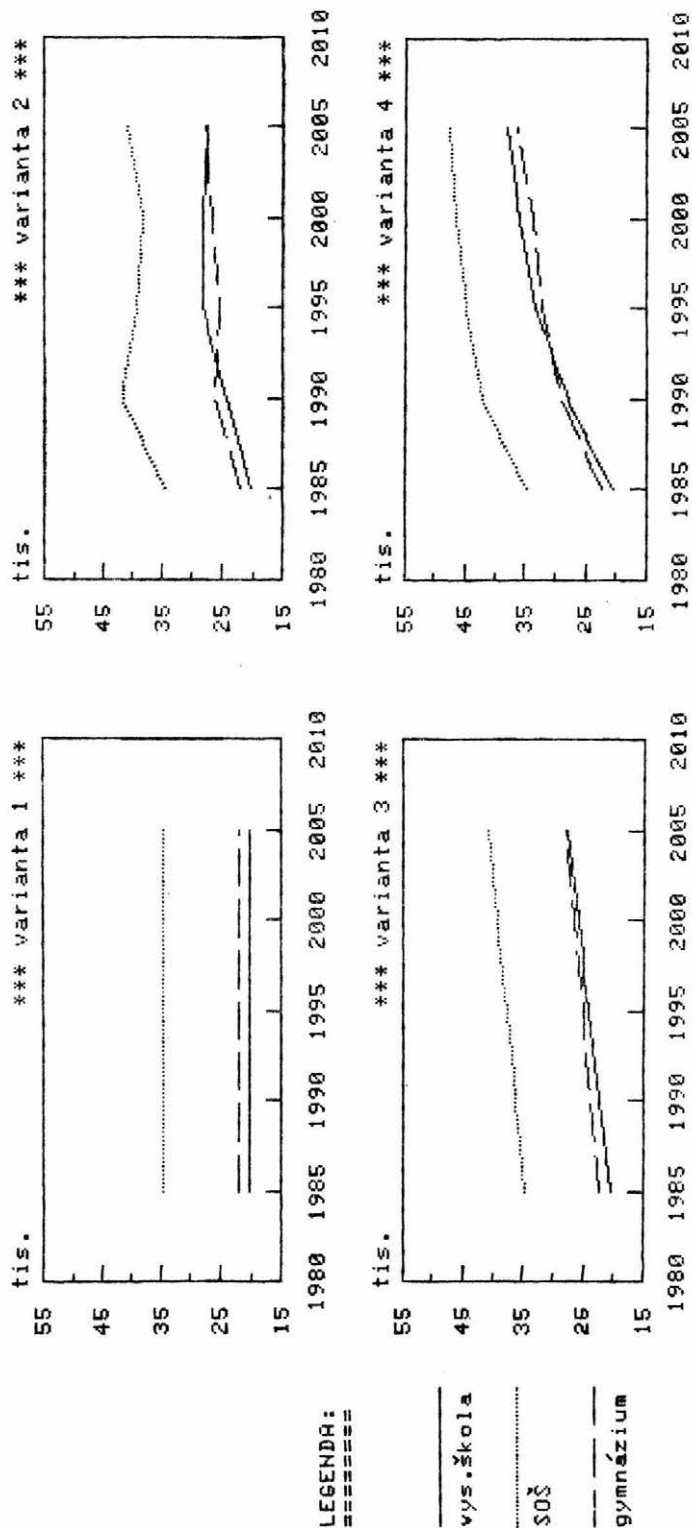

Tabulka 1a. Varianty distribucí populačních ročníků na střední a vysoké školy pro období 1985–2005 (v tisících osob)

Republika Rok		ČSR					SSR				
		1985	1990	1995	2000	2005	1985	1990	1995	2000	2005
Typ školy	Variant										
střední odborné učiliště	1	93,7	126,4	84,0	66,5	68,6	49,2	65,5	60,1	54,0	50,6
	2	93,7	115,0	75,9	58,6	56,6	49,2	59,4	52,1	43,8	37,3
	3	93,7	123,4	78,0	57,5	56,6	49,2	62,2	53,4	44,0	37,3
	4	93,7	112,1	63,8	43,1	41,6	49,2	55,9	44,6	32,5	27,0
gymnázium	1	22,1	22,1	22,1	22,1	22,1	11,3	11,3	11,3	11,3	11,3
	2	22,1	26,2	25,5	26,4	27,9	11,3	13,8	14,7	16,1	17,9
	3	22,1	23,6	25,0	26,5	27,9	11,3	12,9	14,6	16,3	17,9
	4	22,1	29,0	32,2	33,6	36,1	11,3	15,6	18,9	21,7	23,5
střední odborná škola	1	34,6	34,6	34,6	34,6	34,6	19,5	19,5	19,5	19,5	19,5
	2	34,6	42,0	39,4	38,2	40,7	19,5	23,1	24,0	24,9	26,1
	3	34,6	36,2	37,7	39,2	40,7	19,5	21,2	22,8	24,5	26,1
	4	34,6	42,2	44,7	46,4	47,6	19,5	24,8	27,4	30,6	31,0
vysoká škola	1	20,3	20,3	20,3	20,3	20,3	11,2	11,2	11,2	11,2	11,2
	2	20,3	24,2	28,4	28,1	27,6	11,2	13,0	15,7	17,3	18,9
	3	20,3	22,2	24,0	25,8	27,6	11,2	13,1	15,1	17,0	18,9
	4	20,3	27,8	33,2	35,9	38,0	11,2	16,7	20,7	23,3	26,0

Tabulka 1b. Varianty distribucí populačních ročníků na střední a vysoké školy pro období 1985–2005 (v %)

Republika Rok		ČSR					SSR				
		1985	1990	1995	2000	2005	1985	1990	1995	2000	2005
Typ školy	Variant										
střední odborné učiliště	1	62,1	68,9	59,4	53,7	54,4	61,2	67,8	65,9	63,4	61,9
	2	62,1	62,6	53,6	47,3	44,9	61,2	61,5	57,1	51,4	45,5
	3	62,1	67,2	55,2	46,4	44,9	61,2	64,4	58,6	51,7	45,5
	4	62,1	61,0	45,0	34,6	32,8	61,2	57,7	48,8	38,0	32,8
gymnázium	1	14,8	12,1	15,8	18,0	17,7	14,2	11,8	12,5	13,4	13,9
	2	14,8	14,4	18,2	21,5	22,4	14,2	14,4	16,3	19,1	22,1
	3	14,8	12,9	17,9	21,6	22,4	14,2	13,5	16,1	19,2	22,1
	4	14,8	15,9	23,0	27,4	28,9	14,2	16,3	20,9	25,7	28,9
střední odborná škola	1	23,1	19,0	24,8	28,3	27,8	24,6	20,4	21,7	23,2	24,2
	2	23,1	23,0	28,2	31,2	32,8	24,6	24,2	26,6	29,5	32,4
	3	23,1	19,9	27,0	32,0	32,8	24,6	22,2	25,3	29,1	32,4
	4	23,1	23,1	32,0	38,0	38,3	24,6	26,0	30,3	36,3	38,3
vysoká škola	1	15,2	12,7	11,4	15,2	16,6	15,2	13,3	11,7	12,7	13,4
	2	15,2	15,2	16,0	21,1	22,5	15,2	15,4	16,3	19,5	22,5
	3	15,2	13,9	13,5	19,3	22,5	15,2	15,6	15,7	19,2	22,5
	4	15,2	17,4	18,7	26,9	31,0	15,2	19,8	21,5	26,3	31,0

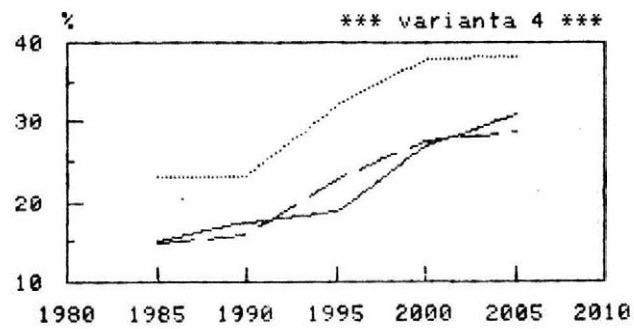
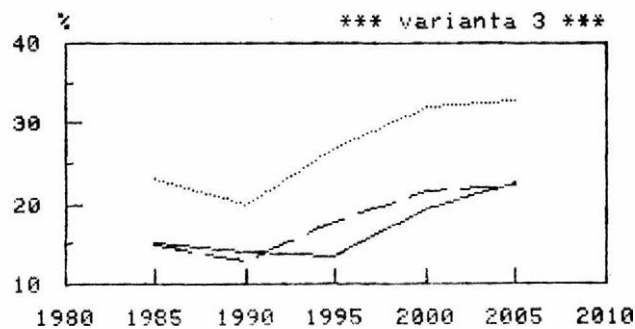
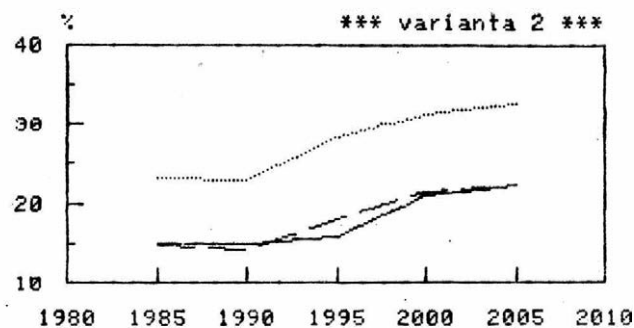
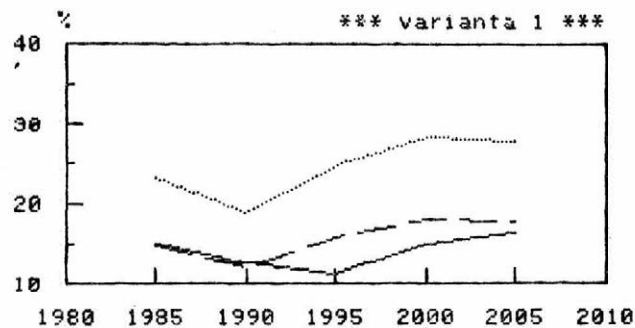
Obr. 5a. Varianty distribucí populačních ročníků ČSR na střední a vysoké úrovni v období 1985–2005 – v tisících osob

LEGENDA:
=====

_____
vys.škola

.....
SOŠ

_____
gymnázium

existujícím limitům či změněným podmínkám — např. dosažení horní hranice zaměstnanosti žen, zavedení povinné desetileté školní docházky s posledními dvěma roky na jednom ze tří typů středních škol, nový polytechnický charakter výuky na gymnáziu atd. — jsme hledané podíly určili extrapolací dosavadního vývoje — viz obr. 4.

Přesné hodnoty distribucí $D_{j,k}^{r,v}$ jsou uvedeny v tabulkách 1a, 1b, pro ČSR, pro niž jsou díky výraznější populační vlně narozených začátkem sedmdesátých let patrnější jejich odlišnosti, jsou znázorněny na obr. 5a, 5b.

Dolní hranici prostoru možného vývoje vzdělanostní struktury jsme vymezili *variantou 1 zachovávající* pro všech pět časových řezů 1985–2005 *absolutní počty přijímaných* na výběrové školy (gymnázia, SOŠ, vysoké školy), tj. proměnnou složkou jsou počty studujících na středních odborných učilištích. Kolísající velikosti populačních ročníků je dáno, že u této varianty *podíly přijatých* na výběrové školy nejdříve silně klesají a teprve po roce 1995 se vracejí k původním hodnotám, které v ČSR v závěru sledovaného období překročí, v SSR však nikoli. Shora jsme prostor možného budoucího vývoje ohraničili *variantou 4*, v níž hodnoty distribucí v r. 2005 dosahují *podílů*, které pro vysoké a zčásti i střední odborné školy *představují úroveň plného uspokojení zájmu* populace o dané vzdělání a které jsou srovnatelné se současnou úrovní ve vyspělých zemích. Vývoj hodnot distribucí je v této variantě stanoven tak, aby absolutní počty jedinců přijímaných na výběrové školy rostly v období 1985–2005 v podstatě lineárně. Střední *varianty 2 a 3* dosahují v r. 2005 totožné hodnoty distribucí, které *leží zhruba v polovině mezi hodnotami variant 1 a 4* a přibližně představují průběžná maxima uvažovaná ve výhledech plánovacích a řídicích orgánů a institucí (Státní plánovací komise, ministerstva školství). Rozdíl mezi variantami 2 a 3 je dán rozdílnými tempy změn hodnot přijímaných na výběrové školy. Zatímco varianta 2 představuje v zásadě neklesající podíly přijímaných od r. 1985, a tedy velmi prudký nárůst jejich absolutních počtů mezi roky 1985 a 1990 pro gymnázia a SOŠ (jen o málo nižší než u varianty 4), pak varianta 3 zachovává stejné pětileté přírůstky absolutních počtů přijímaných na výběrové školy, tj. jejich podíly zpočátku klesají, byť ne tak výrazně jako ve variantě 1.

Nyní je tedy vše připraveno pro zachycení souhrnného algoritmu výpočtu osmi možných drah dalšího vývoje vzdělanostní struktury — každá ze čtyř variant distribucí se následně ještě dělí na dvě podle volby varianty rozsahu studia při zaměstnání, tj. koeficientů přechodu P . Výpočet se odvíjí iterativně od hodnot distribucí a známé vzdělanostní struktury z roku 1980, tj. nejdříve se vypočítá vzdělanostní struktura v roce 1985, na základě ní v roce 1990 atd. Indexem w označme jednotlivé varianty, $w = 1, \dots, 8$, indexem r , $r = 1, \dots, 8$, roky, $r = 1$ odpovídá roku 1975, ..., $r = 8$ roku 2010, jako $Z_{i,j}^r$ označme počet žijících v i -té věkové skupině k -tého souboru v roce r . (10) Algoritmus je popsán posloupností vztahů:

$$\begin{aligned} PV_{i,j,k}^{r,w} &= DP_{i,j,k} D_{j,k}^{r-1,v} \quad \text{pro } i = 1, 2, j = 1, \dots, 5, k = 1, \dots, 4, \\ &\quad r = 3, \dots, 8, v = 1, \dots, 4, w = 1, 2 \quad \text{pro } v = 1, \dots, w = 7, 8 \quad \text{pro } v = 4; \\ PV_{i,j,k}^{r,w} &= P_{i-2,j,k}^u PV_{i-1,j,k}^{r-1,w} \quad \text{pro } i = 3, \dots, 8, j = 1, \dots, 5, k = 1, \dots, 4, r = 3, \dots, 8, \\ &\quad w = 1, \dots, 8, u = 1 \quad \text{pro } w = 1, 3, 5, 7, u = 2 \quad \text{pro } w = 2, 4, 6, 8, \\ &\quad PV_{i,j,k}^{2,w} = PV_{i,j,k}^{80} \quad \text{pro všechna } w; \\ PV_{9,j,k}^{r,w} &= N_k PV_{8,j,k}^{r-1,w} + Z_k PV_{9,j,k}^{r-1,w} \quad \text{pro } j = 1, \dots, 5, k = 1, \dots, 4, r = 3, \dots, 8, \\ &\quad w = 1, \dots, 8; \\ V_{i,j,k}^{r,w} &= Z_{i,k}^r PV_{i,j,k}^{r,w} \quad \text{pro } i = 1, \dots, 9, j = 1, \dots, 5, k = 1, \dots, 4, r = 3, \dots, 8, \\ &\quad w = 1, \dots, 8; \end{aligned}$$

(10) Pro prognózu demografického vývoje jsme použili *Projekci obyvatelstva do r. 2000*, FSÚ, do r. 2010 jsme ji doplnili vlastními výpočty (přirozené jen pro příslušné věkové skupiny).

$$V_{0,j,k}^{r,w} = \sum_{i=1}^9 V_{i,j,k}^{r,w} \text{ pro } j = 1, \dots, 5, k = 1, \dots, 4, r = 3, \dots, 8, w = 1, \dots, 8;$$

$$V_{1,0,k}^{r,w} = \sum_{j=1}^5 V_{i,j,k}^{r,w} \text{ pro } i = 0, \dots, 9, k = 1, \dots, 4, r = 3, \dots, 8, w = 1, \dots, 8$$

$$PV_{0,j,k}^{r,w} = V_{0,j,k}^{r,w} / V_{0,0,k}^{r,w} \text{ pro } j = 1, \dots, 5, k = 1, \dots, 4, r = 3, \dots, 8, w = 1, \dots, 8. (11)$$

V okamžiku, kdy známe postup pro určení možných drah dalšího vývoje vzdělanostní struktury *žijícího* obyvatelstva, je již poměrně snadné přejít k určení drah vývoje vzdělanostní struktury *ekonomicky aktivního* obyvatelstva. Základem pro řešení této úlohy je určení podílů ekonomicky aktivních z žijících pro jednotlivé stupně vzdělání a pětileté věkové skupiny ve čtyřech daných základních souborech. Označme analogicky jako v předchozím $E_{i,j,k}^r$ počet ekonomicky aktivních jedinců k -tého souboru s j -tým stupněm vzdělání v i -té věkové skupině v roce r , hledaný koeficient ekonomické aktivity jako $KE_{i,j,k}^r$; ten je určen vztahem $KE_{i,j,k}^r = E_{i,j,k}^r / V_{i,j,k}^r$. Rozbor těchto koeficientů ekonomické aktivity z let 1961, 1970 a 1980 ukázal, že z hlediska konstruovaného modelu lze — zvláště pro určení podílového vyjádření vzdělanostní struktury — použít koeficienty ekonomické aktivity z roku 1980, viz též [Vybrané 1985 : 18 an.](12)(13) Je zřejmé, že i u koeficientů ekonomické aktivity lze velmi snadno přistoupit k stanovení variantnosti dalšího vývoje, neměli jsme však k dispozici solidní a věrohodné podklady, které by umožnily podložené úvahy například o snižování důchodového věku, změnách v zaměstnanosti pracujících důchodců, resp. dalších věkových skupin, to vše přirozeně v členění podle dosaženého stupně vzdělání.(14) Možné dráhy dalšího vývoje vzdělanostní struktury ekonomicky aktivních získáme vynásobením hodnot absolutního vyjádření vzdělanostní struktury žijících koeficienty ekonomické aktivity (od tohoto absolutního vyjádření vzdělanostní struktury ekonomicky aktivních přejdeme snadno k podílovému vyjádření vydělením příslušnými součty).

Shrnutí

Nejdříve chceme poukázat na jednu závažnou skutečnost, která vyplývá z konstrukce modelu, přesněji z analýz a úvah, na jejichž základě byl vytvořen. Obecně je poměrně rozšířená představa o bezprostřední propojenosti ekonomické sféry,

$$(11) \text{ Vzhledem ke změnám hodnot } D_{j,k}^{r,w} \text{ a } PV_{i,j,k}^{r,w} \text{ nemusí při výpočtu vyjít } \sum_{j=1}^5 PV_{i,j,k}^{r,w} = 1.$$

Jedinci, kteří dříve získávali pouze základní vzdělání a nyní budou získávat nejméně odborné vzdělání, budou pravděpodobně relativně nejméně usilovat o dosažení vyššího vzdělání, a tedy úpravy hodnot $PV_{i,j,k}^{r,w}$ jsme provedli „na jejich úkor“, tj. zejména jsme zachovali vypočítané hodnoty pro $j = 3, 4, 5$ a zbývající jsme upravili tak, aby součet byl roven jedné.

(12) Zatímco v absolutním vyjádření vzdělanostní struktury ekonomicky aktivních se změna jediného z koeficientů ekonomické aktivity např. o 0,5 % může projevit již v řádu tisíců, popřípadě i deseti tisíců, pak podílové vyjádření je dáno vzájemnými poměry těchto koeficientů, tj. zmíněná změna se nemusí projevit prakticky vůbec.

(13) Výjimkou je soubor žen SSR, u něhož vývoj zaměstnanosti do značné míry kopíruje vývoj zaměstnanosti žen ČSR (podobně jako u mužů, ale s větším odstupem). Proto jsme pro ženy SSR upravili koeficienty ekonomické aktivity tak, že se v r. 1985 „přiblíží“ o polovinu k hodnotám žen ČSR a v r. 1990 se s nimi zcela vyrovnají.

(14) Celkově jsou právě koeficienty ekonomické aktivity, zvláště pro soubory žen, relativně nejslabším místem výpočtu pro ekonomicky aktivní. Předpoklad jejich konstantnosti může být zpochybněn celou řadou možných změn, mezi něž patří např. změny v demografickém vývoji (plodnosti), v životním způsobu, ve výrobě a službách atd. Jako nepřilíš věrohodný se jeví zejména předpoklad o konstantnosti těchto koeficientů u věkových skupin 60 a více let, resp. i 55–59 let pro ženy. I zde by se změny projevil především v absolutním vyjádření, v podílovém zřejmě jen okrajově.

potřeb a požadavků národního hospodářství, strukturálních a vývojových změn v něm realizovaných, resp. plánovaných na straně jedné a vývoje, zvyšování vzdělanostní struktury pracujících na straně druhé. Případné rozpory, které se v této oblasti projevují, se převážně připisují na vrub problémům ve využívání vzdělání, nepřesnosti plánování a nedokonalosti mechanismů jeho realizace apod. Provedené analýzy prokázaly, že tento vztah není bezprostřední, ale zprostředkovaný dvěma hlavními determinantami: distribucemi přijímaných do řádného studia na střední a vysoké školy a rozsahem a strukturou studia při zaměstnání. Právě to jsou hlavní nástroje řízení, resp. plánování růstu vzdělanostní struktury.⁽¹⁵⁾ Lze ukázat, že změny vzdělanostní struktury se vzhledem k zásahům provedeným prostřednictvím těchto dvou determinant projevují s časovým odstupem a tlumeně, jinak řečeno, vzdělanostní struktura má velký „moment setrvačnosti“ (toto tvrzení podrobněji rozvedeme v připravované stati).

Při posuzování přesnosti výsledků získaných s pomocí modelu musíme především rozlišit podílové a absolutní vyjádření vzdělanostní struktury. Výsledky udané v podílovém vyjádření jsou přesnější, protože jsou citlivé více na změny poměrů hodnot do výpočtů vstupujících, zatímco chyba absolutního vyjádření je většinou v podstatě přímo úměrná chybě těchto hodnot. Jinak řečeno, například změna jediného z koeficientů ekonomické aktivity o 1 % se v absolutním vyjádření může projevit citelnou změnou — až řádu tisíců jedinců, zatímco v podílovém vyjádření se nemusí projevit prakticky vůbec.

Základní parametry přesnosti modelu tvoří koeficienty přechodu, distribuční koeficienty přechodu spolu s distribucemi, koeficienty ekonomické aktivity a demografická projekce obyvatelstva. Jako konstantní jsme zvolili přirozený a mechanický pohyb obyvatelstva (rozbor viz výše); ani jeho nepravděpodobně velké změny by zřetelněji neovlivnily podílové vyjádření, pro absolutní by pak případné změny byly relativně malé. Naproti tomu rozsah studia při zaměstnání podstatným způsobem intervenuje jak do podílového, tak i absolutního vyjádření vzdělanostní struktury. Proto jsme zde přistoupili k volbě variant, které lze přijmout jako rozmezí dalšího vývoje.

Distribuční koeficienty přechodu jsme v zásadě vymezili jako konstantní, případné změny by se ve výsledcích odrazily tlumeně (opět jde o změny poměrů hodnot). Určující vliv mají hodnoty distribucí populačních ročníků do řádného studia na středních a vysokých školách, které do výpočtů vstupují variantně tak, aby pokud možno pokryly prostor možného budoucího vývoje a které také díky iterativnímu principu výpočtů jsou základem podílového i absolutního vyjádření vzdělanostní struktury stále vyšších věkových skupin. Přesnost absolutního vyjádření vzdělanostní struktury je zásadně podmíněna přesností použité demografické projekce, přesnost podílového vyjádření na ní závisí jen pokud jde o vzájemné poměry počtů žijících v jednotlivých pětiletých věkových skupinách.

Relativně nejslabším místem při stanovení možných drah dalšího vývoje vzdělanostní struktury ekonomicky aktivní populace je předpoklad konstantnosti koeficientů ekonomické aktivity, a to zvláště u nejstarších věkových skupin, u nichž je pravděpodobnost změn současných hodnot největší. Změny ve stupni ekonomické aktivity by se promítly do absolutního vyjádření přímo úměrně a do podílového pouze úměrně změně jejich vzájemných poměrů.

(15) Zde se mimo jiné zřetelně vyjevuje zásadní odlišnost socialistického systému vzdělání od systémů ve vyspělých západních zemích, kde je vývoj vzdělanostní struktury podmíněn celou řadou měnících se a mnohdy i nahodilých faktorů — celková ekonomická a sociální situace společnosti, její sociálně třídní složení, poptávka a nabídka na trhu pracovních sil (nezaměstnanost, zvláště vysoká u mládeže), zájem populace o vzdělání (módní vlny) a možnosti jeho uplatnění, ale i zájmy kapitálu atd. Je zřejmé, že konstrukce obdobného modelu by zde byla podstatně obtížnější, neboť by kromě jiného vyžadovala hluboké analýzy celé řady dalších oblastí.

Veškeré analýzy i výpočty byly provedeny na inteligentním terminálu HP 2647A v lokálním režimu, bylo zpracováno asi 3500 vstupních dat a přes 100 tisíc výsledných hodnot. Soudíme, že osobní počítače budou hrát při řešení nestandardních úloh obdobného typu, jako je tato, stále větší roli.

Literatura

- Analýza sociální struktury čs. mládeže a prognóza jejího vývoje do r. 2010.* Praha, ÚFS ČSAV 1985.
- Barák, L. a kol.: *Aktuální problémy kvalifikace a vzdělání v čs. národním hospodářství (vývoj, využití, prognóza, efektivnost).* Praha, EÚ ČSAV 1981.
- Barák, L. a kol.: *Prognóza školství do r. 2000 a předpoklady jejího ekonomického zabezpečení.* Praha, ÚRVŠ 1983.
- Historická statistická ročenka ČSSR.* Praha, SNTL 1985.
- Matějů, P.: *Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilitních dat.* Sociologický časopis 1986, č. 2.
- Projekce obyvatelstva do roku 2000.* Praha, FSÚ 1980.
- Průcha, J.: *Perspektivy vzdělání.* Praha, SPN 1983.
- Průcha, J. — Walterová, E.: *Rok 2000 — Budeme celý život žáky?* Praha, Mladá fronta 1983.
- Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 1961.* Praha, FSÚ 1963.
- Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970.* Praha, FSÚ 1973.
- Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 1. 1980.* Praha, FSÚ 1982.
- Statistické ročenky ČSSR.* Praha, SNTL 1961—1985.
- Statistiky školství ČSR, SSR.* Praha—Bratislava, ÚŠI 1970—1984.
- Vybrané otázky zdrojů a struktury pracovních sil a využívání kvalifikace v podmínkách intenzifikace.* Praha, ÚÚNV 1985.
- Zich, F.: *Poznámky k procesu formování předmětu marxisticko-leninské sociologie.* Sociologický časopis 1985, č. 6.

Резюме

М. Богушак: Модель развития структуры образования в ЧССР в период 1960—2010 гг.

Работа над обоснованными и высококачественными суммарными прогнозами социального развития в Чехословакии находится на переднем плане интереса общественно-научных работников. Предпосылкой их разработки является, помимо прочего, существование как можно более точных анализов закономерностей развития отдельных частных социальных процессов и их проекций, прогнозов. Одним из этих процессов является также создание и развитие структуры образования живущего, или же экономически активного населения. В статье подробно излагается одна конкретная модель, отражающая данный процесс и позволяющая разработку вариантов будущего развития структуры образования в ЧССР на следующие 25 лет. Модель в существенной мере использует математический аппарат и средства вычислительной техники, т. е. отражает, в первую очередь, количественную сторону развития структуры образования.

Основная идея модели — отражение механизмов изменений структуры образования пятилетних возрастных групп и поколений во времени. Мы прослеживаем конституирование структуры образования всякого пятилетнего поколения в возрасте от 20 до 29 лет и общее развитие поколений при прохождении более высокими возрастными поясами в пятилетних интервалах времени. Анализ показал, что ключевые детерминанты, определяющие изучаемый процесс, следующие: существующая уже исходная структура образования, распределение групп населения одного года рождения по средним и высшим учебным заведениям, объем и структура заочного образования, естественное и механическое движение населения, проекция числа людей, живущих в отдельных возрастных группах, степень экономической активности и распределение совокупности населения на совокупности мужчин ЧСР, женщин ЧСР, мужчин ССР, женщин ССР, являющиеся, ввиду вышеуказанных детерминантов, относительно однородными.

Возможные пути развития структуры образования отражены в модели вариантным образом. Вариантность определена выбором объема заочного образования и распределением групп населения одного года рождения по средним и высшим учебным заведениям; для развития структуры образования экономически активных людей она может еще определяться выбором степени экономической активности по отдельным ступеням образования и возрастным группам. Основой приема является шаг итерации, при котором из известной структуры образования и значений распределения с помощью

т. наз. коэффициентов перехода и дистрибутивных коэффициентов перехода, или же еще коэффициентов экономической активности, исчисляются новые структуры образования пятью годами позже.

Мы выбрали два варианта объема заочного образования и четыре варианта распределения групп населения одного года рождения по средним и высшим учебным заведениям, так что конечный алгоритм исчисления включает в общем восемь вариантов, отражающих пространство возможных путей дальнейшего развития структуры образования в Чехословакии до 2010 г.

Summary

M. Boguszak: Model of the Development of Czechoslovakia's Educational Structure for the Period 1960—2010

Work on well-founded and thoroughly elaborated general prognoses of social development in Czechoslovakia is in the focus of attention of social researchers. One of the preconditions of their elaboration is the availability of maximally exact analyses of laws governing the development of individual partial social processes and their projections, prognoses. These processes also include the formation and development of the educational structure of the living or, let us say, of the economically active population. The paper presents a detailed explanation of one concrete model rendering the given process and facilitating the elaboration of variants of the future development of Czechoslovakia's educational structure for 25 years to come. The model makes substantial use of the mathematical apparatus and of the means of computation technique, that is, it comprehends primarily the quantitative aspect of the development of the educational structure.

The underlying principle of the model is the depiction of mechanisms of changes taking place in the educational structure of five-year age groups and generations in time. The constitution of the educational structure of each five-year generation at the age of 20—29 years, and subsequently the general development of generations in passing through higher age stages in time intervals of five years are subjected to examination. The analysis revealed the following key determinants characterizing the process involved: the already existing basic educational structure, distribution of the annual quota of students admitted to secondary schools and universities, scope and structure of studies pursued by economically active people, natural and mechanical population mobility, projection of numbers of people living in separate age groups, level of economic activity, and division of the population sample into groups of men in the CzSR, women in the CzSR, men in the SSR, women in the SSR; these are relatively homogeneous in relation to the above-mentioned determinants.

The possible ways of development of the educational structure are comprehended in terms of variance. The variance is given by the choice of the scope of studies pursued by economically active persons and by the distribution of the quota of students admitted every year to secondary schools and universities; moreover, in the case of the development of the educational structure of economically active persons, it may be given by the choice of the degree of economic activity according to individual education levels and age groups. The basis of the process is an iterant step in which new educational structures which are to appear five years later are calculated from the familiar educational structure and distribution values with the help of so-called transition coefficients and distribution coefficients of transition, maybe also of coefficients of economic activity.

We have chosen two variants of the scope of studies pursued by economically active persons, and four variants of the distributions of yearly quotas of students admitted to secondary schools and universities. The resulting algorithm of calculation therefore includes eight variants on the whole, covering the space of possible ways of further development of Czechoslovakia's educational structure until 2010.

Z empirických výzkumů

Veřejné mínění o otázkách války a míru

JAN HERZMANN
STANISLAV HAMPL

Ústav pro výzkum veřejného
mínění při FSÚ, Praha

LEOŠ FRIESSE

Vojenská politická akademie K. Gottwalda,
Bratislava

Osmdesátá léta jsou ve vojenskopolitické oblasti výrazně poznamenána stupňující se zbrojní a válečnicko-propagandistickou aktivitou imperialistických kruhů. V protikladu k ovzduší uvolňování napětí, které převládalo v sedmdesátých letech, dochází v zemích NATO, zejména v USA, k nebyvalému rozvoji zbrojení, vývoji nových zbraňových systémů i k závažným změnám vojenské doktríny, k orientaci na přípravu prvního jaderného úderu. Ve svém souhrnu tyto změny představují cílevědomou snahu o dosažení vojenskostrategické převahy nad zeměmi světové socialistické soustavy. V Politické zprávě ústředního výboru KSČ XVII. sjezdu Komunistické strany Československa bylo v této souvislosti řečeno: „V současné světové politice probíhá střet dvou protichůdných tendencí a přístupů k otázce války a míru. V důsledku této skutečnosti, vinou agresivní militaristické politiky imperialismu, je mezinárodní situace napjatá a ohrožuje samu existenci lidstva. Ve snaze oslabit socialismus, dosáhnout vojenskostrategickou převahu, pokusit se i o sociální revanš, stupňují imperialistické kruhy, především Spojených států, horečné zbrojení včetně úsilí o militarizaci kosmu. ... Proti této dobrodružné linii stojí důsledná mírová politika Sovětského svazu a dalších socialistických zemí, směřující ke stabilizaci mezinárodních vztahů, k pokračování politiky uvolňování, k zastavení horečného zbrojení a k odzbrojení.“(1)

Nutnost udržení míru a odvrácení války se v této vyhrocené situaci stává prvním a nejdůležitějším úkolem celého lidstva. Odrazem této nutnosti je rozvoj mírového hnutí jako masové formy angažovanosti lidí proti válce. V socialistické společnosti dosahuje toto hnutí své nejrozvinutější podoby, podoby státní politiky. Aby však socialistický stát a jeho vedoucí síla, marxisticko-leninská strana, mohly účinně řídit a dlouhodobě orientovat svoji mírovou politiku, musí v teoretické rovině poznat příčiny a zdroje válek i sociální důsledky jak mírové výstavby, tak případného válečného konfliktu. Současně však musí využít aparát empirického výzkumu k zjištění skupin a hnutí pro i proti míru a v neposlední řadě také postoje občanů k mírové politice, k nástrojům jejího prosazování i k zabezpečení internacionální obrany socialismu. V pozdravném dopise, který zaslalo vedení Mezinárodní sociologické asociace účastníkům sympozia *Sociologie a mír* (Linowsee, NDR 1984) se praví: „... otázky míru je nutno v současné době považovat za jeden z hlavních úkolů každé společenské vědy a sociologie zvláště, úkol, který stojí před každým sociologem jako naléhavé memento“.(2)

Při zkoumání mírového hnutí v socialistické společnosti vychází marxistic-

(1) *Politická zpráva Ústředního výboru KSČ XVII. sjezdu Komunistické strany Československa*. Rudé právo 25. 3. 1986.

(2) Citováno podle Tomek. I.: *Mezinárodní sympozium Soziologie und Frieden.. Sociologický časopis* 1985, č. 4.

ko-leninská sociologie z teze, kterou na zmíněném sympoziu vyslovila prof. Kuhrigová: „Mírové hnutí v socialistických zemích má jiné metody práce než obdobné hnutí na Západě — je to však především proto, že vychází z jiných podmínek, nepotřebuje bojovat proti vládám, protože ty samy provádějí mírovou politiku. Mírové hnutí má v socialistických zemích méně atraktivní podobu, je podstatně více spojeno s běžným životem, s poctivou prací a s prací navíc, to však neznamená, že by neexistovalo nebo nebylo podporováno“.(3) Je možno konstatovat, že projevem mírového hnutí v socialistické společnosti tedy nejsou masové protestní akce, typické pro obránce míru v západní Evropě, ale veřejné mínění, které v běžných každodenních podmínkách vyjadřuje vztah občanů k problematice války a míru. Tato skutečnost vyzdvihuje důležitost sociologického poznávání veřejného mínění v otázkách míru, války a armády, a to jak z pozic teoretické analýzy, tak v empirické rovině prostřednictvím terénních šetření.

Otázky války a míru jako globální problém nejvyšší důležitosti představují sféru, která se dotýká životních zájmů všech lidí. Bezesporu tedy splňují kritéria objektu veřejného mínění a je patrné, že v československé společnosti je veřejné mínění o těchto otázkách zformováno.

Specifické rysy veřejného mínění o míru a válce

Objasnění specifiky veřejného mínění dotýkajícího se kterékoli oblasti života společnosti předpokládá především analýzu objektu a subjektu tohoto mínění. Vymezení objektu a subjektu patří mezi nejzávažnější teoretické otázky, neboť veřejné mínění je nutno zkoumat zejména jako důležitý článek subjekt-objektového vztahu společnosti ke společenským jevům.

Veřejné mínění neodráží zpravidla realitu adekvátně a celistvě. Ani mír a válka se nestávají objektem veřejného mínění prostřednictvím své podstaty, nýbrž prostřednictvím jednotlivých projevů mírového života i případné války (prostřednictvím historie válek, různých forem ekonomické koexistence i ekonomického boje, rozmanitých diplomatických jednání, jednotlivých forem bojové přípravy a potenciální bojové činnosti i prostřednictvím sociálních důsledků těchto konkrétních jevů). Jevová stránka míru i války tedy při formování veřejného mínění o tomto objektu jednoznačně dominuje. Grudinín k tomu napsal: „Mezi podstatou a jevy války (i míru, pozn. autorů) neexistuje přímá shoda. Podstata je skrytá, takže ji nelze bezprostředně vnímat. Projevuje se zprostředkovaně... a je ji možno poznat abstraktním myšlením“ [Grudinín 1974 : 136].

Podstata míru a války je tedy odhalována mimo veřejné mínění, stává se primárně součástí teoretického vědomí a veřejnému mínění je zpřístupňována v procesech výchovy, vzdělávání a propagandy. Úkolem sociologického zkoumání ovšem je zjistit nejen názory a nálady spojené s jednotlivými fakty, událostmi a jevy, ale také poznat, nakolik veřejné mínění odráží podstatu společenských procesů determinujících zachování míru i případný válečný konflikt.

Svébytné postavení ve struktuře objektu veřejného mínění o míru a válce má instituce armády, jejíž existence je vynucena realitou třídně rozděleného světa. I socialistická armáda se může na první pohled jevit některým vrstvám a sociálním skupinám jako jakýsi element války v podmínkách míru. Svou hlavní činností — bojovou přípravou — spoluvytváří vědomí nebezpečí válečného konfliktu, modeluje některé situace potenciální války a tím formuje

veřejné mínění o těchto situacích. Objektem veřejného mínění se ovšem stává především prostřednictvím svých vztahů a činností, v nichž vystupuje jako specifická politická instituce a vojenská organizace ve společnosti, jako ozbrojený nástroj a prostředek socialistického státu [Marx—Engels 1963 : 35]. Při rozboru armády jako objektu veřejného mínění je nutno zvýraznit sociálně politickou stránku, která je určující ve vztahu k vojensko-odborné, i když se projevuje ve srovnání s vojensko-odbornou stránkou daleko zprostředkovaněji.

Při zkoumání veřejného mínění o míru a válce však nenarážíme pouze na specifiku jeho objektu, ale též na určité specifické rysy subjektu. Především, v důsledku toho, že problémy možné války se bytostně dotýkají každého občana naší společnosti a patří k frekventovaným tématům formální i neformální komunikace, je subjekt veřejného mínění o míru a válce tvořen všemi třídami, vrstvami a sociálními skupinami společnosti. Druhá významná zvláštnost se dotýká vnitrosubjektové struktury (viz např. [Gorškov 1980 : 49—51]). Vedle charakteristik, které diferencují subjekt veřejného mínění obecně (třídní příslušnosti, národnosti, socioprofesionního zařazení, úrovně vzdělání, ideologické vyspělosti apod.), vystupují při strukturaci subjektu veřejného mínění o míru a válce do popředí specifická kritéria odvozená od sociální zkušenosti. Prvořadou úlohu zde sehrávají nezastupitelné osobní prožitky druhé, popřípadě i první světové války, které vytvářejí v rámci subjektu veřejného mínění historicky podmíněnou skupinu „pamětníků“. Dalšími relevantními součástmi struktury subjektu veřejného mínění o míru a válce jsou skupiny občanů s osobní zkušeností získanou při výkonu základní vojenské služby a profesionální služby v ozbrojených silách. Tato strukturace subjektu má podstatný vliv na procesy formování veřejného mínění o válce a míru a měla by být vždy při sociologické analýze brána v potaz.

Koncepce empirického zkoumání veřejného mínění o míru a válce v ÚVVM při FSÚ

V pražském Ústavu pro výzkum veřejného mínění patří názory na problematiku míru a války k dlouhodobě sledovaným tématům v rámci úsilí o mnohostranné poznávání světonázorové orientace československé populace. Otázky orientované na postižení těchto názorů byly položeny v řadě výzkumů, v roce 1980 byla založena koncepce samostatných šetření veřejného mínění o míru, válce a armádě⁽⁴⁾ a tato koncepce byla dále rozpracována zejména v souvislosti s šetřením provedeným v roce 1985.⁽⁵⁾

Základním momentem zmíněného přístupu je Leninova teze vyjadřující nutnost zkoumat veřejné mínění o míru, válce a armádě ve vazbě na veřejné mínění o epoše, tedy především v souvislosti s názory na mezinárodně politickou situaci a na úlohu různých států v mezinárodních vztazích [Lenin 1958 : 192]. Jde tedy nejen o postižení jednotlivých názorů, ale i složitějších obsahů veřejného mínění. Za tím účelem jsou ve výzkumech na základě primárních dat konstruovány souhrnné charakteristiky uznání mírové úlohy socialistických zemí a chápání i hodnocení agresivní podstaty imperialismu.

Druhým fundamentálním okruhem, o nějž se koncepce ústavu v dané oblasti opírá, je zkoumání veřejného mínění o příčinách soudobých válek. I v tomto případě je využito techniky nepřímého dotazování a na základě baterie sedmi položek je vytvářena typologie mínění o příčinách válek, obsahující čtyři základní typy:

(4) Viz závěrečná zpráva z výzkumu č. 80-2 *Názory občanů ČSSR na otázky války a míru a brannou výchovu*. Praha, ÚVVM při FSÚ 1980.

(5) Viz závěrečná zpráva z výzkumu č. 85-3 *Otázky války a míru ve vědomí občanů ČSSR*. Praha, ÚVVM při FSÚ 1985.

- a) marxistické pojetí příčin soudobých válek,
- b) názory na příčiny válek, v nichž se silně odrážejí marxistické teze, ale též některé netřídní teze zaměřující jevové stránky problému (územní nároky, ideologické rozpory) za jeho podstatu,
- c) mínění ovlivněná částečně marxistickými, výrazněji však nemarxistickými koncepcemi příčin válek (náboženskými, neomalthusiánskými apod.),
- d) názory vycházející výhradně z nemarxistických koncepcí příčin válek.

Analýza veřejného mínění o současné mezinárodně politické situaci a o příčinách soudobých válek vytvořila předpoklady pro to, aby mohl být postížen odraz tří základních leninských tezí o míru a válce v názorech československých občanů. Jednalo se o princip jednoty budování a obrany socialistické vlasti, zásadu internacionální obrany socialismu a tezi o obraně socialistické vlasti jako záležitosti všeho lidu.

Vědomí významu jednoty budování a obrany socialistické vlasti bylo operacionalizováno prostřednictvím názorů na podmíněnost budování socialismu mírovým vývojem a na vztah mezi upevňováním socialistického státu a jeho obranyschopnosti. Chápání nutnosti internacionální obrany socialismu bylo indikováno míněním o úloze Československa a ČSLA v branném svazku Varšavské smlouvy, názory na morální oprávněnost internacionální podpory boje za národní a sociální spravedlnost a míněním o vzájemné výhodnosti internacionální obrany při případném válečném konfliktu. Odraz poslední z vytypovaných tezí (tj. teze o obraně socialistické vlasti jako záležitosti všeho lidu) ve veřejném mínění byl zkoumán na základě názorů a) na podíl armády a lidu na zabezpečení obrany v mírových a válečných podmínkách, b) na důležitost základní vojenské služby a branné přípravy obyvatelstva, c) na volbu vojenského povolání.

Výzkum se dotkl rovněž problematiky pronikání některých nemarxistických ideových koncepcí do veřejného mínění v Československu. Pozornost byla věnována zejména míře ovlivnění občanů pacifistickými názory a nepřátelskou tezí o „stejně odpovědnosti velmocí“ za zostřování mezinárodního napětí.

Vybrané výsledky empirického výzkumu

Empirické poznatky potvrdily pozitivní hodnocení zahraničně politické orientace SSSR v mínění lidí. Jednoznačně převažuje názor, že SSSR usiluje především o mír, mírové soužití a odzbrojení. Současně se však ukázalo, že značná část občanů má v chápání mezinárodní úlohy socialistických a kapitalistických zemí menší či větší nejasnosti. Ve srovnání s minulostí se v roce 1985 v názorech více odráží zejména nepřátelská teze o „stejně odpovědnosti velmocí“ za zostřování mezinárodního napětí, již je v té či oné míře ovlivněna téměř polovina občanů. Nejčastěji se to projevuje v názoru, že viníky zostřování mezinárodního napětí jsou jak kapitalistické, tak i socialistické státy.

S poměrně rozsáhlým ovlivněním koncepcí „stejně odpovědnosti velmocí“ souvisí také zjištění, že více než čtvrtina občanů si jen velmi málo uvědomuje agresivitu imperialismu nebo si ji neuvědomuje vůbec. Pouze čtvrtina občanů chápe agresivitu imperialismu ve všech aspektech sledovaných provedeným výzkumem.

Jak jsme již uvedli, druhou základní oblastí ve zvolené koncepci výzkumu bylo sledování názorů na příčiny soudobých válek. Bylo zjištěno, že stejně jako počátkem osmdesátých let *dominuje i v současnosti ve veřejném mínění marxistické chápání příčin ozbrojených konfliktů naší doby* — odráží se v názorech téměř poloviny občanů. Poměrně početná je také skupina lidí, kteří

jsou vedle marxistických tezí ovlivněni i netřídními stanovisky. Na druhé straně poměrně vzácné jsou názory vyjadřující výhradně nemarxistická stanoviska.

V úzké souvislosti s názory na příčiny válek je také skutečnost, že si občané ve velké většině uvědomují nebezpečí vzniku světové války, věří však v možnost válce zabránit. Zastoupení těchto názorů se od roku 1980 podstatně nemění a je tedy možno konstatovat, že *československé veřejné mínění nepostihla v tomto směru „krize deziluzí“, předpovídána některými buržoazními teoretiky po rozmístění amerických raket prvního úderu v západní Evropě a odvetných opatření členských států Varšavské smlouvy.* Přitom si, podle výsledků provedeného výzkumu, tři čtvrtiny občanů uvědomují nebezpečnost rozmísťování nových amerických raket v Evropě a současně s tím také nutnost odvetného rozmístění sovětských raketových komplexů na území ČSSR a NDR.

Optimistické hodnocení možnosti odvrátit válku ovšem není ve veřejném mínění doprovázeno podceňováním její nebezpečnosti. Většina lidí si uvědomuje, že rozpoutání jaderného konfliktu kdekoli na světě by znamenalo jaderné ohrožení i pro Evropu. Podle tří čtvrtin občanů by pak v takovém jaderném konfliktu nebylo ani vítězů, ani poražených, protože svět by byl zničen. Uvedený názor je patrně stabilní součástí československého veřejného mínění, neboť byl ve stejném rozsahu zjištěn již v letech 1965(6) a 1980.

V provedeném šetření bylo položeno také několik otázek zaměřených na stránku normativní konstrukce ve veřejném mínění. Jejich prostřednictvím bylo zjištěno, že veřejné mínění podporuje mírová jednání SSSR a USA jako jeden z diplomatických prostředků zachování míru a současně podporuje úsilí socialistických zemí o udržení vojenskostrategické rovnováhy a postupné odzbrojení na celém světě. Přitom názor, že ve světě existuje vojenskostrategická rovnováha, se v průběhu osmdesátých let stává častějším a v současné době jej zastává více než polovina československých občanů. Nevelká část občanů (přibližně jeden z deseti) připisuje převahu kapitalistickým státům a spatřuje její příčiny hlavně v technicko-hospodářské oblasti a větších přípravách na válku. Jiná, rozsahem stejně malá část občanů se domnívá, že převahu mají socialistické státy, a to zejména pro lepší vycvičenost a vyšší početní stav armády.

Významnou součástí empirického výzkumu bylo zjišťování odrazu leninské teze o internacionální obraně socialismu ve veřejném mínění. Ukázalo se, že převážná část populace považuje za nutné zabezpečit obranu proti agresí v rámci celého socialistického společenství a bránit v případě napadení i jiné socialistické státy. (Tento názor zastávají přibližně čtyři pětiny občanů.) Nelze však přehlédnout ani rozšíření některých pacifistických idejí. Nejrozšířenějším ze sledovaných pacifistických názorů je odsuzování každé účasti ve válce jako špatné a nemorální a nesprávné pojetí vztahu mezi zachováním míru a bojem za národní a sociální svobodu. Ojedinělé pacifistické názory mají i mnozí z občanů, kteří si uvědomují nutnost zabezpečení obrany ČSSR. Pacifismus ve vyhraněné podobě se ovšem, podle našich poznatků, vyskytuje poměrně vzácně — přibližně u jednoho z dvaceti občanů.

O rozporných názorech na nutnost internacionální obrany socialistické vlasti svědčí i různorodost a často dokonce protichůdnost názorů na ČSLA a služ-

---

(6) Na tomto místě je provedeno srovnání s výsledky výzkumu, který v roce 1965 provedla Vojenská politická akademie Klementa Gottwalda. Materiál z tohoto výzkumu nebyl publikován. Je ovšem nutno upozornit, že teze o zničení života na Zemi jako nutném důsledku eventuální jaderné války byla v šedesátých letech považována za buržoazně pacifistické stanovisko.

bu v ní. Rozhodující většina lidí sice považuje obranu vlasti a socialismu za záležitost všeho lidu, část populace si ovšem neuvědomuje, že tato zásada platí stejně v míru jako v případě války. Nedostatečné osvojení příslušné leninské zásady se patrně promítá i v tom, že veřejné mínění široce akceptuje nutnost základní vojenské služby z hlediska zabezpečení obrany státu, nepodporuje však volbu vojenského povolání. Většina občanů si uvědomuje, že pro zabezpečení obrany ČSSR je nutné členství ve Varšavské smlouvě a upevňování socialistické státnosti. Určité rozpory, které byly ve veřejném mínění o tomto komplexu problémů zjištěny, naznačují, že část občanů pohlíží na obranu vlasti a socialismu z poněkud jiného zorného úhlu než na armádu jako na nástroj tuto obranu zabezpečující.

Provedený výzkum potvrdil hypotézu, že *ve veřejném mínění československé populace o otázkách míru a války dominují marxistické názory*. Názorové klima však není ve všech skupinách občanů stejné. Nejvyšší zastoupení společensky pozitivního mínění bylo podle očekávání zjištěno mezi členy a zejména funkcionáři KSČ, i když i v těchto skupinách je část do jisté míry ovlivněna pacifistickými idejemi. Pozitivní mínění bylo zjištěno také ve skupinách vysokoškolsky vzdělaných občanů a studentů, kteří mezinárodně politickou situaci i úkoly při zabezpečování obrany socialistické vlasti hodnotí reálněji než skupiny obyvatelstva s nižším vzděláním. Na druhé straně bylo mnoho negativních názorů zjištěno u obyvatel velkých měst, zejména Prahy a Bratislavy. Při srovnání veřejného mínění v ČSR a SSR se projeví prakticky ve všech zkoumaných otázkách pozitivnější názory občanů na Slovensku.

Závěrem

Otázky války a míru patří k nejaktuálnějším, palčivým problémům současného třídně rozděleného světa. Jde o sféru, v níž se v nejvyhrocenější podobě projevuje nesmiřitelný třídní boj mezi socialismem a imperialismem. Již dřívější sociologické poznatky naznačovaly, že českoslovenští občané považují život v míru za nejdůležitější hodnotu a že si uvědomují snahu Sovětského svazu a celého socialistického společenství o zachování míru a odvrácení války. Šetření provedená Ústavem pro výzkum veřejného mínění při FSÚ přinesla podrobnější teoreticky podložené poznatky o stavu a vývoji veřejného mínění o míru, válce a souvisejících politických jevech a poskytla tak podkladový materiál nejen pro další rozvoj politickovýchovné a propagandistické činnosti v této oblasti, ale i pro formování sociologie míru jako svébytného příspěvku celé sociologické fronty k zápasu lidstva za odvrácení jaderné katastrofy.

Literatura

- Engels, B.: *Armáda*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 14. Praha, SNPL 1963.
Gorškov, M. K.: *Obščestvennoje mněnie kak sociologičeskaja kategorija*. Sociologičeskije issledovanija 1980, č. 4.
Gromyko, A. — Lomejko, V.: *Nové myšlení v jaderném věku*. Praha, Naše vojsko 1985.
Grudinín, I. A.: *Dialektika a soudobé vojenství*. Praha, Naše vojsko 1974.
Hrabě, J.: *Kritika soudobé buržoazní sociologie armády*. Praha, Naše vojsko 1985.
Kolektiv: *Marxisticko-leninská filozofie a metodologické problémy vojenské teorie a praxe*. Praha, Naše vojsko 1985.
Lenín, V. I.: *G. Zinovievovi. Spisy*, sv. 35. Bratislava, SVPL 1958.

Z hlediska systémového přístupu patří osobnost do třídy tzv. cílových (cílově zaměřených) systémů. Fungování takového systému směřuje k naplnění určitých cílů, které však nejsou prostým obrazem žádaného výsledku, ale komponenty celků mnohem složitějších — cílových programů. Cílové programy vytvářejí v osobnosti složitý, mnohoúrovňový subsystém, zahrnující jak cíle zásadní a dlouhodobé, tak i jim do určité míry podřízené cíle situační, praktické a přechodné [Dodonov 1981; Afanasjev 1980].

Za cílový program považujeme i tzv. životní plán. Již adjektivum „životní“ naznačuje, že by se tento plán měl týkat důležitých a časově spíše vzdálenějších perspektiv. Ty bývají nejčastěji spojovány s hlavními sociálními sférami činnosti člověka a s jeho hodnotovými orientacemi v subjektivně nejvýznamnějších oblastech (poznávání, práce, rodina, společenský život apod. — viz Hudeček 1984). Jestliže jsou životní cíle vyjádřením určitých osobnostních „met“, životní plán do nich vnáší řád, určitým způsobem je uspořádává a vytyčuje programy jejich uskutečnění. Ovšem hodnota životních cílů nespočívá pouze ve faktu jejich naplnění, ale i v cestě k nim — v tom, že řídí vědomou činnost a aktivitu subjektu. Kromě funkce normativů osobnosti a regulátorů chování plní tak životní plány a cíle i funkci formativní.

Tvorba plánů a perspektiv souvisí se stupněm sebeuvědomění osobnosti. Čím více si uvědomujeme sebe sama, tím větší měrou existuje psychická struktura osobnosti v časové dimenzi [Pardel 1982]. Na rozhodující význam perspektivních cílů pro psychickou strukturu a chování subjektu upozornil K. Lewin. Ve své topologické koncepci dokazoval, že cíle, které si osobnost před sebe ставí, jsou specifickými potřebami („kvazipotřebami“), jež se svojí intenzitou a dalšími dynamickými charakteristikami nijak neodlišují od potřeb vrozených. Čím širší je „životní prostor“, jehož je jedinec součástí, tím větší význam nabývají i vzdálenější cíle. Hodnotové orientace na tyto cíle pak určují chování, emoce a morální postoje osobnosti (podle Božovičové 1979).

Vytváření životních plánů a cílů je nedílně spjata s obdobím adolescence. Sami dospívající je často chápou jako „přechodné“ na cestě od dětství do dospělosti, vytvoření alespoň rámcového programu budoucího „skutečného“ života patří k jeho nejdůležitějším úkolům. V souvislosti s ujasňováním sebekoncepcce, přijímáním nových sociálních rolí evokují životní plány a cíle seberealizační úsilí a dávají mu konkrétní podobu. Stabilitu a reálnost osobnostních perspektiv můžeme považovat i za jeden z indikátorů zralé integrované osobnosti [Hudeček—Macek 1986].

Cíl a metoda výzkumu

Problematika životních plánů a cílů byla předmětem řešení DÚ SPZV VIII-6-5/3 *Struktura a dynamika osobnosti se zřetelem k formování socialistického vědomí*. Šířeji koncipovaný výzkum byl zaměřen jednak na mínění dospívajících o významných oblastech aktuálního a budoucího života, na jejich orien-

Tabulka 1. Kategorie životní orientace mládeže

Kategorie	H	D	1	2	S	U	C
	233	270	258	245	298	205	503
1. vystudovat zvolený obor	82	86	84	83	82	87	84
2. nespokojenost s typem školy	4	5	3	7	2	9	5
3. dále studovat při zaměstnání	3	9	3	9	0	15	6
4. žít ve městě	5	5	5	4	6	3	5
5. žít na venkově	11	11	13	9	12	10	11
6. mít vlastní byt	6	11	5	13	7	11	9
7. mít vlastní dům	19	17	25	11	19	18	18
8. život bez stereotypu	9	6	5	9	9	5	7
9. klidný, spořádaný život	7	6	5	8	7	6	7
10. založit rodinu (mít děti)	68	83	74	77	76	76	76
11. nechci rodinu (děti)	1	0	0	1	1	0	1
12. rodiče jako vzor	0	3	2	1	2	1	2
13. vyřešit rodinné spory, hádky	3	4	3	5	5	2	4
14. co nejdříve z rodiny odejít	1	0	0	1	0	1	1
15. zdraví jako společenská hodnota	1	3	1	3	2	2	2
16. zdraví pro sebe	11	13	9	15	8	18	12
17. zdraví pro své blízké	2	13	8	7	5	11	8
18. práce — osobní uspokojení	51	47	42	56	50	47	49
19. práce — dobrý výdělek	18	7	10	14	9	17	12
20. dobrý pracovní kolektiv	9	19	12	18	16	13	15
21. úspěch v práci, kariéra	29	25	26	27	28	24	27
22. zbytečně nevynikat	3	3	2	4	4	1	3
23. společenské ocenění za práci	16	8	15	8	14	7	12
24. být společenský činný, veřejně se angažovat	6	6	5	7	6	7	6
25. kritika některých negativních jevů	8	3	3	7	5	5	5
26. mír jako základní hodnota	21	30	29	24	21	33	26
27. touha po poznání (světa i lidí)	7	6	5	8	8	4	7
28. zlepšení své fyzické stránky	3	4	5	2	2	5	4
29. zlepšení psychických vlastností	6	4	6	5	6	4	5
30. navázat erotický vztah	29	45	43	32	37	39	38
31. vytrvat v současném erotickém vztahu	1	8	2	7	3	7	5
32. rozejít se se současným partnerem	1	0	0	1	0	1	1
33. mít co nejvíce erotických zkušeností	2	3	1	4	1	5	3
34. příroda jako společenská hodnota	7	2	5	3	5	3	4
35. žít a pracovat v přírodě	3	3	3	2	4	1	3
36. příroda jako zdroj zábavy, rekreace a poznání	6	5	6	5	5	6	5
37. zajistit spokojená stáří rodičů a blízkých osob	6	11	12	4	9	7	8
38. vlastní spokojené stáří	13	9	13	8	12	9	11
39. pěstitelství	5	7	9	3	8	4	6
40. chovatelství	4	4	7	2	6	1	4
41. aktivní zájem o umění	7	8	7	8	9	6	8
42. pasivní zájem o umění	3	3	3	3	4	2	3
43. aktivní zájem o sport	24	11	19	14	17	17	17
44. pasivní zájem o sport	4	0	3	0	2	2	2
45. navázat přátelství	3	3	3	2	3	3	3
46. neztratit současné přátele	0	3	2	2	2	2	2
47. mít vždy hodně přátel	19	21	21	19	19	22	20
48. cestovat do zahraničí	26	33	34	24	30	28	29
49. cestovat po Československu	6	13	9	10	10	8	9
50. mít auto	16	7	15	8	8	16	11
51. mít různé věci	6	6	9	4	5	8	6
52. klidná smrt	3	0	1	2	0	3	1
53. nejít na vojnu	3	0	2	2	2	1	2
54. nemá smysl budoucnost plánovat	5	7	5	7	5	7	6
55. sebezprosažení za každou cenu	1	1	0	1	1	1	1

56. člověk si musí vše zasloužit a vybojovat	5	7	6	5	5	6	6
57. vyhnout se zklamání a nepříjemnostem	9	13	17	6	9	15	12
58. očekávat od života dobré i zlé	11	11	13	9	11	10	11
59. fantazijní přání	2	3	3	2	2	3	3
60. situační přání	6	3	5	4	4	6	5

Poznámka: V tabulce jsou uvedeny relativní frekvence jednotlivých kategorií odpovědí v procentech u jednotlivých podsouborů (H hoši, D dívky, 1 mladší adolescenti, 2 starší adolescenti, S studenti, U uční) a v celém souboru (C). Čísla v prvním řádku udávají velikost jednotlivých podsouborů, resp. celého souboru. Podtrženy jsou frekvence, které se liší alespoň na hladině 5 %.

taci na vybrané kategorie hodnot [Severová 1986], jednak na některé druhy zaměřenosti (na sebe, na interakci) osobnosti, resp. na vztah zaměřenosti k některým osobnostním vlastnostem [Hudeček—Osecká 1984].

Pro výzkum životních plánů a cílů byla do projektu začleněna volná anketa. Respondentům byl předložen list papíru, na němž byla v záhlaví vytištěna otázka „Co očekáváš od života?“ a byli vyzváni, aby se volně vyjádřili o svých životních plánech a cílech. Otázka byla formulována co nejobecněji, aby umožňovala adolescentům co nejvolnější a nejširší projev. Časový limit nebyl stanoven. Anketa byla prezentována jako poslední v baterii dalších metod (určených pro zkoumání vlastností osobnosti, postojů a zaměřenosti).

Přednosti a nedostatky nestrukturovaných metod založených na volné výpovědi jsou obecně známy. V daném kontextu však považujeme volnou anketu za užitečný doplněk strukturovaných metod; uvědomujeme si současně, že takto získané údaje mají orientační charakter a neumožňují hlubší analýzu.

Výzkumný soubor tvořilo celkem 502 adolescenti. Vzorek byl sestaven tak, aby studijní, resp. profesní zaměření odpovídalo rozčlenění adolescentní populace Jihomoravského kraje. Z věkového hlediska byl soubor rozdělen na dva podsoubory — mladší (14,6 let) a starší (18,6) adolescenty.

Výsledky, které jsme anketou získali, jsou anonymní. Mezi jednotlivci jsme zjistili značné rozdíly, a to jak v rozsahu písemného projevu, tak v jeho úrovni. I když si uvědomujeme diagnostickou hodnotu těchto formálních charakteristik, podrobněji se jimi nebudeme zabývat; zaměřili jsme se na obsahovou analýzu výpovědí. V první fázi jsme provedli kvalitativní rozbor získaných výpovědí. Rozlišili jsme celkem 305 různých druhů informací, z nichž ovšem řada byla synonymních. Dále jsme provedli jejich kategorizaci, přičemž jsme usilovali o to, aby informace ztratily co nejméně ze své specifčnosti a aby současně bylo dosaženo přijatelného počtu a struktury kategorií. 60 takto vytvořených kategorií jsme pak použili pro zpracování dat (výpočet absolutních a relativních frekvencí). Pro interpretaci jsme kategorie sloučili do několika větších celků. Sledovali jsme vliv studijně profesní orientace (studenti-uční), věku a pohlaví na frekvenci jednotlivých přání (průkaznost rozdílů byla vypočtena pomocí arcsin transformace).

Výsledky

Souhrnně jsou výsledky uvedeny v tabulce 1; uvádíme v ní procenta výskytu jednotlivých kategorií, přičemž jsou označeny rozdíly průkazné alespoň na hladině 5 %. Již prvotní analýza dat ukázala široký záběr metody. V písemných projevech respondentů jsou zastoupeny jak základní životní hodnoty (společenské, nadosobní), tak i hodnoty ryze individuální, situační a recesistická přání.

Obecně je možno rozlišit životní plány a cíle blízké a vzdálené, obecné a specifické, podstatné a nepodstatné, reálné a nereálné atd. Všechny tyto aspekty není možné beze zbytku respektovat při žádné klasifikaci. Jestliže nelze uvažovat o jednotlivých kategoriích přání jako o zcela rovnocenných, zvýšenou měrou to platí pro tematické celky. Ovšem již na úrovni primární analýzy dat je možno konstatovat, že metoda splnila záměr, s nímž jsme ji aplikovali. Výsledky, které poskytuje, dokresluji hodnotové orientace adolescentů, preferenci nejdůležitějších zájmů a charakteristiky základních životních postojů. Rovněž nabízí náměty pro další, hlubší výzkum.

Výsledky jsme utřídili do těchto tematických celků: práce a zaměstnání, studium, zájmy, rodinný život, životní způsob, vztah ke společnosti, přátelství, zdraví, stáří, materiální hodnoty, vztah k přírodě, pěstitelství a chovatelství, sebezdokonalování, příjemný, šťastný život, obecně vyjádřená touha po poznání, situační, krátkodobá přání, další přání, nereálná fantazijní přání, další aspekty životních plánů a cílů.

Práce a zaměstnání(1)

K tomuto okruhu se vztahuje 17 % všech zjištěných přání a názorů. Je potěšující, že práci považuje za zdroj životního uspokojení polovina celého souboru. Více než čtvrtina si přeje v práci vyniknout. Řada dospívajících uvedla, že by chtěla pracovat v dobrém kolektivu (15 % — zejména dívky), 12 % si přeje být za práci náležitě společensky oceněno, stejný počet si přeje mít takovou práci, která by poskytovala možnost dobrého výdělku (zejména chlapci). Malá část respondentů zastává názor, že není dobré v práci nijak zvlášť vynikat a chtějí být proto pouze průměrnými pracovníky.

Studium

Této oblasti se týká 14 % všech vyjádřených názorů. Jde o oblast, která se významnou měrou dotýká současné situace většiny adolescentů; to zákonitě nachází i odraz v jejich aktuálních přáních. 84 % respondentů vyjádřilo přání vystudovat, resp. dokončit zvolený studijní obor. Naproti tomu nespokojenost se stávajícím typem školy projevilo pouze 5 % dospívajících. Část učňovské mládeže (6 %) vyjádřila přání pokračovat ve studiu dále formou studia při zaměstnání.

Zájmy

Tuto kategorii jsme vyčlenili s vědomím, že je značně různorodá jak obsahově, tak i z hlediska dalších parametrů (stability, časové dimenze, subjektivní významnosti apod.). Zahrnuli jsme do ní jednak zájem o umění, sport, cestování a ještě některé další záliby. Do takto pojaté kategorie se řadí více než desetina všech uvedených přání.

Přání zabývat se uměním aktivně uvedlo 8 % dospívajících; 3 % zdůraznila význam percepce umění ve svém budoucím životě. Sport si přeje aktivně provozovat téměř pětina celého souboru, což je jistě potěšitelné zjištění.

Velký je zájem o cestování, a to především do zahraničí (třetina souboru), kdežto přání cestovat po Československu vyjadřuje pouze desetina souboru.

Ti, kteří uvedli nějakou speciální zálibu, resp. přání, aby měli v budoucnosti podmínky pro svoje hobby (bez bližší specifikace), tvoří dohromady šestinu souboru.

---

(1) U jednotlivých tematických celků uvádíme, v jakém procentu se vyskytl tento tematický celek v celkovém počtu odpovědí; u jednotlivých kategorií, kolik procent respondentů uvedlo danou kategorii; jde tedy o dvojí typ procentového vyjádření.

Rodinný život

Své plány, cíle a přání vztahuje k tomuto okruhu většina respondentů. Vyjadřují přání týkající se jejich rodiny současně: 4 0/0 si přejí, aby se jejich stávající rodinné poměry zlepšily, 1 0/0 si přeje ze své rodiny co nejdříve odejít, a pro 2 0/0 dospívajících je jejich rodina vzorem pro budoucí život.

Větší místo v plánech adolescentů zabírají úvahy o budoucí rodině. Tři čtvrtiny výslovně formulovaly přání rodinu založit; u jednoho procenta se však vyskytuje přání nemít děti, resp. nemít rodinu.

Životní způsob

Do tohoto okruhu jsme zařadili téměř desetinu všech zjištěných přání. U těch adolescentů, kteří přikládají důležitost místu, kde by chtěli v budoucnu bydlet, se vyskytuje dvakrát častěji přání žít na venkově. Ve vlastním domě si přeje bydlet 9 0/0, v samostatném bytě, bez rodičů (18 0/0). Tato přání, objevující se u více než čtvrtiny souboru, nepovažujeme za materiální — jsou často pouze nedílnou součástí širších úvah o vlastní budoucí rodině.

Partnerské vztahy

Toto téma (7 0/0 v rámci všech vyjádření) se vztahuje jak k aktuální přítomnosti a blízké budoucnosti, tak i k budoucnosti vzdálené. Najít partnera, navázat erotický vztah uvedlo jako své přání 38 0/0 dospívajících. 5 0/0 souboru hodnotí pozitivně současný partnerský vztah a přeje si v něm setrvat i do budoucna. Objevuje se i přání nasbírat co nejvíce erotických zkušeností (u 3 0/0 souboru).

Vztah ke společnosti

Hodnoty, které se vztahují k této kategorii, tvoří celkem 5 0/0 všech vyjádření. Nejčastěji se v této souvislosti objevuje obava z války a přání zachovat na celé naší planetě mír (26 0/0 všech adolescentů).

Vztah ke společnosti je obsažen i v dalších projevech: v chuti a potřebě aktivně se společensky angažovat (6 0/0), v kritickém pohledu na některé nešvary (ekonomické problémy, špatné mezilidské vztahy, prohřešky proti socialistické morálce apod.).

Přátelství

K tomuto okruhu se vztahovala celkem 4 0/0 všech přání. Mít vždy hodně přátel si přeje jedna pětina souboru. 3 0/0 vyjadřují snahu nalézt skutečného přítele, na něhož by bylo spolehnutí. Někteří dospívající takového přítele mají a vyjadřují přání neztratit ho (2 0/0). Řada adolescentů také uváděla konkrétní vlastnosti, které by jejich přítel měl mít.

Zdraví

K tomuto okruhu směřovala 3 0/0 všech přání: výpovědi charakterizující zdraví jako společenskou hodnotu, o níž je třeba pečovat (2 0/0 souboru); častěji pak úvahy o zdraví konkrétně — ve vztahu k vlastní osobě (přání být a zůstat zdravý — 12 0/0 souboru), nebo ve vztahu ke blízkým lidem, především rodičům (8 0/0).

Stáří

To, že adolescenti nevztahují svá přání pouze k blízké budoucnosti, naznačuje i tento okruh (3 0/0 všech uvedených přání). Opět o něm uvažují ze dvou aspektů: vzhledem ke svým rodičům — zajistit jim klidné a spokojené

stárí si přeje 8 % dospívajících, překvapivě vysoký počet — více než desetina — uvažuje o vlastním stárí a vyjadřuje vesměs přání zůstat do vysokého věku aktivní a činorodí.

Materiální hodnoty

Materiálních hodnot se týkají 3 % všech přání. Je to především auto, které si přeje mít 11 % adolescentů (chlapci dvakrát častěji než dívky). Jiné materiální hodnoty uvádějí adolescenti jen zřídka.

Vztah k přírodě

Do tohoto okruhu (2 % všech výpovědí) se řadí přání, která jsou zřejmě různě motivovaná. Jednak jsou vyjádřením uvědomění si přírody jako společenské hodnoty, kterou je třeba chránit a uchovat pro příští generace (pěče o životní prostředí — 4 % souboru). Příroda je dále považována za zdroj poznání, místo odpočinku a rekreace — v tomto smyslu o ní uvažuje 5 % dospívajících. Někteří adolescenti touží po tom, aby mohli v přírodě žít a pracovat (převážně v lesnictví — celkem 3 %).

Šťastný a příjemný život

Plány některých adolescentů nejsou konkrétní; vyjadřují pouze přání, že by chtěli svůj život prožít radostně a příjemně (celkem 12 %).

Pěstitelství a chovatelství

Tento okruh je bezprostředně spojen s některými přáními, která jsme uvedli již dříve. Mít vlastní zahradu a věnovat se jí si přeje 6 % respondentů, chovat domácí zvířata 4 %.

Sebezdokonalování

Potřeba adolescentů poznat sebe sama a rozvíjet vlastní osobnost našla vyjádření i v přání týkajícího se budoucnosti. Snaha zdokonalit se se týká jednak fyzického vzhledu (5 %), jednak psychických vlastností (stejný počet).

Obecně vyjádřená touha po poznání

Přání co nejvíce poznat a prožít vyjádřilo celkem 7 % adolescentů.

Situační, krátkodobá přání

Tato přání odrážejí momentální stav, prožitky a aktuální potřeby dospívajících (např. dostat dobrou známku ze zkoušení). Tato přání se vyskytla celkem u 5 % respondentů.

Další přání

Do této kategorie jsme zařadili jednak přání některých chlapců nejít na vojnu (2 %) a přání (vesměs chlapců) mít klidnou smrt (1 %).

Nereálná, fantazijní přání

Jsou to přání nesplnitelná či recesistická (např. být neviditelný, nesmrtelný apod.). Přání tohoto typu vyjádřila celkem 3 % osob.

Další aspekty životních plánů a cílů

Kromě více méně konkrétních představ o budoucnosti uvedli někteří dospívající názory obecnější povahy. Část dotázaných se omezila na povšechné realisticky znějící konstatování, že od života očekávají dobré i zlé (11 %), jiní zastávají názor, že člověk má právo na sebeprosazení téměř za každou cenu

(1 %), další se domnívají, že od budoucnosti se nemá nic očekávat, že je nutné si vše vybojovat a zasloužit (6 %). Někteří se dokonce domnívají, že budoucnost se plánovat nemá, že takové plánování nemá smysl (6 %).

Stručný přehled výsledků jsme provedli záměrně bez zřetele k věku, pohlaví a studijně profesní orientaci adolescentů. Ukázalo se totiž, že životní plány a cíle adolescentů nejsou podle těchto proměnných příliš diferencovány. Nejvíce rozdílů souvisí s příslušností k různému pohlaví a dále do jisté míry s věkem.

Vliv pohlaví adolescentů na jejich životní plány a cíle

U souboru hochů i dívek je pořadí nejčastěji uváděných přání velmi podobné: vystudovat zvolený obor, založit vlastní rodinu a nalézt práci, která by byla zdrojem osobního uspokojení a uplatnění vlastních schopností, navázat erotický vztah a najít životního partnera, cestovat do zahraničí. Na dalších místech již k diferencím dochází, např. u chlapců následuje přání aktivně provozovat sport a jiné záliby, u dívek následuje přání zachovat mír jako základní životní hodnotu a potřeba být užitečnou a oblíbenou. Na dalším místě uvádějí obě pohlaví shodně přátelství.

Přes shodnost pořadí na čelných místech je průkazný rozdíl v přání mít rodinu — děvčata toto přání uvádí častěji. Některé dívky uvádějí jako vzor v této oblasti vlastní rodiče; u chlapců se takové přání neobjevilo.

Rozdíly mezi pohlavím jsou i v dalším často uváděném přání najít partnera, navázat partnerský, erotický vztah. Dívky prezentují toto přání častěji než chlapci, rovněž si častěji přejí vytrvat ve stávajícím partnerském vztahu.

Pokud jde o práci, hoši zdůrazňují význam práce jako zdroje dobrého výděлку, dívky naopak zdůrazňují význam pracovního kolektivu.

Chlapci také častěji vyjadřují přání aktivně provozovat sport a další svoje záliby.

Některá přání se vyskytla pouze u příslušníků jednoho pohlaví: u dívek je to přání neztratit současné přátele a přání uchovat zdraví pro svoje blízké. U hochů je to pasivní zájem o sport (fandovství), přání nejít na vojnu a přání mít klidnou smrt.

Vliv věku adolescentů na jejich životní plány a cíle

Opět není rozdíl v pořadí nejfrekventovanějších přání. U mladších i starších adolescentů dominují přání vystudovat zvolený obor a založit rodinu. Na dalších dvou místech je pouze přehozené pořadí: u mladších adolescentů je snaha navázat erotický vztah uváděna o něco častěji než najít takovou práci, která by byla zdrojem osobního uspokojení; u starších je to naopak. Rozdíl v četnosti přání je však neprůkazný, stejně jako u dvou následujících přání — uchovat mír a cestovat do zahraničí.

Průkazný rozdíl je však v přáních následujících. Mladší adolescenti uvádějí častěji přání mít vlastní dům a také snahu vyhnout se zklamání a co nejvíce pěkného v životě prožít. Soubor mladších chlapců uvádí přání zajímat se pasivně o sport.

Diskuse

Jak jsme již uvedli, anketa byla aplikována jako doplňující metoda v širšíji koncipovaném výzkumu motivace a osobnosti současných adolescentů. Pokusíme se proto konfrontovat výsledky zjištěné anketou s dalšími údaji, které jsme získali prostřednictvím strukturovaných metod.

Metoda Postojová škála [Šwida 1979; Severová 1984] byla určena k zjiš-

řování úrovně preference vybraných kategorií hodnot v určitých tematických celcích. Bylo zjištěno, že v okruhu „čeho chceš dosáhnout v nejbližších letech“ dospívající nejvíce preferují (bez ohledu na věk, pohlaví a studijní profesní orientaci) hodnoty emocionální (tj. vyjadřují potřebu hlubokých citových prožitků, potřebu lásky). Na dalších místech se projevují největší difference u příslušníků různého pohlaví: chlapci zdůrazňují význam intelektuálních hodnot (tj. hodnot týkajících se poznávání a rozvíjení intelektu), materiálních (konzumních) a hodnot příjemnosti (touha po klidném a bezkonfliktním životě). Dívky uvádějí hodnoty příjemnosti, dále hodnoty altruistické (zájem o lidi) a hodnoty estetické (potřeba krásna).

S věkem stoupá preference hodnot morálních (vyjadřujících těž úsilí o sebezdokonalování). Mezi studenty a uční je největší rozdíl v preferenci hodnot intelektuálních (více je zdůrazňují studenti) a materiálních hodnot (více je zdůrazňují uční) [Severová 1986].

K zjišťování úrovně zaměřenosti osobnosti byl využit *Orientační inventář ORI* [Bass—Smékal 1968], umožňující měřit zaměřenost na sebe, na úkol a na interakci. Ze získaných výsledků je patrné, že nejméně jsou adolescenti zaměřeni na sebe. Přitom platí, že chlapci jsou na úkol a na interakci zaměřeni přibližně stejně, dívky jsou více zaměřeny na interakci. U obou pohlaví se projevují opačné vývojové trendy: u chlapců s věkem roste zaměřenost na interakci a klesá zaměřenost na úkol, u dívek je tomu naopak. Studující jsou více než učňovská mládež zaměřeni na úkol, přitom úroveň zaměřenosti na úkol a na interakci je u nich přibližně stejná; učňovská mládež je více zaměřena na interakci než na úkol [Hudeček—Osecká 1984].

Spontánně uváděné životní plány a cíle by do jisté míry měly konkretizovat a specifikovat hodnotovou orientaci a zaměřenost osobnosti. Již jsme uvedli, že práci považuje za zdroj životního uspokojení polovina zkoumaného souboru. Poodhalit, v čem spočívá její hodnota, nám mohou pomoci konfrontace s některými zjištěními. Ukazuje se například, že sociální dimenze práce má větší význam dobrého pracovního kolektivu, ale také více preferují allocentrické, altruistické hodnoty a zaměřenost na úkol. Chlapci zase více zdůrazňují význam práce samé, jejich zaměřenost na úkol má stejnou úroveň jako zaměřenost na interakci a častěji chápou práci jako prostředek, který slouží k dosažení dalších hodnot, a to jak materiálních (s čímž souvisí chápání práce jako zdroje dobrého výděлку), tak prestižních (být za svoji práci náležitě společensky oceněn). Tato interpretace je do jisté míry v souladu i s dříve provedenou anketou na stejné téma u srovnatelného souboru adolescentů [Hudeček—Osecká—Severová 1980].

Vystudování zvoleného oboru a dokončení profesionální přípravy je nejčastěji uváděným přáním nejen v tematickém okruhu studium. I když se tato oblast týká poměrně aktuální budoucnosti, resp. přítomnosti, má dalekosáhlý význam i pro budoucnost vzdálenou. V přáních týkajících se studia nejsou významné rozdíly mezi jednotlivými podsoubory (vyjma přání učňů pokračovat dále ve studiu formou studia při zaměstnání, které je situačně podmíněno). V tom se naše výsledky liší od ankety [Hudeček—Osecká—Severová 1980], v jejíž rámci byla přání začleněná do kategorie studium významně častěji uváděna podsouborem dívek. Zdá se, že přání dostudovat neodráží ani rozdíly v hodnotových orientacích, ani v zaměřenosti osobnosti dospívajících. Za významné zjištění považujeme i to, že pouze 5% respondentů vyjádřilo nespokojenost se svojí volbou budoucí profese.

V přání adolescentů jsme zaznamenali i určitý trend, který bychom mohli charakterizovat jako jakýsi „návrat k přírodě“, resp. jako reakci na zvyšující se životní tempo, technizaci, zhoršování životního prostředí atd. Je však

otázkou, do jaké míry jsou představy adolescentů z této oblasti reálné — přání žít na venkově do jisté míry kontrastuje se současným migračním trendem — a nakolik jsou jen projevem romantismu mládí.

Okruh přání týkající se partnerských vztahů je konkrétním vyjádřením vysoké preference emocionálních hodnot. Najít partnera a navázat trvalý erotický vztah je stejně významným požadavkem pro mladší i starší adolescenty. Problematika partnerských vztahů je aktuálnější pro dívky, které častěji uvádějí nejen výše zmíněné přání, ale také přání neztratit současného partnera a vytrvat v již vytvořeném vztahu.

Posuzovat na základě spontánních výpovědí adolescentů o jejich životních plánech význam tzv. nadosobních (společenských) hodnot může být problematické. Více než pro ostatní oblasti tu totiž platí, že výpovědi nemusí věrně odrážet skutečný stav. Například význam takové hodnoty, jakou je mír, je i pro adolescenty v podstatě nezastupitelný a nepopíratelný, problém je však v tom, že řada z nich nemá aktuální potřebu o této hodnotě uvažovat, prostě je samozřejmou součástí přítomného a budoucího života. Vyjádření na toto téma (u pětiny souboru a to častěji u dívek) je především vymezením vztahového rámce, v němž o svém budoucím životě uvažují.

Význam vrstevnických vztahů v adolescenci není třeba nijak zvlášť zdůrazňovat — v anketě se odráží zejména v častém přání „mít hodně přátel“. Průkazný rozdíl, který by odpovídal vyššímu zaměření na interakci u souboru dívek a vyšší preferenci altruistických hodnot [srovnej též Osecká 1984; Macek 1982, 1984], se projevil pouze v přání neztratit současné přátele (které se u chlapců vůbec nevyskytlo). V úvahách o významu přátelství pro vzdálenější budoucnost se rozdíl mezi pohlavími neprojevuje vůbec.

Poukázali jsme jen na některá specifika životních plánů a cílů, tak jak je dnešní adolescenti prezentovali ve svých písemných výpovědích. Znovu zdůrazňujeme, že nelze ztrácet ze zřetele pouze doplňující hodnotu a orientační charakter těchto údajů. Přesto i tyto výsledky potvrdily některé stabilnější trendy ve sféře hodnotových orientací dnešních dospívajících [srovnej např. Grác 1979; Hudeček—Osecká—Severová 1980; Macek 1982; Osecká 1984 a další].

Závěry

Cílem tohoto sdělení bylo informovat o některých údajích, které by mohly přispět k rozšíření poznatků o motivační sféře současných adolescentů. Informace o životních plánech a cílech dáváme do těsné souvislosti s hodnotovou orientací a zaměřeností osobnosti; do jisté míry je považujeme za jejich konkretizaci a specifikaci. Poněvadž hodnotové orientace a zaměřenost osobnosti se projevuje diferencovaně vzhledem k věku, pohlaví a studijně profesní orientaci dospívajících, předpokládali jsme analogicky, že tyto proměnné projeví svůj vliv i v oblasti životních plánů a cílů. Tento předpoklad se potvrdil jen částečně. Je to pravděpodobně způsobeno tím, že v rámci téhož životního plánu se mohou promítat různé hodnoty (např. jak jsme zjistili, v pracovní činnosti se mohou promítat jak hodnoty altruistické, tak hodnoty materiální). Může se tu projevit i vliv metody, které jsme použili (a nevýhody nestrukturovaných metod typu ankety, které umožňují zjistit povšechnou orientaci, ale neumožňují hlubší analýzu).

Diferencující vliv pohlaví se projevil v jedné pětině námi sledovaných kategorií, a to především u těch, které se nějakým způsobem dotýkají sociálních činností a osobnostních kontaktů (pracovní kolektiv, partnerský vztah a rodina). Větší frekvence přání dívek právě v těchto oblastech souvisí zřejmě

s jejich vyšší zaměřeností na interakci a s vysokým oceňováním altruismu, resp. s jejich zájmem o práci s lidmi [též Kolejková—Mazálková 1983]. U chlapců je zaměřenost na interakci přibližně na stejné úrovni jako zaměřenost na úkol. Tím, že tolik nezdůrazňují sociální stránku (allocentrické hodnoty), vystupují do popředí i jiné aspekty (např. materiální).

Diferencující vliv věku a studijně profesní orientace je minimální. Přesto se zdá, že starší adolescenti jsou ve svých přáních realističtější a věcnější, pravděpodobně si již vyšší měrou uvědomují komplikovanost a složitost budoucího života. Rozdíl mezi učňovskou a středoškolskou populací se v našem výzkumu projevila v přáních situačně podmíněných (zejména v přání pokračovat dále ve studiu při zaměstnání).

V souhrnu bychom mohli konstatovat, že přáním dnešních dospívajících je plnohodnotný a obsažný život. Chtějí ho většinou prožít v harmonickém partnerském svazku, chtějí mít rodinu a práci, která by pro ně byla především zdrojem seberealizace, dobrých sociálních kontaktů. Přejí si mít hodně přátel, být oblíbení a užiteční.

Je samozřejmé, že právě provedené zobecnění s sebou přináší i jistou dávku idealizace současného stavu. Otevřenou otázkou zůstává, do jaké míry se nám může podařit zachytit prostřednictvím volné, písemné výpovědi skutečné životní plány a cíle dnešních adolescentů. Problém je navíc v tom, že je prezentují lidé často ještě značně psychicky a sociálně nezralí, s minimálními životními zkušenostmi, které by jistě vedly k určité korekci životních plánů a cílů. Námi získané informace nevypovídají ani o stabilitě životních plánů a cílů pro období dospělosti, ani o cestách, které budou dospívající volit.

Literatura

- Afanas'jev, V. G.: *Sistemnost' i obščestvo*. Moskva, Nauka 1980.
- Bass, B. M. — Směkal, V.: *Orientační inventář*. Bratislava, Psychodiagnostika 1968.
- Božovič, L. I.: *Etapy formirovanija ličnosti v ontogeneze*. Voprosy psichologii 1979, č. 4.
- Dodonov, B. I.: *Zadača formirovanija novogo čeloveka i nekotoryje voprosy psichologii ličnosti*. Voprosy psichologii 1981, č. 5.
- Grác, J.: *Pohľady do psychológie hodnotovej orientácie mládeže*. Bratislava, SPN 1979.
- Hudeček, J.: *K otázkám motivační sféry osobnosti*. Brno, Psychologické zprávy ÚVSV ČSAV 1984, č. 1.
- Hudeček, J. — Macek, P.: *K dialektice vztahu společenského a osobnostního ideálu*. Čs. psychologie 1986, č. 2.
- Hudeček, J. — Osecká, L.: *Zaměřenost osobnosti — pojetí a výzkum*. Brno, Psychologické zprávy ÚVSV ČSAV 1984, č. 3.
- Hudeček, J. — Osecká, L. — Severová, J.: *Zájmy, postoje a hodnotové orientace současné adolescentní mládeže*. I. část. Brno, Zprávy PSL ČSAV 1980, č. 1.
- Kolejková, A. — Mazálková, J.: *Zájmové preference třináctiletých a šestnáctiletých se zřetelem k pohlaví a profesionální přípravě*. Psychológia a patopsychológia dieťaťa 1983, č. 6.
- Macek, P.: *Reálný a ideální sebeobraz současné adolescentní mládeže*. Brno, Zprávy PSL ČSAV 1982, zvl. č. 3.
- Macek, P.: *Osobnost adolescenta a jeho ideál sebe v dimenzích temperamentu a zaměřenosti*. Psychológia a patopsychológia dieťaťa 1984, č. 1.
- Osecká, L.: *Možnosti využití metody párového srovnání pro výzkum hodnot*. Čs. psychologie 1984, č. 5.
- Pardel, T.: *Psychológia*. Bratislava, Psychodiagnostika 1982.
- Severová, J.: *Hodnotové postojová sféra adolescentní mládeže*. Psychológia a patopsychológia dieťaťa 1983, č. 5.
- Severová, J.: *Úloha pohlaví a věku v hodnotové orientaci dospívajících*. Psychológia a patopsychológia dieťaťa 1986, č. 5.
- Świda, H. (ed): *Młodzież a wartości*. Warszawa, PWN 1979.

J. Pudlák: Kategorie produktivní práce v politické ekonomii

Praha, Academia 1985, 66 s. (6,20 AA)

Vymezení kategorie produktivní a neproduktivní práce je důležité nejen z hlediska řady ekonomických otázek, ale je též významným teoreticko-metodologickým východiskem analýzy sociálně třídní struktury společnosti. Přesněji řečeno, rozebíráme-li politickoekonomické otázky spojené s kategoriemi produktivní a neproduktivní práce, připravujeme tím (anebo přinejmenším bychom měli) východiska analýzy výrobně vztahové anatomie sociálně třídní struktury společnosti. Bohužel ve většině prací, které se uvedenou problematikou zabývají, najdeme jen „čistě“ ekonomické nebo „čistě“ sociální pojetí a argumentaci. Proto je nutné ocenit, že se nám do rukou dostává sice stručná, ale o to více podnětná monografická studie J. Pudláka, která prezentuje kategorii produktivní práce v systému kategorií politické ekonomie s citem pro sociální kontext. Autor vědomě odmítá jednostranně ekonomizující pojetí (které se v některých přístupech projevuje např. v tom, že smysl vymezení kategorie produktivní práce bývá dáván do bezprostřední souvislosti s otázkou měření národního důchodu nebo problematikou služeb) a v souladu s požadavky materialistického pojetí společenského vývoje akcentuje a rozvíjí metodologické aspekty.

K otázkám spojeným s vymezením či rozlišením produktivní a neproduktivní práce bylo již řečeno velmi mnoho, přesto však nebylo dosaženo potřebné jednoty názorů ani u některých základních východisek jejich řešení. J. Pudlák se nechce spokojit s tím, aby k nejrůznějším pohledům přidal některé další. Jde mu o vytvoření metodologických předpokladů dalšího postupu bádání v této oblasti. Tohoto záměru dosáhl dvojím způsobem. Předně solidností dokumentace a interpretace stávajících přístupů. Ne náhodou proto začíná u Adama. Uvádí pojetí A. Smitha a jeho kritiku K. Marxem. Prezentuje Marxovu koncepci produktivní a neproduktivní práce, z níž si pozdější badatelé často všímali jen jednostranných aspektů. Ukazuje, že protikladnost některých Marxových názorů je jen zdánlivá. K. Marx vědomě rozlišoval pojetí produktivní práce v dvojím smyslu — materiálním a sociálním. Obě hlediska se organicky doplňují. Poté autor rekapituluje diskusi k otázce produktivní práce ve dvacátých letech v SSSR a snaží se z ní vytěžit závěry aktuální pro současnost. Podobně si všímá i názorových diferencí různých koncepcí v sovětské literatuře od šedesátých let až po dnešek s důrazem na metodologický význam jednotlivých pojetí. Tím se však J. Pudlák neuspokojuje. Z jeho přístupu je zřejmé, že ho též zajímá otázka, proč se v teorii — aktualizující Marxův odkaz v oblasti vymezení produktivní práce na podmínky socialistické výstavby — vyskytlo takové množství nejrůznějších přístupů a koncepcí. Protože odmítá věřit na náhodu, zaměřuje svoji pozornost na praktické závěry, které je možné z toho či onoho stanoviska odvodit. Ukazuje se tak, že nejrůznější názorové difference v obecně teoretickém rozpracování dané problematiky se projevují v podstatných odlišnostech praktických závěrů. Z toho mimo jiné vyplývá, že pokud nebude dostatečně zřejmý komplexní praktický smysl teoretického řešení, potud nebude dostatečná jednotu v oblasti obecných východisek. Právě zde pak autor naráží na nutnost respektovat jak ekonomické, tak i sociální aspekty praktické aplikace teoretického řešení. Tím se jeho práce stává aktuální i pro výzkum sociálně třídní struktury společnosti.

Myšlenkovou osou studie J. Pudláka je, že z rozlišení dvou stránek práce — *materiální*, která zahrnuje vztah pracovníka k pracovnímu předmětu, konkrétní účinek práce, a *sociální*, která zahrnuje výrobní vztahy mezi lidmi, tedy společenskou formu, v níž se práce vynakládá — vyplývají dvě různá kritéria produktivní a neproduktivní práce, resp. pojetí produktivní a neproduktivní práce ve dvou různých smyslech, které nelze vzájemně směřovat. Samozřejmě je nelze posuzovat ani nezávisle na sobě. Chceme-li určit, zda je práce produktivní či neproduktivní v *materiálním* smyslu, musíme vycházet z charakteru pracovní činnosti samé, určit, zda je či není přetvářejícím působením na materiální předmět směrem užitečným pro člověka. Zajímá-li nás pak, zda je práce produktivní či neproduktivní v *sociálně ekonomickém* smyslu, musíme vyjít z daných výrobních vztahů, z konkrétně historicky určité společenské formy, v níž je vynakládána.

Samozřejmě nestačí jen doložit, že právě takto chápal Marx otázku produktivní a neproduktivní práce za kapitalismu a její řešení využil v jednotě s dalšími teoreticko-metodologickými východisky k vymezení historického místa kapitalistického způsobu výroby a hybných sil jejího překonání objektivně určených svým postavením ve společenské dělbě práce. Jde zejména o rozpracování uvedené problematiky z hlediska aktuálních úkolů socialistické výstavby. Zde jako klíčové momenty vystupují jednak vymezení produktivní práce v sociálně ekonomickém smyslu a jednak její vztah k produktivní práci v materiálním smyslu. K řešení těchto otázek se autor studie připravuje kritickým komentářem metodologicky použitelných principů, které se v souvislosti s rozlišením produktivní a neproduktivní práce v socialistické literatuře objevily, zejména pak: rozlišování materiálního obsahu práce a její sociálně ekonomické formy; určení obecného a specifického v produktivní práci; vymezení podstaty a jevové formy specifiky produktivní práce; postup od abstraktního ke konkrétnímu – stupně abstrakce – stupně analýzy.

Vyústěním monografické studie je nástin problému vývoje produktivní práce za socialismu v podmínkách vědeckotechnické revoluce. Zde se již autor snaží, aby politickoekonomický rozbor kategorie produktivní práce bylo možné rozvinout v metodiku analýzy empirických údajů o změnách sociálně třídní struktury společnosti. Zdůrazňuje, že rozvoj materiálního obsahu práce probíhá v dialektické jednotě s rozvojem její společenské formy, a ukazuje, čím je tato jednota zabezpečována.

Jestliže jsme se doposud snažili ukázat, že práce J. Pudlákova je solidním základem nejen pro řadu praktických aplikací, ale i dalšího základního výzkumu, pokusme se nyní říci, kterým směrem je možné jít dál. Autor správně vidí vzájemný vztah mezi produktivní prací v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu v kontextu společenského vývoje. Tento vývoj však analyzuje jen z hlediska důsledků změn ve výrobních silách pro oblast výrobních vztahů. (Tím je poznamenán celý závěrečný paragraf *Vývoj produktivní práce*, do něhož studie vyúsťuje.) To znamená, že abstrahuje od momentů rozpornosti výrobních sil a výrobních vztahů za socialismu a sociálních (či přesněji nadstavbových) zprostředkování jeho řešení. Chceme-li zkoumat vztah mezi produktivní a neproduktivní prací za socialismu (v obou smyslech a zejména pak v jejich vzájemné podmíněnosti) z hlediska překonávání rozporů mezi výrobními silami a socialistickými výrobními vztahy, musíme mít o vývoji výrobních vztahů (jako sociálně ekonomické formě práce) konkrétnější, plastičtější představu. Můžeme například uvažovat míru nutnosti, s níž se realizují a jež je dána rozvinutím příslušných zprostředkování jejich realizace jako nutných.(1) Uvedený pohled umožňuje ukázat dvě významné tendence spojené s vývojem produktivní a neproduktivní práce za socialismu:

1. Práce, která není bezprostředně produktivní v materiálním smyslu, se rozvinutím příslušných zprostředkování (spojováním vědy s výrobou, ale také sféry rozvoje člověka s uplatňováním jeho schopností ve výrobě, apod.) produktivní stává.
2. Práce produktivní v materiálním smyslu nemusí být ještě produktivní v sociálně ekonomickém. Záleží na tom, jak je práce v materiálním smyslu produktivní bezprostředně společenskou, tj. jak jsou rozvinuta zprostředkování jejího bezprostředně společenského charakteru, daná plánovitou organizací práce za socialismu.

Vymezení obou tendencí je pak důležité zejména z hlediska pojetí řídicí práce, která:

1. V materiálním smyslu není bezprostředně produktivní, ale prostřednictvím bezprostředně produktivní práce se takovou stává, jsou-li rozvinuta příslušná zprostředkování.
2. Zabezpečuje, aby práce bezprostředně produktivní v materiálním smyslu byla produktivní i v sociálně ekonomickém.

Z ekonomického hlediska je zřejmé, že výsledkem realizace obou tendencí (tj. rozvinutí zprostředkování umožňujících, aby se práce, která není bezprostředně produktivní v materiálním smyslu, produktivní stávala, a současně, aby bezprostředně produktivní práce v materiálním smyslu byla i prací bezprostředně společenskou) je růst společenské produktivity práce. Ze sociálního hlediska umožňuje uvedené pojetí podchytit ty důležité momenty ve změnách výrobně vztahové ana-

(1) Blíže viz: Valenčík, R.: *Postupné zdokonalování plánovitého řízení z hlediska dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů*. In: Politická ekonomie 1985, č. 11.

tomie sociálně třídní struktury společnosti, které nejsou a nemohou být přímým (automatickým) důsledkem změn v charakteru výrobních sil. Tyto změny (ať již probíhající, nazrávající či nezbytné) jsou významné při posuzování reálného a žádoucího chování příslušníků jednotlivých sociálních skupin, jejich společenské, zejména politické aktivity.

Uvedením a komentováním některých myšlenek práce J. Pudlák jsme se snažili ukázat, jak plodné může být využití politickoeconomických východisek ke zkoumání objektivní determinovanosti sociálního rozvoje. Otázka produktivní a neproduktivní práce přitom zaujímá zvlášť významné místo, protože (vztahujeme-li ji na celou oblast tzv. velké společenské dělby práce) při ní vystupují výrobní vztahy nejen jako určující společenské determinanty činnosti lidí, ale také jako to, co je činnostmi lidí reprodukováno. Uvedená dimenze výrobních vztahů je důležitá zejména za socialismu, kde do popředí vystupuje otázka realizace vlastnických vztahů. Zachycení dialektických přechodů mezi produktivní a neproduktivní prací (z hlediska vývoje i fungování socialistických výrobních vztahů) je východiskem konkrétně historické analýzy toho, kde a jak se realizují vztahy společenské organizace práce a společenského vlastnictví za socialismu.

Radim Valenčík

A. Sekot: Sociologie náboženství

Praha, Svoboda 1985, 343 s.

Pracovník brněnského Ústavu pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu CSAV napsal velmi rozsáhlou a vlastně naši první marxistickou práci o sociologii náboženství. Autor rozdělil svou práci po stručném úvodu na čtyři části. Každá z těchto částí je ještě vnitřně rozdělena podle kapitol. První část je zaměřena na sociologický pohled na náboženství a zahrnuje čtyři kapitoly. Druhá část se zabývá náboženstvím jako společenským jevem v pěti kapitolách. Ve třetí části autor pojednává o vztazích náboženství a společnosti; tato část má čtyři kapitoly. V poslední, čtvrté části autor analyzuje problematiku perspektiv náboženství ve čtyřech kapitolách.

V úvodu práce autor nastiňuje své pojetí vztahu mezi marxistickou filozofickou analýzou náboženství, historickým materialismem a sociologií náboženství. Tu pak jako sociologickou oborovou disciplínu (jež vychází z historického materialismu a má svůj vlastní pojmový i metodický aparát, provádí i empirické výzkumy náboženství) uvádí do souvislosti s vědeckým ateismem. Autor poukazuje na to, že se u nás dosud věnovala malá pozornost teoretickým rozborům základních problémových okruhů sociologie náboženství jako speciální sociologické disciplíny.

V první části, jejímž jednotícím přístupem je sociologický pohled na náboženství, se A. Sekot zabývá diskusí o charakteru sociologie náboženství a konfrontuje nemarxistické přístupy s marxistickým vymezením této sociologické disciplíny (s. 37). V poměrně rozsáhlé třetí kapitole podává kritiku buržoazní sociologie náboženství, počínaje jejími klasiky a konče současnými vlivnými a významnými směry a autory tohoto oboru. Kriticky zde analyzuje církevní teologickou sociologii, koncepcí strukturně funkcionální, fenomenologicky orientovaných sociologů (P. Berger, T. Luckmann) i symbolického interakcionismu. Vedle kritiky významných škol a směrů kritizuje také buržoazní sociologii náboženství podle jejího zastoupení ve vyspělých kapitalistických zemích (nejvíce je zastoupena sociologie americká, ale i sociologie anglické, francouzské i západoněmecké je věnována pozornost). Ve čtvrté kapitole první části podává autor pojetí marxistické sociologie náboženství jako součásti vědeckého ateismu.

Ve druhé části A. Sekot analyzuje náboženství především z hlediska sociální podmíněnosti náboženských představ, všímá si souvislosti a vztahů náboženství, magie a pověr. Přeměnu náboženství jako víry a přesvědčení v sociální instituci zkoumá v kapitole třetí, ve čtvrté podává typologii náboženských organizací v pořadí náboženský kult, sekty, denominace a církev. Poslední, pátá kapitola je zaměřena na zkoumání problematiky sociálních funkcí náboženství. Zde se především snaží zdůvodnit, které funkce je třeba považovat za hlavní a nejdůležitější. Současná buržoazní sociologie náboženství usiluje o zdůvodnění vysoce pozitivních funkcí náboženství i v dané etapě vývoje. Zvláště se zdůrazňuje funkce sociálně integrační a dále pak morální, kulturní. Sekot – s odvoláním na slovenského autora B. Kvasničku – akcentuje funkci iluzorné kompenzační.

Ve třetí části práce, která se soustřeďuje na analýzu vzájemných vztahů náboženství a společnosti, autor akcentuje sociologické aspekty vztahu náboženství a spo-

lečnosti a ve druhé kapitole člení tyto vztahy ještě podrobněji. Rozebírá pak vazby náboženství a ekonomického systému, dále vztah náboženství k ideologii, politice a sociální struktuře. Velmi závažná je kapitola třetí, věnovaná problematice náboženství a mládeže v kapitalistických i v socialistických zemích. Nesporně zajímavé jsou údaje, které na základě u nás provedených sociologických výzkumů ukazují větší míru zájmu o náboženství nebo vyšší stupeň religiozity u těch skupin mládeže, které se zabývají přímo studiem umění, jež bylo vysloveně spojeno s církevní praxí věroučného kultu — hudba, zpěv, malířství, sochařství, popřípadě i architektura. Čtvrtá kapitola je věnována sociologickým dimenzím religiozity, které mohou být zkoumány z hlediska vnějších pozorovatelných projevů nebo jako vnitřní prožívání a ztotožňování se s církví či náboženstvím. V kontextu této problematiky se jeví jako velmi důležitá i metodologická problematika typologie religiozity.

Poslední část recenzované publikace je zaměřena na problémy perspektiv náboženství. Autor zde zkoumá postavení náboženství a církví v současném světě, velmi podrobně analyzuje v kapitole druhé sociologické aspekty sekularizace a pojetí sekularizace u jednotlivých představitelů buržoazní sociologie náboženství a podává marxistické pojetí procesu sekularizace. To je zaměřeno proti pojetí sekularizace, které je časté u buržoazních sociologů náboženství. Ti ji chápou jen jako změnu forem religiozity. Podkladem takového stanoviska je názor o tom, že náboženství je stálý nebo věčný jev spjatý s lidskou existencí.

Po rozsáhlé analýze marxistického pojetí sekularizace v konfrontaci s buržoazními sociology autor analyzuje ve třetí kapitole poslední části současné problémy proměn náboženství. Velkou pozornost věnuje vzniku nových sekt ve vyspělých kapitalistických zemích; tato část má hodnotu analytickou i informativní, uvádí hojně údaje a fakty o růstu sekt. V poslední kapitole se A. Sekot zaměřuje na rozbor některých nejdůležitějších nemarxistických koncepcí budoucnosti náboženství. Podrobuje kritice zvláště ty názory, které zdůrazňují životnost náboženství v individualistické formě religiozity jako výrazu „privatizace vztahu k transcendentnu“. Nemarxisticky orientované úvahy o budoucnosti či o budoucím vývoji náboženství se u většiny autorů vztahují především k podmínkám kapitalisticky nejrozvinutější a také navenek nejnáboženštější země, tj. k USA. Své kritické názory k těmto koncepcím shrnuje Sekot takto: „Prakticky jde o snahu přenést náboženskou víru z odosobněné církevně orientované roviny do polohy niterně prožívané a často silně emočně exaltované víry v lepší svět, který se nachází mimo rámec deprimující každodenní reality, o snahu povznést se nad starosti všedního dne k vytuženým hodnotám světa snů, kde alespoň pomyslně můžeme navázat otevřené a harmonické vztahy s lidmi, najít míru osobní sebeidentifikace zaujetím svého místa v kosmu. Společenský obsah těchto světonázorových typů odráží restrukturaci hodnot současné urbanizované západní společnosti, která se mnohdy nedokázala vyrovnat s novými nároky, jimž je vystavena zejména psychická stránka lidské osobnosti. Z tohoto hlediska jde i o konkrétní projevy světonázorové bezvýchodnosti buržoazní společnosti, kde náboženství do značné míry vystupuje jako světonázorový kompenzační činitel v životě jedince i společnosti“ (s. 346). Stoupenci názoru o životnosti náboženství v soudobém kapitalismu a v moderní společnosti vůbec většinou doprovázejí své názory projevy lítosti nad ztrátou vlivu náboženství v oblasti sociální a politické.

Celá práce končí závěrem, který obsahuje úvahy o náboženství v socialistické společnosti, o podmínkách a příčinách jeho dočasné existence, o tvůrčích úkolech vědeckého ateismu, který není jen pouhým popřením náboženství, ale pozitivním rozvíjením uvědomělého materialistického ateistického světového názoru, socialistického humanismu a socialistické morálky ve vazbě na praktickou realizaci všech předností a vymožeností socialismu za předpokladu aktivní účasti každého jedince na tomto procesu.

Recenzovaná práce má celou řadu předností. Je to práce teoreticky fundovaná, její nedílnou součástí je kritická analýza a odhalování buržoazních sociologických koncepcí, které přes všechny vnitřní odstíny příslušnosti ke školám a směrům i podle národních podmínek autorů zaujímají objektivně apologetická stanoviska ve vztahu k náboženství a při úvahách o jeho roli, významu a funkcích. Autor věnuje značnou pozornost i problémům metodologickým. Kromě kritiky významných buržoazních představitelů sociologie náboženství minulosti i současnosti, analyzuje i názory představitelů české buržoazní a nemarxistické sociologie i filozofie, kteří se zabývali náboženstvím. Je zde kritika názorů Masarykových, uvedeny jsou i názory A. I. Bláhy, je hodnocen I. Kunte a filozof J. Tvrdý. Diferencované Sekot analyzuje a kritizuje ty autory, kteří sice představují teologické pojetí náboženství,

ale v kontextu poválečného vývoje po roce 1945 se snažili spojit základní podstatu náboženské víry s novou sociální realitou. Zde jde především o názory F. Linharta a F. Hníka.

Předností Sekotovy práce není jen zevrubná, fundovaná a o znalosti literatury opřená kritika buržoazní sociologie náboženství. Předností není jen teoretické a metodologické zaměření v kritice i při vlastním pozitivním výkladu. Sekot záměrně usiluje o využití výsledků u nás prováděných empirických sociologických výzkumů náboženství a religiozity. Opírá se o bohatou sovětskou literaturu teoretickou i o výsledky sovětských sociologických výzkumů religiozity, využívá i práce autorů z NDR. Dále je třeba ocenit, že jeho práce zahrnuje velké množství závažných problémů jak ve vztahu k buržoazní sociologii náboženství, tak i při vlastním marxistickém výkladu náboženství a jevů s ním spjatých. Jde skutečně o práci kvalitní, v níž autor prokazuje, že je k řešení vytyčených problémů připraven a že napsal knihu, která je výsledkem důkladné, svědomité práce v závažné sociologické specializaci. Není to jistě práce bez nedostatků, stačí jen připomenout rozsah i šíři vytyčených a řešených problémů i zahrnutí mnoha úrovní analýzy – od otázek teoretických a metodologických, přes kritiku velkého počtu představitelů i děl buržoazní sociologie náboženství až po spojení teoretických a metodologických přístupů s empirickými sociologickými výzkumy náboženství a religiozity. Některé problémy v práci jsou podmíněny otevřeností a diskusním rázem nebo malou propracovaností v rámci neprávem opomíjené a přesto velmi závažné sociologické specializace.

Při snaze přičinit kritické připomínky k recenzované práci musí recenzent brát v úvahu i skutečnost, že jde o naši původní, první a v takovém rozsahu u nás dosud nezpracovanou publikaci. Proto také není k dispozici objektivní měřítko srovnatelnosti s jinými pracemi. Snad by bylo možné více podložit argumenty tezi, že sociologie náboženství je součástí vědeckého ateismu a rozvést zmínku o snahách vytvořit sociologii ateismu. Autor sám při výkladu narazil nejen na obecně psychologickou, ale i sociálně psychologickou problematiku náboženství. Jde o styčné body se sociální psychologií. Pro další analýzu náboženství může být uplatnění sociálně psychologického přístupu ve spojení se sociologickým užitečné. A ještě dvě malé připomínky. Autor čerpá z bohaté a rozmanité sociologické literatury. Méně informovaní čtenáři by jistě rádi uvítali základní stručný přehled nejdůležitější literatury k sociologii náboženství. Jednou z mála chyb v odkazech je česko-ruský název knihy sovětského autora na s. 134 *Pokroky novéj istiny*.

Práce A. Sekota je nesporně cenným příspěvkem k rozvíjení marxistické sociologie náboženství u nás. Její tematika je závažná, podnětná, její souvislost s praxí socialistické společnosti a aspekty sociální, politické, ideologické a morální jsou mimo diskusi. Jistě ji přivítají nejen sociologové, ale i ti, kdo se zabývají filozofií, vědeckým komunismem, vědeckým ateismem. A na závěr budiž dovoleno recenzentovi vyjádřit přání či naději, že zdařilá práce A. Sekota bude inspirovat naši sociologii k rozvíjení sociologie náboženství na úrovni kritiky významné buržoazní sociologické specializace i pro potřeby vývoje socialistické společnosti při šíření vědeckého světového názoru.

Eduard Urbánek

Společenské vědy a společenská praxe

Akademický společenskovědní výzkum v oblasti filozofie, sociologie a vědy o vědě byl v období 7. pětiletého plánu (1981–1985) soustředěn do stěžejního směru základního výzkumu VIII-3 *Vědeckotechnický a sociální rozvoj v podmínkách výstavby rozvinutého socialismu, sociální, filozofické a metodologické problémy*. Úkoly směru vycházely z poznatků předcházejících období, zvláště pak ze zkušeností získaných realizací *Jednotného programu společenských věd po XV. sjezdu KSČ* a byly konkretizovány na základě závěrů XVI. sjezdu KSČ.(1)

Základní orientace výzkumu

Výzkum byl zaměřen na následující problémy současné etapy budování rozvinutého socialismu v ČSSR:

- specifika současné etapy vědeckotechnické revoluce a problémy urychlování vědeckotechnického pokroku, zkoumání sociálních problémů rozvoje vědy a techniky;
- zákonitosti a formy rozvoje sociálně třídní a demografické struktury společnosti, místa a role dělnické třídy, rolnictva a inteligence ve struktuře společnosti a rozvíjení jejich vztahů;
- zákonitosti a formy socialistického způsobu života, vazby politických, ekonomických, sociálních a kulturních podmínek jeho formování a vlivy rodinného i pracovního prostředí;
- procesy plánovitého působení společnosti na vlastní rozvoj, plánovité řízení, prognózování a programování dílčích i globálních problémů, jeho modelování, jakož i aktivního formování přírodního i umělého životního prostředí;
- metodologické problémy dialektiky, integrace a diferenciacie vědeckého poznání i systému věd.

Dlouhodobá orientace je vyjádřena formulací dílčích úkolů a komplexních hlavních úkolů, jejichž témata jsou sledována po několik pětiletěk. Strukturu stěžejního směru tvořilo devět hlavních úkolů:

- VIII-3-1 Současná etapa a perspektivy vědeckotechnické revoluce a strategie rozvoje vědy při výstavbě rozvinutého socialismu
- VIII-3-2 Prognózování dlouhodobého rozvoje naší společnosti a modelování globálních problémů současnosti
- VIII-3-3 Řízení a plánování společenských procesů v období výstavby rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR
- VIII-3-4 Vývoj sociálně třídní a demografické struktury se zvláštním zřetelem k úloze dělnické třídy v rozvoji společnosti
- VIII-3-5 Problémy socialistického způsobu života a životní úrovně v procesu výstavby rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR
- VIII-3-6 Sociálně ekonomické problémy venkova
- VIII-3-7 Filozofické problémy rozvoje soudobé vědy a revoluční praxe
- VIII-3-8 Teorie tvorby životního prostředí při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti
- VIII-3-9 Postavení ženy a rodiny v socialistické společnosti(2)

(1) Stěžejní směr byl koncipován a posléze řízen radou pod vedením akademika R. Richty a akademika V. Čirbese.

(2) Koordinací výzkumných úkolů stěžejního směru vedly ústavy: Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha, Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava, Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, Bratislava; dále se na řešení úkolů podílely: Ústav pro řízení vědeckotechnického rozvoje, Praha, Institut řízení, Praha, Filozofická fakulta UK, Praha, Vysoká škola ekonomická, Praha, Vysoká škola ekonomická, Bratislava, Vysoká škola chemicko-technologická, Pardubice, Přírodovědecká fakulta UK, Praha, Ústav marxismu-leninismu UK, Praha, Výzkumný ústav ekonomiky poľnohospodárstva, Nitra, Inštitút výchovy pracovníkov v poľnohospodárstve a výžive, Nitra, Univerzita Komenského, Bratislava, Fakulta architektury ČVUT, Praha, Ústav zdravotníckej výchovy, Bratislava a menšími kapacitami řada dalších ústavů.

Zkušenost získaná v průběhu plnění *Jednotného programu společenských věd po XV. sjezdu* ukázala velký význam orientace výzkumu v jednotlivých letech a v pětiletém období na výsledné práce, zaměřené ke konkrétním problémům společenské praxe. Byla tak nalezena vhodná forma přímého spojení společenskovedního výzkumu s praxí výstavby socialistické společnosti.⁽³⁾ Rada výzkumných úkolů a výsledných prací je bezprostředně svázána s úkoly mnohostranné nebo dvoustranné spolupráce akademií věd socialistických zemí.

Celkové výsledky výzkumu

Spojení výzkumného úsilí odborníků z oborů vědeckého komunismu, vědy o vědě, filozofie, sociologie, psychologie, ekonomie a politických věd přineslo dobré výsledky v objasňování historické nezbytnosti společenského ovládnutí a řízení soudobých společenských potencií jako zákonitého důsledku rozvoje výrobních sil, jejichž současné úrovní je adekvátní nová forma společenského pohybu — socialismus.

Pokročilo se v objasnění základů teorie vědy jako východiska strategie řízení vědeckotechnického pokroku a v objasnění společenských funkcí vědy. Rozšířilo se poznání dialektiky vztahů práce a vědeckotechnického pokroku a pokročilo se v objasnění zákonitostí intenzifikace vědeckovýzkumné činnosti a sociálních zdrojů urychlování vědeckotechnického pokroku. Hluběji byly analyzovány sociálně psychologické souvislosti urychlování vědeckotechnického pokroku. Pokročilo se v poznání mezinárodních souvislostí rozvoje vědy a vědeckých kádřů, jakož i v otázkách prognóz rozvoje vědy a techniky.

Rozšířilo se poznání dialektiky sociálních procesů reálného socialismu, především procesu sblížování tříd a sociálních skupin, procesu prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy jako hlavního subjektivního i objektivního nositele tendence ke sblížování tříd a sociálních skupin a procesu populační reprodukce jako výsledku spolupůsobení objektivních tendencí společenského vývoje a rozvoje aktivního rozhodovacího subjektu. Pokročilo se v objasnění objektivních sociálních rozporů, včetně odrazu objektivních tendencí sociálního vývoje ve vědomí a v sociálních aktivitách příslušníků socialistické společnosti. Byla vytvořena rozsáhlá datová základna sociologických informací, získaných zatím nejrozsáhlejšími sociologickými výzkumy jak v měřítku ČSSR, tak i evropských socialistických zemí.

Na základě studia společenských procesů ovlivňujících utváření nové kvality socialistického způsobu života bylo rozšířeno poznání procesů a mechanismů, v nichž se mění kvalita životního způsobu, objasnily se či potvrdily homogenizační a diferenciací trasy vývoje způsobu života v úhrnném procesu zrání komunistické společnosti-ekonomické formace v socialistické fázi výstavby společnosti. Byla objasněna řada aspektů role způsobu života ve výstavbě rozvinutého socialismu a mnohotvárných procesech realizace základní sociální rovnosti.

Praxe řízení prochází složitým procesem postupného zdokonalování existujících forem a metod plánovitého řízení na základě vědecké reflexe zákonitostí společenského rozvoje a zákonitostí rozvoje plánovacích a řídicích aktivit. V této oblasti bylo dosaženo pokroku v objasnění zákonitostí rozvoje systému plánovitého řízení sociálních procesů, nových podmínek rozšířené společenské reprodukce, jejich vlivu na rozvoj systému řízení. Pokročilo se ve zdůvodnění základní strategie programování klíčových světových procesů. Hluběji byly objasněny potřeby a možnosti diferenciací ukazatelů, indikátorů, norem a normativů, jakož i jejich význam a formy využití v různých fázích řídicího procesu — prognózování — programování — plánování — projektování — operativního řízení — hodnocení. Prohloubilo se poznání hlavních problémů vazeb územního a odvětvového řízení, jakož i jejich odrazu v řídicích orgánech územně správních a výrobně resortních. Byly vypracovány programy pro zvyšování efektivnosti práce řídicích pracovníků s využitím výpočetní techniky. Dále se pokročilo v objasnění problémů řízení tvorby životního prostředí a ekologie.

Ve výzkumu metodologických problémů marxistické dialektiky byl hlouběji analyzován vzájemný vztah dialektiky a speciálních metod ve společenském poznání, se zaměřením na systémové přístupy, metodu modelování, matematizaci a formalizaci objasnění zákonitostí integračních procesů ve vědě, především ve společenských vědách. V této souvislosti byla zkoumána dialektika disciplinárnosti a interdisciplinárnosti, metodologická východiska a principy komplexních výzkumů. Dále se po-

(3) V plánovací praxi se zatím stále používá pojmu „kontrolovatelná etapa“. Diferenciací výsledků výzkumu na „hlavní výsledné práce“ a „výsledné práce“ napomáhá jak řízení výzkumu, tak využití jeho výsledků.

Kročilo v rozpracování teorie materialistické dialektiky jako nového typu vědecké racionality. Byly objasněny otázky prostoru a času, teorie vývoje metodologie vědy, integrace poznání, proměn vědeckých teorií a prohloubena analýza vztahu filozofie a přírodovědeckého poznání. Dále se prohloubila analýza marxisticko-leninského chápání vztahu subjektivního a objektivního a jeho metodologického významu. Pokročilo se v objasnění ontologických, gnozeologických a metodologických problémů matematizace a formalizace vědeckého poznání, logických východisek matematizace a formalizace. Byly zkoumány otázky charakteru společenských zákonů, jakož i logicko-gnozeologické otázky vysvětlení, předvídání a prognózování.

Hlavní výsledné práce

Výsledky výzkumu jsou obsaženy především v hlavních výsledných pracech, které mají komplexní, mnohdy mezioborový charakter. Jde o následující práce:

- *Cesty intenzifikace rozvoje vědy, hodnocení hlavních směrů vědeckotechnického rozvoje v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR. K sociálním souvislostem uplatnění výsledků vědy a techniky ve společenské praxi, intenzifikace vědeckovýzkumné činnosti* (K. Müller, S. Provazník a kol., ÚFS ČSAV). Jde o zásadní poznatky k sociálním souvislostem uplatnění výsledků vědy a techniky ve společenské praxi a intenzifikaci vědeckovýzkumné činnosti.
- *Vývoj naší společnosti v kontextu globálního rozvoje do roku 2010* (J. Jirásek, ÚFS ČSAV). V práci jsou charakterizovány globální procesy a rozebírány tři problémy světového vývoje přítomnosti: mir, přínos vědy, demokratické struktury politiky i přínos a meze modelování globálních procesů.
- *Teorie a metodologie komplexního plánu sociálního rozvoje* (vedoucí řešitelského kolektivu Z. Dráb, ÚFS ČSAV). Na základě dříve zformulovaných základních aspektů komplexního plánování sociálního rozvoje se vytváří metodický základ zvládnutí komplexnosti s využitím systémového přístupu. Jsou ověřovány teoretické postuláty a metodologická východiska, shrnuty dílčí poznatky a zobecňovány poznatky z expertiz a studií vypracovaných pro společenskou praxi. Jde o problémy řízení komplexní socialistické racionalizace, implementace netechnických inovací do společenské praxe, model kádrové struktury pro robotizaci a matematické metody analýzy sociálních dat.
- *Prognóza vývoje sociálně třídní struktury československé společnosti z hlediska vývoje socialistických společenských vztahů* (A. Matějovský a kol., ÚFS ČSAV). Jde o syntetickou práci, která rozšiřuje poznání zákonitostí vývoje sociální struktury socialistické společnosti s cílem zpřesnit hypotézy jejího budoucího vývoje a přispět tak k optimalizaci plánování a řízení sociálního a sociálně třídního vývoje naší společnosti. Na základě sociologické a demografické analýzy jsou zpracovány prognózy dalšího vývoje.
- *Plánovitě řízení rozvoje socialistického způsobu života v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti* (F. Hronský, Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, Bratislava). Syntéza výsledků dosavadního výzkumu – teoreticky zdůvodněná koncepce plánovitě řízení způsobu života; spojuje aktuální problémy ve vybraných klíčových oblastech jeho rozvoje s náměty na základní směry společenského usměrňování a koncepčního řešení protikladů, které v rozvoji vznikají.
- *Sociálně-ekonomické problémy vidieka* (V. Bauch a kol., ÚFS SAV). Práce se opírá o výsledky terénního sociologického výzkumu. Hodnotí současný stav překonávání podstatných rozdílů mezi městem a vesnicí. Jejím hlavním přínosem je odhalení rozporů, které působí mezi dynamickými změnami materiálně technické základny zemědělské výroby a způsobem života na venkově. Konkretizuje poznatky o sociální struktuře venkovského obyvatelstva.
- *Materialistická dialektika a metodologie společenských věd* (V. Cirbes a kol., ÚFS SAV). Jde o příspěvek k syntetickému chápání přístupů, které tvoří metodologickou bázi společenských věd. Autoři zaujímají stanovisko k funkci tzv. všeobecně vědních metod v procesu poznávání společenských jevů, k jejich vztahu k filozofickému principům.
- *Teorie tvorby životního prostředí a přetváření sídel a krajiny při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR* (O. Nový, ÚFS ČSAV). Práce je souborem studií, které pokrývají tematickou náplň úkolů z obecně teoretických, společenskovědních i technických hledisek a prohlubuje metodickou bázi daného okruhu problémů i prognostické výhledy pro řídicí a plánovací praxi.
- *Hlavní vývojové tendence v postavení ženy a rodiny za socialismu* (L. Pisca a kol., ÚFS SAV). Práce je založena na komparaci stavu v ČSSR a socialistic-

kých zemích. Nastiňuje sociální problémy v rozvoji funkcí rodiny v socialistické společnosti. Analyzuje rozpory v plnění mateřské, pracovní a veřejné funkce žen. Obsahuje podnětné návrhy na koncepci modelu pracovní aktivity žen v současné etapě rozvoje socialismu.

Expertizy a mezinárodní spolupráce

Řada plánovaných výsledných prací byla přímo určena pro nejvyšší stranické a vládní orgány ve formě teoreticko-analytických podkladů a expertiz. Mezi ně patří:

- Prognostická studie k vybraným problémům ekonomického a sociálního rozvoje, díl II. *Sociální rozvoj* (ÚFS ČSAV, Praha 1983), zpracovaná v součinnosti s řešiteli dalších stěžejních směrů jako následná část dříve zpracované prognostické studie.(4) Tato práce upozorňuje na objektivní, nutné tendence, problémy možnosti rozvoje sociální oblasti.
- *Vliv nových podmínek rozšířené reprodukce na progresivní změny v systému řízení společenských procesů* (F. Kutta a kol., Studie č. 3/1984, ÚFS ČSAV, Praha). Studie upřesňuje nové podmínky rozšířené reprodukce, charakterizované především přesunem od převážně extenzivního k intenzivnímu růstu, včetně změn v technické, ekonomické a sociální stránce společenského rozvoje. Na tomto základě jsou vytyčeny základní principy a směry zdokonalování systému plánovitěho řízení společenských procesů do budoucnosti ve sféře teoreticko-metodologické, metodické i praktické, včetně budování informační základny systému plánovitěho řízení.
- *Vývoj vzdělání československé společnosti a jeho souvislosti s vývojem sociálně třídní struktury* (A. Matějovský a kol., ÚFS ČSAV). Jde o analýzu vzdělání v československé společnosti v období výstavby socialismu z hlediska vyrovnání vzdělanostní úrovně české a slovenské populace, z hlediska demokratizace vzdělání a překonání disproporce vzdělání mužské a ženské části populace. Zvláštní pozornost je věnována vývoji vzdělání tříd a sociálních skupin a růstu vzdělanostní úrovně dělnické třídy.
- *Společenské aspekty populačního vývoje* (I. Lesný a kol., ÚFS ČSAV). Práce je zaměřena na hledání rezerv v dalším zkvalitňování populačního vývoje, na otázky postavení společnosti jako aktivního subjektu populačního vývoje a na možnosti a meze ovlivňování populačního vývoje.
- *Rozvoj socialistického způsobu života v ČSSR a prohlubování jeho společenských funkcí* (B. Filipcová a kol., ÚFS ČSAV). Práce svým zaměřením a obsahem je funkční pro tvorbu východisek dalšího výzkumu i potřeb společenské praxe. Vede k závěrům určeným pro potřeby decizních orgánů a představuje také teoreticko-analytický základ pro přípravu prognózy.
- *Sociálně ekonomický rozvoj dělnické třídy v ČSSR* (M. Huláková a kol., ÚFS ČSAV). Analýza problémových momentů rozvoje dělnické třídy s cílem mezinárodního srovnání. Klíčová je oblast práce, v níž se formuje postavení dělníka z hlediska ekonomického i sociálního, což podmiňuje stupeň jeho společenských aktivit i materiální úroveň života. Je sledováno specifické místo dělnické třídy v sociálně třídní struktuře socialistické společnosti a jeho kvalitativní zhodnocování v souvislosti s požadavky intenzifikace národního hospodářství a zdokonalování socialistických výrobních vztahů.
- *Návrh metodických postupů pro regeneraci centrálních částí sídel* (J. Pechar a kol., FA ČVUT, Praha). Analýza technických, ekonomických a sociálních aspektů přestavby měst, s hlavním zaměřením na Prahu.
- *Variantní návrhy zásad strukturální přestavby průmyslových závodů a území v rámci kultivace prostředí* (FA ČVUT, Praha). Studie přináší řadu námětů k řešení technických, ekonomických a sociálních otázek restrukturalizace průmyslových závodů v rámci většího města, s hlavním zaměřením na Prahu.

Řada prací, které řeší závažné otázky společenského rozvoje a socialistické společnosti vznikla v bezprostřední spolupráci se zahraničními partnery v rámci mnohostranných i dvoustranných mezinárodních dohod. Za nejvýznamnější práce, které prohlubují mezinárodní socialistickou vědeckou integraci, jsou považovány:

Základy teorie vědy, red. S. R. Mikulinskij, R. Richta, S. Kröber, S. Kačounov. Práce shrnuje výsledky výzkumu v oblasti teorie vědy ve formě učebnice, na níž se podílely řešitelské kolektivy z SSSR, BLR, NDR a ČSSR.

Československo-německá monografie *Tvorba strategií vědeckotechnického rozvoje*

(4) *Československo 2000. Prognóza vývoje socialistické společnosti a zejména socialistického způsobu života do roku 2000*. ÚFS ČSAV 1981, 2 díly, 427 s.

v období vědeckotechnické revoluce (1984). Zobecňuje zkušenosti ČSAV a AV NDR z přípravy prognóz rozvoje a uplatnění vědy. Analyzuje zkušenosti obou zemí a přináší konkrétní poznatky o analýzách společenských důsledků progresivních směrů vědeckotechnického rozvoje (elektronika, biotechnologie, energetické zdroje, nové materiály).

Věda a budoucnost — boj idejí (red. rada s. Motrošilova, Olsevič, Müller, Pietropaolo). Monografie byla zpracována v rámci pracovní skupiny problémové komise IX *Ideologický boj*. Představuje příspěvek k marxisticko-leninské kritice buržoazních koncepcí vědy a vědeckotechnického rozvoje. Analyzuje základní souvislosti vědeckotechnických a společensko-ekonomických přeměn i jejich odraz v buržoazním myšlení.

Teorijska i praktična planirovanija i prognozirovanija socialnyh processov v socialističeskich stranach (ÚFS ČSAV, 1985, vedoucí redakčního kolektivu F. Kutta). Syntéza poznatků a zkušeností ze šesti socialistických zemí. Na práci se podíleli vědci akademické a stranické sféry z NDR, PLR, MLR, BLR a SSSR.

Závěr

Při hodnocení dosažených výsledků za období 7. pětiletky mohla rada stěžejního směru konstatovat, že v tomto období se dále prohloubilo sepětí společenskovo-vědního výzkumu se společenskou praxí. Vedle plánovaných výsledků prací a prací pro stranické a vládní orgány byla publikována řada monografií pro širokou odbornou i ostatní veřejnost v různých nakladatelstvích.⁽⁵⁾ Podstatně se také zvýšila snaha vědců dovádět výsledky výzkumů do formy srozumitelné a využitelné společenskou praxí. V tomto trendu se bude pokračovat i v dalším období. Rada stěžejního směru spolu s vedením ústavů, zúčastněných na řešení úkolů výzkumu, budou usilovat o postupné zveřejnění výsledků.

Vladimír Pernica

---

(5) Jen významnějších se uvádí 31. Viz *Souhrnná zpráva rady stěžejního směru o plnění úkolů státního plánu základního výzkumu v letech 1981–1985. Stěžejní směr VIII-3. ÚFS ČSAV 1986.*

СТАТЬИ

<i>Кара К.:</i> К проблематике общественного сознания	1
<i>Помаза К.:</i> Социалистический интернационализм и общедемократические принципы	17
<i>Седлачек Я.:</i> Парадоксы социологии Конта	29
<i>Витечкова Я.:</i> Тенденции и проблемы развития материальных условий жизни	40
<i>Гадерка Й.:</i> Правовые и социологические проблемы разводимости в европейских социалистических государствах	55

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Богущак М.:</i> Модель развития структуры образования в ЧССР на период с 1960 по 2010 гг.	66

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Герцмани Я. - Гампл С. - Фриссе Л.:</i> Общественное мнение о вопросах войны и мира	86
<i>Осецка Л. - Мацек П.:</i> Жизненные планы и цели сегодняшних подростков	92

РЕЦЕНЗИИ

<i>Валенчик Р.:</i> Я. Пудлак, Категория производительного труда в политической экономике	102
<i>Урбанек Э.:</i> А. Секот, Социология религии	104

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Перница В.:</i> Общественные науки и общественная практика	107

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskárské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v září 1986, číslo vyšlo v lednu 1987.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 23; 1987 (6 issues) DM 120,—.

Table des Matières No. 1/1987

ARTICLES

<i>Kára K.</i> : Sur les problèmes de la conscience sociale	1
<i>Pomaizl K.</i> : L'internationalisme socialiste et les principes démocratiques généraux	71
<i>Sedláček J.</i> : Les paradoxes de la sociologie de Comte	29
<i>Vítečková J.</i> : Tendances et problèmes du développement des conditions matérielles de la vie	40
<i>Haderka J.</i> : Problèmes de la divortialité dans les pays socialistes d'Europe sous le jour de la sociologie de droit	55

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Boguszak M.</i> : Modèle du développement de la structure d'éducation en Tchécoslovaquie pour la période 1960–2010	66

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Herzmann J. – Hampl S. – Friesse L.</i> : L'opinion publique sur les problèmes de la guerre et de la paix	86
<i>Osecká L. – Macek P.</i> : Plans et buts de la vie des adolescents d'aujourd'hui	92

COMPTES RENDUS

<i>Valenčík R.</i> : J. Pudlák, Kategorie produktivní práce v politické ekonomii (Catégorie du travail productif dans l'économie politique)	102
<i>Urbánek E.</i> : A. Sekot, Sociologie náboženství (Sociologie de la religion)	104

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Pernica V.</i> : Les sciences sociales et la pratique sociale	107

Contents No. 1/1987

ARTICLES

<i>Kára K.</i> : On Some Problems of Social Consciousness	1
<i>Pomaizl K.</i> : Socialist Internationalism and General Democratic Principles	17
<i>Sedláček J.</i> : Paradoxes of Comte's Sociology	29
<i>Vítečková J.</i> : Development of Material Living Conditions – Tendencies and Problems	40
<i>Haderka J.</i> : Problems of the Divorce Rate in European Socialist Countries in the Light of the Sociology of Law	55

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Boguszak M.</i> : Model of the Development of Czechoslovakia's Educational Structure for the Period 1960–2010	66

FROM EMPIRICAL RESEARCH

<i>Herzmann J. – Hampl S. – Friesse L.</i> : Public Opinion on Issues of War and Peace	86
<i>Osecká L. – Macek P.</i> : Life Plans and Goals of Present-day Adolescents	92

REVIEWS

<i>Valenčík R.</i> : J. Pudlák, Kategorie produktivní práce v politické ekonomii (Category of Productive Work in Political Economy)	102
<i>Urbánek E.</i> : A. Sekot, Sociologie náboženství (Sociology of Religion)	104

NEWS AND INFORMATION

<i>Pernica V.</i> : Social Sciences and Social Practice	107

Cena 10 Kčs

47 336

Inhalt Nr. 1/1987

ABHANDLUNGEN

<i>Kára K.</i> : Zur Problematik des Gesellschaftsbewusstseins	1
<i>Pomaizl K.</i> : Der sozialistische Internationalismus und allgemein demokratische Prinzipien	17
<i>Sedláček J.</i> : Paradoxe der Soziologie von Comte	29
<i>Vítečková J.</i> : Entwicklung der materiellen Lebensbedingungen — Tendenzen und Probleme	40
<i>Haderka J.</i> : Probleme der Ehescheidungsrate in den sozialistischen Staaten Europas im Licht der Soziologie des Rechts	55

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Boguszak M.</i> : Modell der Bildungsstrukturentwicklung in der Tschechoslowakei für den Zeitraum von 1960 bis 2010	66

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

<i>Herzmann J. — Hampl S. — Friesse L.</i> : Öffentliche Meinung über Fragen des Krieges und des Friedens	86
<i>Osecká L. — Macek P.</i> : Lebenspläne und Ziele der heranwachsenden Jugend von heute	92

REZENSIONEN

<i>Valenčík R.</i> : J. Pudlák, Kategorie produktivní práce v politické ekonomii (Kategorie der produktiven Arbeit in der politischen Ökonomie)	102
<i>Urbánek E.</i> : A. Sekot, Sociologie náboženství (Soziologie der Religion)	104

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Pernica V.</i> : Gesellschaftswissenschaften und gesellschaftliche Praxis	107